

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : प्रबोधन कालखंड, ऑगस्ट कॉम्प्ट आणि हर्बर्ट स्पेन्सर यांचे योगदान

Historical Context: The Enlightenment, Contribution of August Comte, Contribution of Herbert Spencer

घटक रचना

- १.० प्रस्तावना
- १.१ सरंजामशाहीतील समाज रचना
- १.२ सरंजामशाहीतील आर्थिक व्यवस्था
- १.३ प्रबोधन संकल्पना
- १.४ प्रबोधनाची कारणे
- १.५ फ्रेंच राज्यक्रांती
- १.६ ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचा जीवन परिचय
- १.७ ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचा तीन अवस्थांचा सिद्धांत
- १.८ ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचा प्रत्यक्षवादाचा सिद्धांत
- १.९ हर्बर्ट स्पेन्सर: जीवन परिचय
- १.१० शरीर आणि समाज यांच्यातील साधर्म्य
- १.११ शरीर आणि समाज यांच्यातील वैधर्म्य
- १.१२ समारोप
- १.१३ सरावासाठीचे प्रश्न

१.० प्रस्तावना:

समाजशास्त्र 'Sociology' हा शब्द ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी १८३८ मध्ये त्यांच्या "Course of Positive Philosophy" या ग्रंथाच्या चौथ्या खंडात वापरला. असे असले तरी समाजशास्त्र या शास्त्राच्या उदयास कारणीभूत ठरलेली ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पाहणे

आवश्यक आहे. समाजशास्त्राचा उदय १९ व्या शतकात झाला असला तरी त्याच्या उदयाची पाळेमुळे १४ व्या शतकापासून उदयास आली. ऑगस्ट कॉम्प्ट हे फ्रेंच विचारवंत होते. अशा फ्रेंच विचारवंतांच्या प्रत्यक्षवादी विचारसरणीला सुरुवात झाली ती याच काळात.

तत्कालीन युरोपातील समाजव्यवस्था:

युरोपातील मध्ययुगात जी सामाजिक परिस्थिती होती ती अराजकतेची होती. तेथील समाजजीवन अस्थिर आणि असुरक्षित होते. रानटी टोळ्या आणि सरदारांच्या भितीमुळे सामान्य जनता त्रस्त झाली होती. गरीब शेतकरी, शेतमजूर, लहान कारागीर अशा सामान्य जनतेला शांततेची व स्थिर जीवनाची, जिविताच्या व पिकांच्या संरक्षणाची नितांत गरज होती. राजकीय अराजकतेमुळे स्वतःचे संरक्षण करण्यास असमर्थ असलेल्या शेतकऱ्यांनी विनाअट प्रबळ सरंजामदारांची शरणागती पत्करली व आपल्या जमिनी त्यांच्या स्वाधीन केल्या. जमिनीवरील मालकी हक्क नष्ट झाल्यानंतर सरंजामशाहीचे मालकी हक्क प्रस्थापित झाले. त्यांच्या जमिनी सरंजामदारांकडे आल्यास ते त्याची कुळे बनली व या जमिनी या कुळांना खंडाने कसण्याकरिता दिल्या जात.

वंशपरंपरेने सरंजामदार त्यांच्या अधिपत्याखाली सर्व जमिनीचा मालक असे आणि त्यांची कुळावर सत्ता असे. सर्वसामान्य जनता, शेतकरी, शेतमजूर आणि भुदास यांच्या संरक्षणासाठी तयार झालेले सरंजामदार आपले कर्तव्य विसरून गेले. त्यांचे संरक्षण करण्याऐवजी त्यांच्या जमिनीवर आणि त्यांच्या मालकी हक्क प्रस्थापित केला जाऊ लागला या सरंजामशाही मध्ये कुळांची अतिशय दयनीय अवस्था होती.

१.१ सरंजामशाहीतील समाज संरचना:

सरंजामशाहीमध्ये विशिष्ट प्रकारची समाज संरचना अस्तित्वात होती. सरंजामशाही मध्ये समाजाची विभागणी प्रमुख तीन समुहामध्ये झालेली होती. यामध्ये अमीर उमराव यांचा वर्ग धर्मगुरू आणि सामान्य जनता असे तीन वर्ग होते.

१) अमीर उमरावांचा वर्ग: सरंजामशाहीच्या पहिल्या वर्गामध्ये अमीर उमराव यांचा समावेश होतो. त्यांना First Estate असे देखील म्हणतात. हा अमीर उमरावांचा वर्ग जन्मजात करमुक्त होता. सैन्य, धर्मपीठ आणि न्यायालये या क्षेत्रातील मानाच्या व मोक्याच्या जागा उमरावांकडे होत्या.

२) धर्मगुरूंचा वर्ग: सरंजामशाहीतील दुसरा वर्ग म्हणजे धर्मगुरूंचा वर्ग होय. धर्मगुरू हे अत्यंत सुखाचे व संपन्न जीवन जगत असत. धर्मगुरू अत्यंत चैनी आणि उधळे व सुखविलासी होते. त्यांच्या तैनातीला गाड्या, नोकर चाकर इतकेच नव्हे तर सैन्यही असे. वरिष्ठ धर्मगुरूंच्या ताब्यातील चर्च म्हणजे एखादे लहानसे संस्थानच होते. मोठमोठ्या जमिनी, इनाम, वतन या रुपाने त्यांच्याकडे अमाप संपत्ती होती. काही चर्चमध्ये अविवाहित धर्मगुरू आणि नन्स असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये सुख विलासाचे सर्व व्यवहार चालत असत आणि याचा सर्व आर्थिक बोजा सामान्य जनतेवर पडत असे.

३) सर्वसामान्य जनतेचा वर्ग : सरंजामशाहीतील अमीर, उमराव आणि धर्मगुरु नंतर सर्वसामान्य जनतेचा वर्ग होता. या सर्व सामान्य जनतेमध्ये शेतमजूर, भुदास, कुळे आणि कामगार वर्ग इत्यादी. या समावेश होता. या वर्गाची आर्थिक स्थिती हलाखीची होती. सामान्य वर्गातील जनतेला पहिल्या दोन वर्गांसाठी राबावे लागत होते. राजा, उमराव आणि धर्मगुरु यांचा सर्व कर ही सामान्य जनता निमूटपणे भरत असे. कुळांना शेतमालकांच्या शेतावर दिवसभर अतिशय कष्ट करावे लागत.

सरंजामशाही मध्ये तीव्र स्वरूपाची विषमता होती. एका बाजूला सर्व शक्तिमान आणि श्रीमंत वर्ग तर दुसऱ्या बाजूला दारिद्र्यात पडलेले शेतकरी, कुळे, शेतमजूर आणि भुदास होते. सर्वसामान्य वर्ग प्रामुख्याने खेड्यात झोपडपट्ट्यांमध्ये राहत असे. त्यांची घरे आणि राहणीमान निकृष्ट दर्जाचे होते. हा सामान्य वर्ग अज्ञानी, अशिक्षित आणि धर्मभोळा होता. त्यामुळे त्यांच्यात अनेक प्रकारच्या भ्रामक समजुती, जादूटोणा, शकुन अपशकून आणि भूतबाधा इत्यादी गोष्टी होत्या. महिलांना तर सर्वस्वी पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागत असे, म्हणजेच त्यांना लाचारीचे जीवन जगावे लागत असे. संपूर्ण युरोपमध्ये सरंजामदार आपल्या कुळांना व जनतेला गुलाम मानून अतिशय क्रूर आणि अमानुष वागणूक देत असत.

१.२ सरंजामशाहीतील आर्थिक व्यवस्था :

सरंजामशाहीतील अमीर, उमराव, धर्मगुरु आणि सर्वसामान्य जनता हे तीन वर्गच त्या कुळातील आर्थिक वर्ग होते. अमीर उमरावांचा वर्ग हा श्रीमंत वर्ग होता. त्यांच्या स्वताच्या जमिनी होत्या. कुळे रात्रंदिवस कष्ट करून पिक काढत त्या पिकांतील बहुतांश भाग कराच्या रुपाने हे सरंजामदार वसूल करत. तसेच या कुळांना वेठीस धरून विना मोबदला आपल्या जमिनीत राबून घेत. इतकेच नव्हे तर मुलांच्या लष्करी शिक्षणाचा, लग्नाचा खर्च उमराव आपल्या कुळांकडून वसूल करून घेत. सरंजामदारांवर नाममात्र कर लावला जात असे. दारूचे गुत्थे, पाणवन, गायतन इत्यादी पासून उमरावांना प्रचंड उत्पन्न मिळत असे. कुळांनी आपल्याच गिरणीतून धान्य दळून घेतले पाहिजे असाही नियम होता. सरंजामदार कोणतेही उत्पादनाचे कार्य करत नसत. शिकार, खेळ, लढाया, चैनी आणि विलासी जीवन जगणे एवढेच काम करत. सामान्य जनता कष्ट करून धान्य, खाद्यपदार्थ, जीवनोपयोगी वस्तू इत्यादीची निर्मिती करत असत. थोडक्यात सर्वसामान्य जनतेच्या रक्त, श्रम आणि अश्रूतून निर्माण होणाऱ्या अन्नधान्य, वस्तू व मालमत्तेवर जगत असत.

धर्मगुरुंचे वरिष्ठ आणि कनिष्ठ असे दोन वर्ग होते. वरिष्ठ धर्मगुरु उमरावांप्रमाणेच विलासी जीवन जगत. हे वरिष्ठ धर्मगुरु स्वतः धार्मिक कार्य पार पाडत नसत तर ते कनिष्ठ धर्मगुरुंना धार्मिक कार्य करण्यास सांगत आणि त्याचा अल्पसा मोबदला त्यांना देत. चर्चच्या नावाने असणारी संपत्ती वरिष्ठ धर्मगुरु कडे असे. उमराव, धर्मगुरु हे सामान्य जनतेचे शोषण करत. यामुळे सामान्य जनता निराश, हताश झाली होती. पर्यायी म्हणून सामान्य जनतेतील अनेक चोर, गुन्हेगार आणि दरिद्री झाले होते.

थोडक्यात या अमीर, उमराव आणि धर्मगुरु यांचा वर्ग सर्वसामान्य जनतेचे शोषण करत असत किंबहुना या सामान्य जनतेचे शोषण करणे हा आपला अधिकार आहे असे समजत असत. त्यामुळे सर्वसामान्य जनतेच्या मनात सरंजामशाही विषयी प्रचंड रोष होता.

१.३ प्रबोधनाची संकल्पना/ बौद्धिक पुनरुज्जीवन :

युरोपात १३, १४ आणि १५ व्या शतकात लोकांच्या वैचारिकतेत अमूलाग्र बदल घडून आले. कारण सरंजामशाही व्यवस्थेत राजा हा सर्वोच्च स्थानी असे. राजा हा ईश्वराचा अंश आहे असे मानले जाई. त्यामुळे राजाचे वर्चस्व सामान्य जनतेवर होते. राजाचा शब्द मोडणे म्हणजे ईश्वराविरुद्ध कृती करणे होय. असा सामान्य जनतेचा विश्वास होता. त्यामुळेच अंधश्रद्धा जास्त प्रमाणात या समाजात पहावयास मिळते. परंतु समाजातील आणि नैसर्गिक घडामोडींमागे ईश्वरी शक्ती आहे. असा दृढ विश्वास या जनतेचा होता. त्यामुळे राजाकडून धर्मगुरू कडून होणारा अन्याय व शोषण सामान्य जनता निमूटपणे सहन करत होती. परंतु नंतर लोकांच्या विचार करण्याच्या पद्धतीत हळूहळू बदल होऊ लागला. लोकांचा स्वतःकडे, परमेश्वराकडे, धर्माकडे, कला आणि विज्ञानाकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनामध्ये मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन झाले. या परिवर्तनास 'प्रबोधन किंवा बौद्धिक पुनरुज्जीवन' असे म्हणतात.

हे वैचारिक परिवर्तन प्रथम इटली, जर्मनी, फ्रान्स आणि इंग्लंड या देशात घडून आले. हे देश पश्चिम युरोपमध्ये येतात म्हणून पश्चिम युरोप वैचारिक परिवर्तनाचा आणि प्रबोधनाचा जनक आहे. प्रबोधन घटना नसून एक प्रक्रिया आहे. वैचारिक परिवर्तनाची ही प्रक्रिया तीन शतके चालू होती. सुरुवातीच्या म्हणजे १३ व्या शतकातील प्रबोधनाचे क्षेत्र मर्यादित होते. परंतु १५ व्या शतकापर्यंत ही प्रक्रिया संपूर्ण युरोपभर सुरू झाली. या प्रबोधनामुळेच युरोप जगावर आपला प्रभाव टाकू शकले आणि आधुनिक जगाच्या इतिहासाला प्रबोधन काळात सुरुवात झाली.

प्रबोधनाचा अर्थ:

- १) मध्ययुगीन स्थितीप्रिय अवस्थेचा त्याग करून मानवाने ज्या प्रेरणेमुळे गतिमानता धारण केली ती प्रेरणा म्हणजे प्रबोधन होय.
- २) युरोपला मध्ययुगीन मुद्रेतून जागृत करणाऱ्या आणि नव्या प्रेरणा देणाऱ्या कालखंडाला 'प्रबोधन युग' असे म्हणतात.
- ३) १५ व्या शतकाच्या आगमनानंतर विद्या, कला, विज्ञान व संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनाची जी लाट आली त्यास प्रबोधनाचे किंवा पुनरुज्जीवनाचे युग म्हणतात.

प्रसिद्ध विचारवंत एम.एम. रॉय यांनी प्रबोधनाच्या या काळास 'मानवाचे बंड' असे म्हंटले आहे. प्रबोधन काळात प्रत्येक गोष्ट तर्क आणि बुद्धीच्या कसोटीवर तपासून मानव स्वीकारू लागला याचाच अर्थ मानव वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून विचार करू लागला.

१.४ प्रबोधनाची कारणे:

१) विचारवंताचे कार्य: मध्ययुगीन काळात युरोपातील लोकांवर ख्रिश्चन धर्माचा प्रभाव होता. धर्मसंस्थेचे लोकांवर वर्चस्व होते. त्यामुळे सर्व सामान्य जनता धर्माचे पालन करत असे. धर्मसंस्था सांगेल तेच सत्य असा लोकांचा विश्वास होता. या धार्मिक स्थितीमुळे लोकांची विचार करण्याची क्षमता खंडीत झाली होती. अशा स्थितीत रॉजर बेकन आणि

अबलॉडया दोन प्रमुख लेखकांनी ख्रिश्चन धर्मातील चमत्कार आणि ढोंगबाजीवर टीका केली. याचा परिणाम लोक धर्मसंस्थेच्या विरोधात बोलण्यास तयार झाले.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : प्रबोधन
कालखंड, ऑगस्ट कॉम्प्ट आणि
हर्बर्ट स्पेन्सर यांचे योगदान

२) धर्मयुद्ध: मध्ययुगात झालेली युरोपातील धर्मयुद्ध हे एक प्रबोधनाचे कारण आहे. इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्म यांच्यातील युद्धात युरोपियन ख्रिश्चनांचा पराभव झाला. या युद्धानंतर पश्चिमात्य आणि पौर्वात्य संस्कृत्या एकत्र आल्या आणि त्यांच्यात वैचारिक देवाणघेवाण झाली. यामुळे ख्रिश्चन धर्म सर्वश्रेष्ठ आहे या युरोपियन लोकांच्या विश्वासाला तडा गेला व युरोपियन लोकांची संस्कृती आणि धार्मिक वृत्ती कमी होऊन ज्ञानविषयक दृष्टिकोन विशाल झाला. हा विशाल दृष्टिकोन युरोपमध्ये प्रबोधन घडून आणण्यास कारणीभूत झाला.

३) मुद्रण कलेचा शोध: मुद्रण कलेच्या शोधामुळे प्रबोधनाचा प्रसार होण्यास मदत झाली. इंग्लंड, इटली आणि जर्मनी या देशात छापखाने सुरू झाले. छापखान्यामुळे ग्रंथ निर्मिती मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली. वैचारिक परिवर्तनामध्ये या ग्रंथाची महत्त्वाची भूमिका ठरली.

४) नवीन भौगोलिक प्रदेशाचा: युरोपातील नागरिक नवनीन भौगोलिक मार्ग व्यापाराच्या दृष्टिकोनातून शोधत होते. यातून १४९२ मध्ये अमेरिकेचा शोध कोलंबसने लावला तर वास्को-द-गामा हा आफ्रिकेला वळसा घालून भारताच्या भूमीवर कलिकात येथे पोहोचला. मॅग्लेन या पोर्तुगीज प्रवाशाने १५९०-१६२० मध्ये पृथ्वीला प्रदक्षिणा घातली व नवीन प्रदेशाचा शोध लावला. या नवीन भौगोलिक प्रदेशाच्या शोधामुळे युरोपचा आर्थिक फायदा झाला व आर्थिक लाभामुळे आवश्यक तो अर्थपुरवठा होऊ लागला.

५) राजाश्रय: प्रबोधनाची चळवळ यशस्वी करण्यासाठी तत्कालीन सत्ताधारी आणि धनिक वर्गाचा देखील विशेष सहभाग होता. फ्रान्स चे पहिले राजे फ्रान्सिस यांनी इटलीतील विचारवंतांना फ्रान्समध्ये आणले आणि प्राचीन विद्यांच्या अभ्यासाला प्रोत्साहन दिले फ्लॉरेन्स च्या घराण्याने फ्लॉरेन्स येथे विद्यापीठ स्थापन केले. या विद्यापीठात प्लेटोच्या तत्वज्ञानाची खास सोय केली. थोडक्यात राजाश्रयामुळे अनेक कलावंत, साहित्यिक आणि विचारवंत उदयास आले. या सर्वांचा परिणाम युरोपवर झाला.

प्रबोधनाचे युरोपवर झालेले परिणाम:

- १) बुद्धिवाद, मानववाद, व्यक्तिस्वातंत्र्य, राष्ट्रवाद या प्रबोधनकालीन विचारामुळे युरोपच्या सांस्कृतिक वाटचालीत प्रबोधन हा एक महत्त्वाचा टप्पा ठरला.
- २) सरंजामशाही व ख्रिस्ती धर्मपीठे यांच्या वर्चस्वापासून सामान्य माणसाची मुक्तता झाली.
- ३) प्रबोधनाच्या बुद्धिवादी आशयामुळे विज्ञानाची प्रगती होण्यास अनुकूल असा काळ निर्माण झाला.
- ४) प्रबोधन काळात लॅटिन भाषेचे वर्चस्व कमी होऊन युरोपियन देशी भाषांच्या विकासाला सुरुवात झाली याचा परिणाम म्हणजे नव्याने निर्माण होणारे ज्ञान लोकांपर्यंत पोहोचण्याची शक्यता निर्माण झाली.
- ५) प्रबोधन काळात विकसित झालेले ज्ञान हा भावी काळातील औद्योगिक क्रांतीचा पाया होता.

६) कला, कौशल्य, आणि वाङ्मय या क्षेत्राची प्रबोधन काळात प्रगती झाली.

७) प्रबोधनाच्या वातावरणात राष्ट्रवादाला चालना मिळाली. प्रबोधनकालीन विचारांनी धर्मसुधारणा चळवळीला चालना मिळाली व यातूनच पुढे फ्रेंच राज्यक्रांती घडून आली.

१.५ फ्रेंच राज्यक्रांती :

फ्रेंच राज्यक्रांती १७८९ मध्ये घडून आली. या राज्यक्रांतीला फ्रेंचमधील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटक कारणीभूत होते. याच फ्रेंच राज्यक्रांतीतून ऑगस्ट कॉम्प्टच्या प्रत्यक्षवादी विचारसरणीचा आणि समाजशास्त्र या विद्याशाखेचा उदय झाला. फ्रेंच राज्यक्रांतीपूर्वी फ्रान्समधील व्यवस्था कशी होती याचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

१) फ्रेंचमधील सामाजिक स्थिती: फ्रान्समध्ये प्रमुख तीन वर्ग होते. अमीर – उमराव, धर्मगुरु आणि सामान्य जनता. अमीर उमराव व या वर्गाचे वर्चस्व अर्थव्यवस्थेवर आणि प्रशासनावर होते. सामान्य जनतेचा कोणीही कैवारी नव्हता. तर धर्मगुरु, उमराव व राजा हे सर्वसामान्य जनतेच्या मिळकतीवरती अवलंबून होते. सामान्य जनतेवर वेगवेगळ्या प्रकारचे कर लावले जात होते. त्यांची पिळवणूक केली जात होती. परंतु धर्मगुरु व अमीर उमराव मात्र विलासी जीवन जगत होते त्यातून सर्व जनतेच्या मनात राजाविषयी, धर्मगुरु विषयी आणि सरंजामदार यांच्याविषयी राग होता. हा राग फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या माध्यमातून उफाळून आला.

२) फ्रान्समधील राजकीय बाजू: फ्रान्समध्ये राजा देवाचा अवतार समजला जात होता. फ्रान्सवर जवळजवळ बॉर्बन या वंशाचे राज्य होते या राजाच्या काळात सामान्य लोकांना कोणताही अधिकार नव्हता. राजाचा हुकूम हाच कायदा होता. कोणालाही कधीही अटक करता येत होती. तसेच प्रत्येक वर्गाकरिता वेगवेगळा कायदा होता. त्यामुळे फ्रान्समध्ये मनमानी चालत असे.

३) फ्रान्समधील आर्थिक बाजू : १४ व्या लुईच्या काळात फ्रान्सला अनेक युद्धे करावी लागली. त्यामुळे फ्रान्सचा पुष्कळसा पैसा वाया गेला. १७१५ मध्ये १४ व्या लुईचा मृत्यू झाला. त्यावेळी फ्रान्सची आर्थिक स्थिती कमकुवत होती. १५ व्या लुईने आर्थिक सुधारणा करण्याऐवजी व्यापारी व सावकाराकडून कर्ज घेऊन सरकार चालवले. १६ वा लुई हा एकदम कमजोर व प्रभावहीन होता. त्याची पत्नी ' मेरी अँथोयनेत ' वायफळ खर्चासाठी प्रसिद्ध होती. त्यामुळे फ्रेंच राज्यव्यवस्थेचे दिवाळे निघाले होते.

फ्रेंच राज्यक्रांतीस कारणीभूत ठरलेले विचारवंत:

१) मॉन्टेस्क्यू: या विचारवंतानीत्यांच्या 'Spirit of the Law ' या ग्रंथात असे स्पष्ट केले की, प्रशासन कायदा आणि न्यायव्यवस्था एकच व्यक्तीकडे केंद्रित नसावी, तर अधिकाराचे विकेंद्रीकरण व्हावे.

२) जॉन लॉक: यांच्यामते प्रत्येक व्यक्तीस काही अधिकार आहेत ते कोणत्याही सत्तेद्वारे डावलता काम नयेत. जीवन जगण्याचा अधिकार, व्यक्तिगत संपत्ती, स्वातंत्र्याचा अधिकार देण्याकरिता व त्या अधिकाराचे संरक्षण करण्याकरिता राजाने प्रयत्न केले पाहिजे.

३) **व्हॉल्टेअर:** हे धार्मिक सहिष्णुता आणि मत व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य याचे पुरस्कर्ते होते.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : प्रबोधन कालखंड, ऑगस्ट कॉम्प्ट आणि हर्बर्ट स्पेन्सर यांचे योगदान

४) **रूसो:** यांच्यामते देशातील जनतेस आपला राजा निवडण्याचा अधिकार हवा. तसेच त्यांना असे ही वाटे की व्यक्तीचा आणि समाजाचा विकास तेव्हाच होईल जेव्हा त्याच्या पसंतीचे सरकार सत्तेवर येईल.

या विचारवंतांनी व्यक्त केलेले विचार सामान्य जनतेला एकत्र करण्यास महत्वाचे ठरले. याशिवाय फ्रान्सचे काही सैन्य ब्रिटिशांच्या विरोधात लढण्याकरिता अमेरिकेत गेले होते ते परत आले ते स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व हे विचार घेऊन. स्वतःचे सरकार स्वतः निवडावे या विचारानेच हे सैन्य प्रभावित झाले होते. एकंदरीतच सामान्य जनतेस आपली पिळवणूक होत आहे हे लक्षात आले. विचारवंतांनी नवीन विचार देण्याचे कार्य स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व या विचाराने प्रेरित झालेले सैन्य याचा एकंदरीत परिणाम फ्रेंच राज्यक्रांतीत झाला.

फ्रेंच राज्यक्रांतीची देणगी: फ्रेंच राज्यक्रांतीने केवळ फ्रान्सवर परिणाम केले नाही, तर एकूण युरोपवरच परिणाम झाले. काही महत्वाचे परिणाम पुढीलप्रमाणे –

१) फ्रेंच राज्यक्रांतीने युरोपातील राजकीय स्वरूप बदलले.

२) सरंजामशाही बदलून लोकशाही शासनव्यवस्था अस्तित्वात आली.

३) स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व ही मूल्य जगाला मिळाली.

४) फ्रेंच राज्यक्रांतीने संपूर्ण समाज व्यवस्थेमध्ये बदल घडवून आणल्याने फ्रान्समधील समाजाची घडी बदलण्याकरिता व समाजाची पुनर्रचना करण्याकरिता अनेक विचारवंत पुढे आले. यातूनच ऑगस्ट कॉम्प्टचा उदय होऊन त्यांनी सामाजिक व्यवस्था व प्रगती याचा अभ्यास करण्याकरिता समाजशास्त्र या विषयाची सुरुवात केली. व आपली ‘प्रत्यक्षवादी विचारसरणीची जगाला देणगी दिली.

१.६ ऑगस्ट कॉम्प्ट जीवनपरिचय : (१७९८-१८५७)

ऑगस्ट कॉम्प्ट हे समाजशास्त्राचे जनक असण्याबरोबरच प्रत्यक्षावादाचेही जनक आहेत. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांच्या विचारसरणीवर तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचा परिणाम झाला. १७८९ मध्ये झालेली फ्रेंच राज्यक्रांती आणि समकालीन घडून आलेली औद्योगिक क्रांती यातून बदलेल्या समाजव्यवस्थेचा परिणाम ऑगस्ट कॉम्प्ट यांच्या विचारसरणीवर झाला. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचा जन्म १९ जानेवारी १७९८ मध्ये फ्रान्समधील ‘मॉन्तपेलिअर’ या ठिकाणी झाला. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचे प्राथमिक शिक्षण जन्म गावीच झाले. त्यांचे आई वडील कॅथॉलिक पंथाचे होते. ऑगस्ट कॉम्प्ट हे कुशाग्र बुद्धिमत्तेचे व असामान्य स्मरणशक्ती असलेले विद्यार्थी होते. आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर त्याकाळी गाजलेल्या ‘इकॉल पॉलिटेक्निक’ या शिक्षण संस्थेत त्यांनी प्रवेश घेतला. या संस्थेत प्रवेश घेताना त्यांच्यावर ‘बेंजामिन फ्रँकलिन’ या विचारवंतांचा प्रभाव पडला. याच काळात त्यांचा संबंध सेंट सायमंड यांच्याशी आला. त्यांची बराच काळ मैत्री होती. मात्र त्यानंतर वैचारीक मतभेद

झाले. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी आपल्या कारकीर्दीत अनेक महत्वाचे ग्रंथ लिहिले. शास्त्राच्या वर्गीकरणाचे नवीन तत्व तयार करून शास्त्रा शास्त्रामध्ये परस्पर संबंध दाखविणारे ऑगस्ट कॉम्प्ट हे पहिलेच समाजशास्त्रज्ञ होय. मानवी ज्ञानाच्या प्रगतीच्या तीन अवस्थांचा नियम त्यांनी मांडला. त्याचबरोबर सामाजिक गतीशास्त्र आणि स्थितीशास्त्र हा वेगळा दृष्टिकोनही त्यांनी मांडला. समाजशास्त्राची अध्ययन परिस्थिती कशी असावी याकरिता त्यांनी आपले विचार मांडले. त्यांचा प्रत्यक्षवादाचा सिद्धांत महत्त्वाचा मानला गेला. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचा मृत्यू ५ सप्टेंबर १८५७साली झाला.

ऑगस्ट कॉम्प्ट यांची ग्रंथसंपदा :

१) The course of positive philosophy – 1830 ते 1842 या कालखंडात या ग्रंथाचे 4 खंड प्रकाशित झाले.

२) Considerations on Spiritual Power – 1826

३) Discourse of positive spirit – 1844

४) Positive Calendar – 1849

५) Positive Library – 1852

ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचे प्रमुख सिद्धांत :

१) सामाजिक स्थितिशास्त्र आणि गतिशास्त्र

२) शास्त्राचे वर्गीकरण

३) प्रत्यक्षवादाचा सिद्धांत

४) विकासाच्या तीन अवस्थांचा सिद्धांत

५) स्त्रीविषयक विचार

१.७ ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचा मानवी प्रगतीच्या तीन अवस्थांचा सिद्धांत :

उत्क्रांतीवाद:

ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी स्थितिशास्त्र आणि गतिशास्त्र या दोन विभागात समाजशास्त्राचे विभाजन केले. स्थितिशास्त्र स्थिर घटकांचा अभ्यास करते तर गतिशास्त्रात गतिशिल घटकांचा अभ्यास केला जातो. समाजाचा विकास किंवा प्रगती होण्यामागे लोकसंख्येतील वाढ व बौद्धिक क्षमतेतील वाढ या दोन घटकांमुळे समाजात परिवर्तन होते असे कॉम्प्ट यांनी म्हटले आहे. त्यातील बौद्धिक क्षमतेतील वाढ या घटकांच्या आधारे आपल्याला ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचा तीन अवस्थांचा सिद्धांत स्पष्ट करता येईल. मानवाच्या विचार करण्याच्या कुवतीमध्ये वाढ झाल्यानंतर समाजात प्रगती होते. त्याचप्रमाणे ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी स्पष्ट केलेल्या तीन अवस्थांचा सिद्धांत मानवाच्या बौद्धिक वाढीशी संबंधित आहे.

ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी तीन अवस्थांचा सिद्धांत १८२२ ला स्पष्ट केला. त्यांच्यामते सामाजिक विकासाचा संबंध हा मानवाच्या विचार करण्याच्या क्षमतेशी आहे मानवाच्या स्वभावाला तीन बाजू असतात. १) भावना २) विचार आणि ३) कृती. या तिन्हीमध्ये परस्परसंबंध असतो. पूर्वी मानवाची कृती भावनेवर आधारित होती. नंतर मानव विचार करू लागला. म्हणून आता मानवाची कृती ही भावनेवर आधारित न राहता विचारावर आधारित आहे. म्हणजेच इथे थोडी प्रगती झालेली दिसून येते. ही प्रगती/ विकास कशा पद्धतीने होत जातो. हे स्पष्ट करण्याकरिता त्यांनी तीन अवस्थांचा सिद्धांत मांडला. यालाच उत्क्रांतीचा सिद्धांत असे म्हणतात. कारण उत्क्रांती नेहमी प्रगतीच्या दिशेने होते आणि म्हणून मानवाच्या विचारसरणीत नेमकी कशी प्रगती झाली हे आपणास पुढील तीन अवस्थांवरून स्पष्ट करता येते.

१) ईश्वरशास्त्रीय अवस्था / धार्मिक अवस्था (Theological Stage):

ईश्वरशास्त्रीय किंवा धार्मिक अवस्थेला काल्पनिक अवस्था असेही म्हणतात. या अवस्थेतील लोक किंवा प्रत्येक व्यक्ती प्रत्येक घटनेचा संबंध हा अलौकिक/ दैवी शक्तीशी जोडत असे. निसर्गात घडणाऱ्या घटनांची कारणे शोधण्याची कुवत या अवस्थेतील व्यक्तींमध्ये नव्हती. ज्या घटना घडतात. त्या ईश्वर प्रेरीतच आहेत. असे या अवस्थेतील व्यक्ती मानू लागले. याच अवस्थेला मानवी चेतनांची प्रथम अवस्था असे म्हटले जाते. कारण या अवस्थेत मानवाच्या विचार करण्याच्या कुवतीत वाढ झाल्याचे दिसते. म्हणून बुद्धीला न पटणाऱ्या गोष्टी या अवस्थेतील व्यक्ती करीत होत्या. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांची ईश्वरशास्त्रीय अवस्था पुढील तीन टप्प्यातून जाते.

- **सर्व वस्तू चेतनावेदी:** ज्याप्रमाणे मानवाच्या शरीरात आत्मा असतो. त्याप्रमाणे निसर्गातील सर्व वस्तूंना चेतना देणारी किंवा प्रेरणा देणारी शक्ती असते. त्यामुळे प्रत्येक वस्तूंना सजीवता प्राप्त होते. म्हणजेच सर्व प्राण्यांचे अस्तित्व हे आत्म्यावरच अवलंबून असते. असे या अवस्थेत मानले जाई. विश्वातील सर्व व्यवहार हे आत्म्याच्या साक्षीने किंवा ताकदीने होत असतात असे मानले जाई. या टप्प्यामध्ये थोडी सुधारणा होऊन धार्मिक अवस्थेतील व्यक्ती बहुदेववादाकडे वळली.
- **बहुदेववाद किंवा अनेकेश्वरवाद:** ही अवस्था थोडी पहिल्या अपेक्षेपेक्षा प्रगत मानली जाते. या अवस्थेत व्यक्तीने देवाचे व शक्तीचे विविध स्तरात वर्गीकरण केले. प्रत्येक घटना जरी ईश्वर प्रेरित असली तरी प्रत्येक घटनेमागे वेगळा ईश्वर असतो. अशी समजूत या अवस्थेतील लोकांची होती कारण प्रत्येक घटनेचे स्वरूप वेगवेगळे होते. उदा; पाऊस पाडणारी वर्षा देवता, प्रकाश देणारा सूर्यदेव, जन्म मृत्यूस कारणीभूत असणारा वेगळा देव थोडक्यात नैसर्गिक घटना वेगवेगळ्या घडतात आणि या प्रत्येक घटनेमागे वेगळा ईश्वर असतो असे मानले जाई.
- **एकेश्वरवाद:** प्राचीन व्यक्तीने ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करताना सर्व प्रथम प्रत्येक व्यक्तींमध्ये आत्मा असतो. असे मान्य केले. नंतर प्रत्येक घटनेमागे वेगवेगळी शक्ती म्हणजे ईश्वर असतो असे मान्य केले. आणि असा विश्वास रूढ झाला. त्यानंतर एकेश्वरवादाची कल्पना आकाराला आली. या अवस्थेत नैसर्गिक घटना जरी वेगवेगळ्या घडत असल्या तरी प्रत्येक घटनेमागे वेगळा देव नसून फक्त देवाची वेगवेगळी रूपे

आहेत. म्हणून ईश्वर एकच आहे असा विश्वास रूढ झाला. याचा अर्थ असा की ईश्वरशास्त्रीय अवस्थेत मानवाने नैसर्गिक घडामोडींमागे असणाऱ्या कारणांचा शोध आपल्यापरीने लावण्याचा प्रयत्न केला व या प्रयत्नात प्रगती झाल्याचे दिसून येते.

- **ईश्वरशास्त्रीय किंवा धार्मिक अवस्था – अनियंत्रित राजेशाही समाजव्यवस्था:** समाजजीवनाच्या प्रत्येक अवस्थेमध्ये त्या परिस्थितीशी लोकांच्या विचार करण्याच्या कुवती नुसार संस्था, मंडळे, श्रद्धा, मूल्ये अस्तित्वात येत असतात. म्हणूनच ईश्वरशास्त्रीय अवस्थेमध्ये राजेशाही समाजव्यवस्था अस्तित्वात आलेली होती. राजा हा ईश्वराचा अंश आहे असे मानले जाई. त्यामुळे राजा म्हणेल ती पूर्व दिशा अशी समाजव्यवस्था अस्तित्वात होती. ईश्वरशास्त्रीय अवस्थेमध्ये ईश्वराला महत्वाचे स्थान दिलेले होते. या विचाराशी सुसंगत अशी समाजव्यवस्था या अवस्थेत अस्तित्वात आली होती आणि ती व्यवस्था म्हणाजे राजेशाही समाजव्यवस्था होय. ही राजेशाही अनियंत्रित होती. कारण या व्यवस्थेमध्ये धर्मगुरू व लष्कराचे वर्चस्व होते.

२) अध्यात्मिक अवस्था (Metaphysical Stage):

अध्यात्मिक अवस्थेमध्ये मानवाने ईश्वर या कल्पनेला झुगारून त्याऐवजी अमूर्त कल्पनेला महत्व दिले. या अवस्थेत लोकांमध्ये ईश्वरशास्त्रीय अवस्थेतील लोकांपेक्षा विचार करण्याच्या कुवतीत प्रगती झाल्याचे दिसून येते. या अवस्थेमध्ये प्रत्येक व्यवहारामध्ये ईश्वर असतोच असे नाही. तर ती एक अमूर्तशक्ती या व्यवहाराच्या मागे असते असे मान्य केले. याच अमूर्त शक्तिमुळे निसर्गातील सर्व घडामोडी घडून येतात. काल्पनिक किंवा धर्मशास्त्रीय अवस्थेमध्ये मानवाने ईश्वराचा शोध लावला पण अध्यात्मिक/ तात्विक अवस्थेत ईश्वर न मानता त्याच्या जागी ते अमूर्त शक्ती मानत गेले. ऑगस्ट कॉम्प्टच्या मते अध्यात्मिक अवस्था ही ईश्वरशास्त्रीय अवस्था व प्रत्यक्षवादी किंवा विज्ञानवादी अवस्था यांना जोडणारा दुवा आहे. ऑगस्ट कॉम्प्टच्या अध्यात्मिक अवस्थेवर चर्चा करताना 'एरविंग झेंटलीन' म्हणतात की, अध्यात्मिक अवस्था ही समाजाच्या दृष्टीने महत्वाची होती. कारण या अवस्थेत जुनी व्यवस्था नष्ट होऊन त्याऐवजी नवीन समाजव्यवस्था अस्तित्वात आली. याच अवस्थेत ईश्वराचे निर्गुण, निराकार रूप साकार झाले.

- **अध्यात्मिक अवस्था – नियंत्रित राजेशाही व्यवस्था:** अध्यात्मिक अवस्थेत धर्मशास्त्रीय

अवस्थेपेक्षा थोडा प्रगत विचार झाला. अध्यात्मिक अवस्थेत ईश्वर या संकल्पनेचे महत्व कमी झाले. व त्या ठिकाणी अमूर्त शक्तीचे महत्व मान्य केले म्हणूनच पुढे अध्यात्मिक अवस्थेत राजा हा ईश्वराचा अंश नाही तर राजा हा जनतेचा सेवक आहे असे मानले गेल्यामुळे अध्यात्मिक अवस्थेत नियंत्रित राजेशाही समाजव्यवस्था अस्तित्वात आली. राजाची अनियंत्रित सत्तेचे महत्व कमी होऊन कायद्याला महत्व प्राप्त झाले. राजावर सुद्धा कायद्याने बंधने आली. सत्तेचे केंद्रीकरण दूर होऊन विकेंद्रीकरण झाले. म्हणून अध्यात्मिक अवस्थेत लोकशाही समाजव्यवस्थेची पायाभरणी झाली असे म्हणता येईल.

३) प्रत्यक्षवादी अवस्था/ वैज्ञानिक अवस्था (Positive Stage):

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : प्रबोधन
कालखंड, ऑगस्ट कॉम्प्ट आणि
हर्बर्ट स्पेन्सर यांचे योगदान

धार्मिक अवस्थेतील ज्ञान हे कल्पनेवर आधारित होते. त्यामुळे त्या ज्ञानाची प्रचिती पाहता येत नव्हती. जसजसा समाज विकसित होऊ लागला त्याप्रमाणे धार्मिक अवस्थेतील उणिवा जाणवू लागल्या. त्या उणिवा भरून काढण्यासाठी व्यक्ती विचार करू लागला. विचार करण्याबरोबरच नवीन ज्ञानाची/ माहितीची गरज भासू लागली. समाज विकसित झाल्यानंतर व्यक्ती सामाजिक व नैसर्गिक घटनेमागे कोणती कारणे असतात. याचा शोध घेऊ लागला. माणसाची निरीक्षण शक्ती व कारणमीमांसा या प्रवृत्तीतून व्यक्ती नैसर्गिक घटनांचे अवलोकन करू लागल्या. त्यामुळे धार्मिक अवस्थेतील कल्पना या अव्यवहारी वाटू लागल्या. म्हणून वैज्ञानिक अवस्थेतील समाज कोणत्याही घटनेचा संबंध कोणत्याही ईश्वराशी न लावता व्यक्ती वास्तववादी विचार करू लागली. 'प्रत्येक घटनेचे कारण शोधून वैज्ञानिक कसोट्याच्या आधारे तपासून निश्चित करून घेणे म्हणजे प्रत्यक्षवादी अवस्था होय.' उदा; पूर्वी नैसर्गिक घटनांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन हा अंधश्रद्धेवर आधारित होता. म्हणजेच तो कल्पनेवर आधारित होता. उदा; चंद्रग्रहण आणि सूर्यग्रहण या नैसर्गिक घटनेमागे कोणता तरी ईश्वर आहे. किंवा राहू आणि केतू हे चंद्राला आणि सूर्याला गिळंकृत करतात म्हणून चंद्रग्रहण आणि सूर्यग्रहण होते अशी कल्पना त्यामागे होती. म्हणजेच हीच घटना वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून तपासून पाहताना आपणास त्यामागे विशिष्ट कारण आहे हे लक्षात येते. वैज्ञानिक/ प्रत्यक्षवादी अवस्था ही मानवी समाजाच्या विकासाची शेवटची अवस्था मानली जाते. या अवस्थेत कल्पनेला कमी महत्त्व असून निरीक्षण, कारणमीमांसा या वैज्ञानिक कसोट्यांना जास्त महत्त्व आहे. या अवस्थेतील ज्ञान हे वास्तवतेवर आधारित आहे. प्रत्येक घटनेमागे वैज्ञानिक कारण शोधून काढण्याचा प्रयत्न प्रत्यक्षवादी/ वैज्ञानिक अवस्थेतील लोक करतात.

● प्रत्यक्षवादी/वैज्ञानिक अवस्था – लोकशाही समाजव्यवस्था:

प्रत्यक्षवादी अवस्था ही अंधश्रद्धेवर आधारित न राहता वास्तववादी अवस्थेवर आधारित आहे. त्यामुळे या अवस्थेतील समाज रचना औद्योगिक, प्रकाशक व वैज्ञानिक मार्गदर्शक यांच्या अधिपत्याखाली ही समाज व्यवस्था अस्तित्वात आली. थोडक्यात, ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी त्यांच्या या उत्क्रांतीच्या सिद्धांतात प्रत्येक अवस्थेमध्ये एक वेगळी समाजरचना अस्तित्वात असते असे म्हटले आहे. या संदर्भात इत्यादी. **एस.बोगार्डस** म्हणतात की, ऑगस्ट कॉम्प्ट यांची समाजशास्त्रीय विचारात महत्वाची देण म्हणजे प्रत्येक अवस्थेचा एका विशिष्ट समाज रचनेशी संबंध जुळवून या सिद्धांतासोबतच संघटनांचा ही विचार करण्यास ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी भाग पाडले आहे. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांच्या तीन अवस्थांचा सिद्धांताचा विचार करताना आपणास असे म्हणता येते की, एखाद्या आवडत्या व्यक्तीचे निधन झाले तर त्याचा संबंध नैसर्गिक घटनेशी, वैज्ञानिक कारणाशी न जोडता तो ताण कमी करण्यासाठी त्याला अध्यात्माची जोड असावी लागते म्हणजे वैज्ञानिक अवस्थेबरोबरच अध्यात्मालाही ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी महत्त्व दिले आहे. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांच्या या सिद्धांतावर टीका करताना इत्यादी. एस. बोगार्डस म्हणतात की, व्यक्तीच्या जीवनात विविध भावभावना, श्रद्धा, कल्पना यांना ही महत्त्व असते. पण ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी वैज्ञानिक बाबींना जास्त महत्त्व दिले आहे तर इतर घटकांकडे दुर्लक्ष केले आहे.

१.८ ऑगस्त कॉम्प्ट यांचा प्रत्यक्षवादाचा सिद्धांत :

विज्ञानवाद:

ऑगस्त कॉम्प्ट यांना प्रत्यक्षवादाचे जनक म्हटले जाते. परंतु त्यांच्या पूर्वीही काही विचारवंतांनी प्रत्यक्षवादाविषयीचे विचार व्यक्त केले आहेत. म्हणून प्रत्यक्षवादाची मूळ कल्पना ऑगस्त कॉम्प्ट यांची आहे असे म्हणता येणार नाही. ऑगस्त कॉम्प्ट यांच्यापूर्वी इमॅन्युएल गॉल या विचारवंतांनी प्रत्यक्षवादाविषयीचे विचार व्यक्त केले होते. या विचारवंतांच्या विचाराचा प्रभाव कॉम्प्ट यांच्या प्रत्यक्षवादावर दिसून येतो.

- **प्रत्यक्षवादाचा अर्थ:** प्रत्यक्षवादाला विज्ञानवाद असे म्हणतात तर विज्ञानवादाला शास्त्रीय दृष्टिकोन असे दुसरे नाव आहे. 'विज्ञान' हा शब्द येथे कोणत्या अर्थाने वापरला आहे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. विज्ञानाचा अर्थ सांगताना ऑगस्त कॉम्प्ट हे स्वतः नेहेमी गोंधळलेल्या मनस्थितीत दिसतात. म्हणूनच ऑगस्त कॉम्प्ट यांच्यावर टीका करताना असे म्हटले जाते की ऑगस्त कॉम्प्ट विज्ञानवाद मांडताना कमीत कमी विज्ञानवादी राहिलेले आहेत. विज्ञान म्हणजे विशिष्ट पद्धतीने मिळवलेले ज्ञान व हे ज्ञान नियमांच्या स्वरूपात मांडण्याचा प्रक्रियेला विज्ञानवाद असे म्हणतात. विज्ञानाच्या काही कसोट्या असतात. या कसोट्यांच्या आधारे ज्ञान मिळवले जाते. निरीक्षण, वर्गीकरण, पूर्वकथन, वस्तुनिष्ठता इत्यादी. विज्ञानाच्या कसोट्या असतात. व या कसोट्यांच्या आधारे ज्ञान मिळवले जाते. प्रत्येक शास्त्राचे अभ्यासविषय वेगळे असले तरी ज्ञान प्राप्त करण्याच्या पद्धती मात्र कमी अधिक स्वरूपात सारख्याच असतात. त्यामुळे निरीक्षण, परीक्षण, वर्गीकरण, प्रयोग इत्यादी. साहाय्याने सामाजिक घटनांचे ज्ञान प्राप्त करणे म्हणजे विज्ञानवाद होय. नैसर्गिक घटना आपोआप घडत नाहीत किंवा ईश्वरी शक्तीमुळे घडत नाहीत तर त्या घटना कार्यकारी संबंधावर आधारित असतात. म्हणजेच त्या विशिष्ट कारणामुळेच घडतात. त्याच प्रमाणे सामाजिक घटनाही विशिष्ट कारणामुळेच घडतात. आणि त्या सामाजिक घटनांचा कार्यकारी संबंध वैज्ञानिक पद्धतीने शोधून काढणे हे विज्ञानाचे कार्य आहे. किंवा ते विज्ञानाचे उद्दिष्ट आहे.

- **प्रत्यक्षवाद/ विज्ञानवाद हा १७ व्या शतकातील चिंतनाचा परिणाम:**
विज्ञानवादाची संकल्पना

१७ व्या शतकात घडलेल्या घटनांचे फळ मानले जाते. जगातील सर्व घडामोडी या कोणत्याही स्वरूपात असल्या तरीही त्या विशिष्ट नियमांच्या आधारेच घडत असतात. असे विचार १७ व्या शतकात सुरू झाले. काल्पनिक, धार्मिक गोष्टींना प्राचीन काळी दिलेले महत्त्व आपोआपच कमी झाले. कोणत्याही घटनेकडे चिकित्सक दृष्टीने पहावे असा एक शास्त्रीय दृष्टिकोन रुढ झाला. धर्म ग्रंथात सांगितलेल्या तत्वांना प्रमाण मानण्याचे कारण नाही. तर ते तर्क बुद्धीच्या आधारावर खरे ठरते की नाही याची खात्री किंवा चिकित्सा केली पाहिजे असे विचार फ्रेंच राज्यक्रांती आणि औद्योगिक क्रांतीनंतर पुढे आले. कोणत्याही घटनेचा चिकित्सक वृत्तीने विचार करावा व मान्यता द्यावी नाही तर ती माहिती नाकरावी. या दृष्टिकोनाचा अंगीकार ऑगस्त कॉम्प्ट यांनी केला. त्यामुळे अंधश्रद्धा धार्मिक विश्वास म्हणजे काल्पनिक बाबी यांना ऑगस्त कॉम्प्ट यांनी नाकारले. व शास्त्रीय कसोट्यांच्या आधारे जे ज्ञान मिळेल त्याचा स्वीकार करण्याचे तत्व ऑगस्त कॉम्प्टनी स्विकारले. म्हणजे

विज्ञानवाद/ प्रत्यक्षवाद हा धार्मिक अंधश्रद्धेपासून समाजाला मुक्त करण्यासाठी मांडला. उदा; कॉम्प्ट यांचे अनुयायी डॉ. ब्रीज यांनी प्रत्यक्षवादाचे विश्लेषण देण्याकरिता एक उदाहरण दिले आहे. एक व्यक्ती विष खाऊन मरते. ही एक सामाजिक घटना आहे. या घटनेकडे वेगवेगळ्या व्यक्ती कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहतात हे सांगण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे.

१) दैववादी व्यक्ती – त्या व्यक्तीचे मरण दैववादी संकेत होता देवाची तशी इच्छा होती. याचा दृष्टिकोनातून त्या घटनेकडे पाहिले गेले.

२) तत्वज्ञानी व्यक्ती – या व्यक्ती या घटनेकडे पाहताना मरण हे अटळ आहे. जो जन्मतो ते मरतो. एकदा व्यक्ती मेली तर पुन्हा भेट नाही असे या दृष्टीने पाहिले जाईल.

३) प्रत्यक्षवादी/ विज्ञानवादी व्यक्ती – प्रत्यक्षवादी व्यक्ती आपले मत ताबडतोब व्यक्त करणार नाही तर प्रथमतः त्या शवाची व्यक्ती प्रथम निरीक्षण करेल ती व्यक्ती नेमकी कोणत्या कारणाने मृत्यू पावली हे लक्षात घेईल. ते विष नेमके कोणते होते व त्यानंतर त्या व्यक्तीच्या मृत्युच्या संदर्भामध्ये आपले मत व्यक्त करेल.

- **प्रत्यक्षवादाची वैशिष्ट्ये:**

समाजशास्त्रज्ञ **रोलिंग चेंबरलेस** यांनी आपल्या ‘सामाजिक विचार’ या ग्रंथामध्ये प्रत्यक्षवादाची पुढील वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत ती वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे :

- प्रत्यक्षवादाचा संबंध हा कोणत्याही अलौकिक शक्तीशी नाही.
- प्रत्यक्षवाद हा काल्पनिकतेवर आधारित नसून वास्तविकतेवर आधारित आहे.
- सर्वज्ञानापेक्षा प्रत्यक्षवाद उपयुक्त ज्ञानाशी संबंधीत आहे.
- प्रत्यक्षवाद हा तथ्यांशी/ माहितीशी संबंधित असून, जी माहिती निश्चित स्वरूपात मिळते त्यामुळे काही प्रमाणात तरी दूरदृष्टी प्राप्त होते. म्हणजे ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचा प्रत्यक्षवाद ईश्वरशास्त्रीय व अध्यात्मिक कल्पनांना जाणीवपूर्वक दूर ठेवतो.

- **प्रत्यक्षवादाचे विभाजन:** ऑगस्ट कॉम्प्ट यांच्या मते प्रत्यक्षवादाचा उद्देश हा संपूर्ण मानवी समाजाचे भौतिक, बौद्धिक आणि नैतिक कल्याण करणे आहे. त्यांचा प्रत्यक्षवाद प्रामुख्याने युरोपियन समाजाच्या कल्याणावर भर देतो समाजाचे कल्याण करण्याकरिता वैज्ञानिक ज्ञानाची आवश्यकता आहे. म्हणजेच शास्त्रीय पद्धतीने समाजाचा अभ्यास करून त्यातील दोष लक्षात घेऊन त्यांचे निराकरण करण्याकरिता उपाय सुचविणे हा प्रत्यक्षवादाचा हेतू आहे. ऑगस्ट कॉम्प्ट हे आपल्या प्रत्यक्षवादाचे विभाजन पुढीलप्रमाणे करतात.

१) विज्ञानाचे तत्वज्ञान: आपल्या परिस्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी व्यक्तीने आपल्या परिश्रमावर

विश्वास ठेवावा. परिश्रम म्हणजे कष्ट कोणत्या प्रकारे करावे हे ठरवून घ्यावे याकरिता गणित, रसायनशास्त्र इत्यादी शास्त्रातील तत्वांचा उपयोग करावा थोडक्यात ऑगस्ट कॉम्प्ट यांच्या सांगण्याचा अर्थ एवढाच की नैसर्गिक शास्त्रांचा उपयोग करून समाजातील भौतिक प्रगती करावी.

२) **वैज्ञानिक धर्म:** ऑगस्त कॉम्प्टने धर्म हा शब्द जरी वापरला असला तरी कॉम्प्टच्या धर्माचा संबंध हा कोणत्याही अलौकिक शक्तीशी नाही तर वैज्ञानिक धर्म म्हणजे मानवतावादी धर्म होय. या मानवतावादी धर्मांमध्ये दुसऱ्यासाठी जगा हा संदेश अभिप्रेत आहे.

३) **प्रत्यक्षवादी राजकारण:** युरोपमध्ये युद्धजन्य परिस्थिती होती. प्रत्यक्षवादी राजकारणाचा हेतू युद्धाचे समुल्लेख उच्चाटन करणे हा आहे. युरोपातील सर्व राष्ट्र एकत्र यावे. मित्र राष्ट्रांची संघटना स्थापन करावी, हिंसेचा पूर्ण त्याग करावा, हिंसेविरुद्ध प्रेम या तत्त्वाचा स्वीकार करावा. ऑगस्त कॉम्प्टने विज्ञान व धर्मास येथे एकच मानले आहे. म्हणून प्रत्यक्षवादाचा जनक हा कमीतकमी प्रत्यक्षवादी राहिला आहे. या टीकेला ऑगस्त कॉम्प्ट यांना तोंड द्यावे लागले.

● **प्रत्यक्षवादाचा हेतू/ ध्येय:** प्रत्यक्षात प्रत्यक्षवादाची ध्येय म्हणजे ज्ञान कसे प्राप्त करावे यांची चर्चा, निष्कर्ष कसे काढावेत यांचे मार्गदर्शन त्यांनी पुढीलप्रमाणे केलेले आहे –

१) **ज्ञानाची पूर्वतयारी करणे:** कोणत्याही ज्ञानशाखेचा अभ्यास करण्यासाठी पूर्वतयारीची आवश्यकता असते. जसे संख्येचा अभ्यास केल्याशिवाय गणित अभ्यासता येत नाही. कोणत्याही शाखेचा अभ्यास करण्यासाठी मूल अक्षरांचा अभ्यास करावा लागतो. याच अर्थाने ऑगस्त कॉम्प्ट यांनी ज्ञानाची पूर्वतयारी करणे आवश्यक आहे असे म्हटले आहे. याकरिता त्यांनी तर्कशास्त्र, पद्धतीशास्त्र, ज्ञानमीमांसा इत्यादींचा आधार घ्यावा असे म्हटले आहे.

२) **तर्कशास्त्र:** संशोधकाने/ शास्त्रज्ञाने ज्ञानाची पूर्व तयारी करण्यासाठी तर्कशास्त्राचा अभ्यास करावा त्यामुळे तार्किक बुद्धिमत्ता तयार होते.

३) **ज्ञानमीमांसाशास्त्र:** ज्ञानमीमांसा करणे म्हणजे कोणत्याही ज्ञानाचे टीकात्मक परीक्षण करण्याची क्षमता होय. आणि ही क्षमता अभ्यासकांमध्ये असणे गरजेचे असते.

४) **पद्धतीशास्त्र:** पद्धतीशास्त्र म्हणजे संशोधन किंवा अभ्यास करण्याचे विविध मार्ग होय. प्रत्यक्षवादाकरता पद्धतीशास्त्र महत्वाचे आहे. कारण पद्धती शास्त्रातच निरीक्षण, माहितीचे संकलन, माहितीचे वर्गीकरण, विश्लेषण, पूर्वकथन आणि निष्कर्ष या पद्धतीचा समावेश होतो.

५) **सर्व ज्ञानाचा सारांश काढणे:** ऑगस्त कॉम्प्ट यांच्या प्रत्यक्षवादाचा हा महत्वाचा हेतू आहे . जे ज्ञान मिळाले आहे. त्या मिळवलेल्या ज्ञानाचा सारांश काढला पाहिजे. सारांश काढणे म्हणजेच ज्ञानाचे वर्गीकरण करणे होय.

६) **नीतिशास्त्र:** नीतिशास्त्राच्या साहाय्याने इतर व्यक्तींशी वर्तन करताना कोणत्या नीतिनियमांचे करावे हे समजते. त्यामुळे प्रत्यक्षवादामुळे नीतिशास्त्र ही ऑगस्त कॉम्प्ट यांनी महत्वाचे स्थान दिले आहे.

७) **विज्ञान व सामाजिक पुनर्रचना:** ऑगस्त कॉम्प्ट यांच्या प्रत्यक्षवादाच्या चर्चेवरून हे स्पष्ट होते की, ऑगस्त कॉम्प्ट समाजाची पुनर्रचना करावयाची होती. फ्रेंच राज्यक्रांती व

औद्योगिक क्रांतीमुळे युरोपातील समाजापुढे अनेक प्रश्न उभे होते. या प्रश्नांची सोडवणूक करण्याकरता अनेक फ्रेंच विचारवंत पुढे आले व आपली वेगळी विचारसरणी मांडण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये ऑगस्ट कॉम्प्ट सारखे समाजशास्त्रज्ञ प्रत्यक्षवादासारखी विचारसरणी पुढे करून समाजाची पुनर्रचना करण्याचा ते प्रयत्न करू लागले. शास्त्रीय पद्धतीने केलेल्या अभ्यासामुळे समाजातील उणिवा लक्षात येतील. म्हणून ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी प्रत्यक्षवाद सांगितला. याबरोबर युद्धासारखी घटना घडू नये अशी ऑगस्ट कॉम्प्ट यांची इच्छा होती. म्हणून वैज्ञानिक अवस्थेतील समाजरचना व त्या समाजाचे राजकारण युद्ध थांबवण्यासाठी असावे असे त्यांनी विज्ञानवादामध्ये सांगितले. विज्ञानवादाचे नैतिक सूत्र हे दुसऱ्यासाठी जगा हे आहे. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी नीतिशास्त्र आणि विज्ञान यांना एकत्रित केल्याने अनेक विचारवंतांनी त्याच्यावर टीका केली.

● ऑगस्ट कॉम्प्टांच्या प्रत्यक्षवादावरील टीका:

जर्मन समाजशास्त्रज्ञ यांच्या प्रत्यक्षवादावर टीका करतात. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचे प्रत्यक्षवादी विचार हे विज्ञानवादी नसून विक्षिप्तपणाचे आहेत. त्यांच्या प्रत्यक्षवादात कोणतीही तार्किकता आढळत नाही. त्याचबरोबर ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी प्रत्यक्षवादाला प्रेम, धर्म यासारख्या गोष्टीला स्थान दिलेले नाही. प्रेम आणि धर्म यांसारख्या बाबी मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. हे ऑगस्ट कॉम्प्ट विसरले. प्रत्येक घटनेचे जर वैज्ञानिक आधारे विश्लेषण केले तर व्यक्तीच्या भावभावनांचा काहीच अर्थ उरत नाही.

थोडक्यात, ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी मानवी समाजाच्या कल्याणासाठी प्रत्यक्षवाद ही संकल्पना विषद केली. पण स्वतः मात्र अवैज्ञानिक राहिले. अशी टीका त्यांच्यावर केली जाते. कारण ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी सृष्टीच्या पलीकडे असलेल्या रहस्याबाबत कोणतेही विचार मांडलेले नाहीत. उदा; जीवाच्या पलीकडे कोणती अलौकिक शक्ती आहे, प्रेमाची पहिली प्रेरणा कोणती इत्यादी. प्रश्नांची उत्तरे ऑगस्ट कॉम्प्ट देऊ शकले नाहीत. म्हणूनच ऑगस्ट कॉम्प्ट विज्ञानवाद मानून ही अवैज्ञानिक राहिले अशी टीका केली जाते. असे असले तरी अलौकिक किंवा अध्यात्मिक शक्तीच्या जोरातून मानवी समाजाला मुक्त करण्यासाठी विज्ञानवाद/ प्रत्यक्षवाद हे यशाचे पहिले पाऊल ठरले.

१.१ हर्बर्ट स्पेन्सर जीवनपरिचय :

२१ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सामाजिक विचार अत्यंत प्रभावीपणे मांडणाऱ्या विचारवंतांमध्ये हर्बर्ट स्पेन्सर हे अग्रभागी असणारे समाजशास्त्रज्ञ आहेत. जे विचार कॉम्प्ट यांनी बीज रूपात मांडले त्याचे वृक्ष बनविण्याचे काम हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी केले. स्पेन्सर हे सेंद्रिय आणि उत्क्रांतीच्या संदर्भातील विचार खूपच प्रभावी पणे मांडतात कॉम्प्टांना जसा संघर्ष करावा लागला तसा स्पेन्सर यांना करावा लागला नाही. स्पेन्सर यांचा जन्म इंग्लंडमधील डर्बी या शहरात २७ एप्रिल १८२० रोजी झाला. त्यांच्या वडिलांकडून अनौपचारिक त्यांना शिक्षण मिळाले. १८३७ मध्ये लंडन बर्मिंगहॅम येथे रेल्वे खात्यात अभियंता म्हणून देखील त्यांनी काम पाहिले. लहानपणापासून त्यांना जीवशास्त्र विषयची खूप आवड होती. १८४१ मध्ये त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला व वृत्तपत्रात लेखन सुरू

केले व्यक्तिवादी विचारांचा ते पुरस्कर्ते होते 'दी इकॉनॉमिक्स' या पत्रिकेचे ते उपसंपादक बनले स्पेन्सर यांना सामाजिक उत्क्रांतीवादाचे जनक म्हणून देखील ओळखले जाते.

स्पेन्सर यांची ग्रंथसंपदा:

- १) Social Statics 1850
- २) Principles of Biology 1867
- ३) The Study of Sociology 1873
- ४) The Man versus The State 1884
- ५) Descriptive Sociology 1890

हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या सेंद्रिय सिद्धांताची मध्यवर्ती कल्पना पुढीलप्रमाणे:

हर्बर्टस्पेन्सर यांनी मानवी समाजाची तुलना सेंद्रिय शरीराशी करून त्यातील साधर्म्य आणि वैधर्म्य अशा दोन्ही प्रकारांमध्ये स्पष्टीकरण दिले स्पष्टीकरण दिले आहे. उत्क्रांतिवादाचा सिद्धांत त्यांनी जैविक समाजाला लागू केला आहे,त्यांचा हा सिद्धांत समाजशास्त्राची मूलतत्वे या ग्रंथात स्पष्ट केला आहे. स्पेन्सर यांनी समाज हा सेंद्रिय जीव वस्तू सारखाच आहे हे स्पष्ट करून आपले मत तार्किकरित्या पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाज शरीरधारी आहे असे गृहीत धरून ते सिद्ध करून दाखवण्याकरता स्पेन्सर यांनी कसोशीने प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

१.१० शरीर आणि समाज यांच्यातील समानता:

समाज आणि शरीरदोन्हीही घटक निर्जीवापेक्षा भिन्न आहेत. कारण या दोन्हींच्याही आकारात सतत वाढ होत असते तसे निर्जीव वस्तूंच्या बाबतीत होत नाही. शरीरात बदल होत जातात तसेच समाजातही बदल होत जातात, समाजाच्या मूळ घटकात म्हणजेच लोकसंख्येच्या वाढीमुळे समाजाचा आकार वाढतो तसेच दोन समाज जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा समाजाच्या आकारात बदल होतो. आकारात वाढ झाल्यानेस्तर रचना व कार्य भिन्नता येते. गर्भधारणे समयी बीज रूपात असणाऱ्या जिवाचा आकार वाढू लागतो, त्याचे हात, पाय, डोळे, कान आणि नाक इत्यादी अवयव निर्माण होतात म्हणजे जिवाच्या संरचनेत बदल होतो यात भिन्नता असल्यामुळे त्यांच्या कार्यात सुद्धा बदल होतो परिणामी शरीर रचना गुंतागुंतीची होत जाते. प्रारंभिक अवस्थेत समाज साधा असतो, मात्र समाजाचा आकार जसा वाढत जातो तसास्तर रचनेत सुद्धा बदल होत जातो. कालांतराने समाजात विविध गट समुदाय संस्था विकसित होतात व सामाजिक जीवनाची विविध अंगे एकमेकांपासून वेगळी होतात समाजात श्रमविभाजन वाढत जाते विशेषीकरण निर्माण होते व प्रत्येक सामाजिक घटकाचे कार्य निश्चित होते.

दोन्हीतील परस्परावलंबन:

शरीर व समाज यांच्या संरचनात्मक व कार्यात्मक असमानता निर्माण होत असली तरी शरीर आणि घटक भागात परस्परावलंबन असते शरीराचे निरनिराळे भाग एकमेकांपासून वेगळे नाहीत तर ते परस्परावलंबी आहेत हीच बाब समाजाला देखील लागू पडते आधुनिक समाजात विविधदर्जे व भूमिका निर्माण झाले आहेत त्यामुळे गुंतागुंत खूपच वाढली आहे मात्र त्यांच्यातील परस्परावलंबन देखील दिसून येते अनेक वेळा एकच व्यक्ती अभियंता, डॉक्टर, वकील, प्राध्यापक आणि पोलीस इत्यादी भूमिका पार पाडू शकत नाही हे खरे असले तरी सदर दर्जावर असणाऱ्या व्यक्ती एकमेकांवर अवलंबून असतात. शरीराला जसे जन्म, बाल्यावस्था, तारुण्यावस्था आणि प्रौढावस्था इत्यादी अवस्थेतून जावे लागते समाजाच्या प्रगतीच्या ही अशा अवस्था सांगता येतात जसे की शिकार अवस्था, मासेमारी, पशूपालन, स्थलांतरित शेती, स्थिर शेती ते आज च्या आधुनिक समाजापर्यंतची अवस्था.

दळणवळण व्यवस्था:

शरीराला रक्ताची गरज असते व हा रक्त पुरवठा शरीराच्या विविध भागांना रक्त वाहिन्यामार्फत केला जातो. तसेच समाजामध्ये ही जीवनावश्यक आणि इतर सामग्रीची आवश्यकता असते आणि हि गरज समाजातील वाहतूक व्यवस्थेमार्फत पूर्ण केली जाते.

पेशी शरीरासाठी आणि व्यक्ती समाजासाठी:

शरीर हे अनेक पेशींनी मिळून बनलेले असते. परंतु केवळ पेशींची एकत्रित बेरीज म्हणजे शरीर नव्हे तर त्यांच्यात विशिष्ट प्रकारचे संबंध असावे लागतात. व्यक्तीचा मिळून समाज बनतो, परंतु केवळ व्यक्तीचा समुच्चय म्हणजे समाज नव्हे तर त्यांच्यात देखील विशिष्ट स्वरूपाचे संबंध असणे आवश्यक आहे तेव्हाच समाजाच्या विविध घटकांत स्थिर स्वरूपाचे संबंध निर्माण होतात.

विशिष्ट अवयवाशिवाय शरीर अस्तित्व तसेच विशिष्ट व्यक्ती शिवाय समाज अस्तित्व:

शरीराचा एखादा अवयव शरीरापासून अलग झाला किंवा निकामी झाला तरीही शरीर जिवंत राहू शकत तसेच समाजातील एखादी व्यक्ती समाजापासून दूर गेली तरी समाजाचे अस्तित्व संपुष्टात येत नाही.

१.११ शरीर आणि समाज यांच्यातील असमानता:

नैसर्गिक वाढ आणि मानवनिर्मित वाढ:

शरीराची वाढ ही आपोआप होते, म्हणजेच ती नैसर्गिकरित्या होते. याउलट समाजाचा विकास आपोआप होऊ शकत नाही. तसेच सर्वच समाजाच्या विकासाची गती समान नाही. विकास प्रक्रियेमध्ये काहीवेळा अडथळे ही निर्माण होतात.

शरीराबाहेर पेशी मृत पण समाजाबाहेर व्यक्ती जिवंत:

शरीराची रचना अनेक पेशींनी मिळून बनलेली असते पेशी जीवाशी एकरूप झालेल्या असतात. पेशींना स्वातंत्र्य अस्तित्व नसते. म्हणजेच पेशींना स्वअस्तित्वासाठी शरीरावर अवलंबून राहावे लागते. मात्र व्यक्ती समाजात राहतात. शारीरिक, आर्थिक, सामाजिक गरजा भागविण्यासाठी समाजाची आवश्यकता असते. हे खरे असले तरी, व्यक्ती समाजाच्या बाहेर काही दिवसांसाठी का होईना पण जिवंत राहू शकतो, पेशी मात्र समाजाबाहेर जिवंत राहू शकत नाहीत. पेशींना स्वातंत्र्य अस्तित्व नसते परंतु व्यक्तीला स्वतःचे स्वातंत्र्य अस्तित्व असते.

शरीरात जाणीव केंद्र एका ठिकाणी तर सामाजिक जाणीव विखुरलेल्या:

जीव वस्तूमध्ये जाणीव एका लहान घटकात केंद्रित झालेली असते. मेंदू हा घटक संपूर्ण शरीराचे जाणीव केंद्र आहे. समाजामध्ये अशा प्रकारचे जाणीव केंद्र एकाच स्वरूपात नसते, तर सामाजिक जाणीव विखुरलेल्या असतात.

शरीर संरचनात्मक कार्य आणि सामाजिक कार्य यांत भेद:

शरीराची वाढ होत असताना संरचनात्मक वेगळेपणा येत असतो. हात, पाय, कान, नाक, डोळे आणि नाक हे शरीराचे विविध अवयव आहेत. प्रत्येक अवयवाचे कार्य निश्चित झालेले असते, त्यांचे कार्य अपरिवर्तनीय असते. याउलट समाजाचे आहे, एक सामाजिक घटक दुसऱ्या सामाजिक घटकाचे कार्य करू शकतो. येथे कार्यात परिवर्तनीयता दिसते. म्हणजेच, एकच व्यक्ती वेगवेगळ्या गटात भूमिका पार पडू शकतो.

१.१२ समारोप :

सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी फ्रेंच राज्यक्रांतीची भूमिका अतिशय महत्वाची ठरते. तत्कालीन युरोप मधील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थिती फ्रेंच राज्याक्रांतीमुळे ढवळून निघाली. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मुल्ये समाजाला फ्रेंच राज्यक्रांतीमुळे जगाला मिळाली आहेत. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांच्या विचारांवर फ्रेंच राज्यक्रांतीचा प्रभाव दिसून येतो. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांनी प्रत्यक्षवाद सिद्धांताच्या माध्यमातून सामाजिक घटकांकडे वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून कसे पाहावे याबद्दल विवेचन केले आहे. शास्त्राच्या कसोटी आणि वर्गीकरण करून त्यांनी पद्धातीशास्त्र विषयक ही स्पष्टीकरण केले आहे. हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी सेंद्रिय सिद्धांत स्पष्ट करताना शरीर आणि समाजाची तुलना करतात. समाजाच्या स्थित्यंतराचा अभ्यास करण्यासाठी नवीन दृष्टिकोन स्पेन्सर यांनी निर्माण केला. अशा प्रकारे वरील विवेचनाच्या माध्यमातून ऑगस्ट कॉम्प्ट आणि हर्बर्ट स्पेन्सर यांचे सामाजिक शास्त्राच्या विकासातील योगदान स्पष्ट करता येते.

१.१३ सरावासाठीचे प्रश्न :

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : प्रबोधन
कालखंड, ऑगस्ट कॉम्प्ट आणि
हर्बर्ट स्पेन्सर यांचे योगदान

१. प्रबोधन संकल्पना स्पष्ट करा.
२. फ्रेंच राज्यक्रांतीची कारणे आणि परिणाम संविस्तर लिहा.
३. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचा तीन अवस्थांचा सिद्धांत स्पष्ट करा.
४. ऑगस्ट कॉम्प्ट यांचा प्रत्यक्षवाद सिद्धांत स्पष्ट करा.
५. हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी शरीर आणि समाजातील सहसंबंधकसे दर्शविले आहेत त्यावर चर्चा करा.

munotes.in

एमिल दुरखिम (१८५८-१९१७)

घटक रचना

२.०. उद्दिष्टे

२.१. बौद्धिक प्रभाव आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

२.२. सामाजिक तथ्यांचा सिद्धांत

२.३. श्रम विभागणी

२.३.१. गतिमान/गतिशील घनता

२.३.२. दडपशाही आणि पुनर्संचयित कायदा

२.३.३. श्रमाची अस्थिर विभागणी

२.४. आत्महत्येचा सिद्धांत

२.४.१. अहंकारी आत्महत्या

२.४.२. परोपकारी आत्महत्या

२.४.३. प्रमानकशून्य आत्महत्या

२.४.४. दैववादी आत्महत्या

२.५ धार्मिक जीवनाचे प्राथमिक स्वरूप

२.५.१. विद्यमान सिद्धांताचे खंडन

२.५.२. पवित्र आणि ऐहिक

२.५.३. कुलप्रतिकवाद

२.५.४. धर्माची कार्ये

२.६ निष्कर्ष

२.० उद्दिष्टे

- दुरखिमच्या (Durkheim) समाजशास्त्रातील योगदानाद्वारे त्याचे महत्त्व समजून घेणे.
- दैनंदिन जीवनातील सामाजिक तथ्यांचा अभ्यास करणे.

- समकालीन समाजातील विविध प्रकारच्या आत्महत्येचे मूल्यांकन करणे.

एमिल दुरखिम (१८५८-१९१७)

- धर्माच्या महत्त्वपूर्ण पैलूचे आकलन करण्यासाठी दुरखिमद्वारे केलेल्या धर्माच्या विविध कार्य आणि स्वरूपांचे विश्लेषण करणे.

२.१: बौद्धिक प्रभाव आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:-

१९ व्या शतकाच्या शेवटी विकसित झालेल्या समाजाच्या नवीन विज्ञानाचा दुरखिम हे पहिले अभ्यासक होते. ते समाजशास्त्राचेही पहिले प्राध्यापक होते. त्यांचा जन्म १५ एप्रिल १८५८ रोजी फ्रान्समध्ये ज्यू कुटुंबात झाला. ते खूप हुशार विद्यार्थी होते आणि त्यांना युवा बुद्धिजीवी म्हणून अनेक बक्षिसे आणि शिष्यवृत्त्याही मिळाल्या होत्या.

दुरखिम हे आधुनिक समाजशास्त्रीय सिद्धांताचे संस्थापक मानले जातात. १८९३ मध्ये त्यांनी "समाजातील श्रमांचे विभाजन" हा फ्रेंच डॉक्टरेट प्रबंध प्रकाशित केला तसेच मॉन्टेस्कुयुवर लॅटिन प्रबंध प्रकाशित केला. १८९५ मध्ये त्यांचे प्रमुख पद्धतशीर/ methodology विधान असलेला "The Rules of Sociological Method/ समाजशास्त्रीय पद्धतीचे नियम" हा अभ्यास प्रकाशित झाला आणि त्यानंतर त्यांचा सर्वात महत्वाचा अभ्यास "आत्महत्या" हा होता जो १८९७ मध्ये प्रकाशित झाला होता. १८९६ पर्यंत ते बोर्डेक्स (Bordeaux) येथे पूर्णवेळ प्राध्यापक झाले होते. १९९२ मध्ये त्यांना प्रसिद्ध फ्रेंचसॉर्बोनविद्यापीठात बोलावण्यात आले. आणि १९०६ मध्ये त्यांना शिक्षणशास्त्राचे प्राध्यापक असे नाव देण्यात आले. नंतरच्या आयुष्यात त्यांना धर्माची आवड निर्माण झाली आणि त्यांनी १९१२ मध्ये "Elementary Forms of Religious Life/धार्मिक जीवनाचे प्राथमिक स्वरूप" नावाचे पुस्तक लिहिले.

१९१५ मध्ये दुरखिमच्या जीवनात पहिले जागतिक युद्ध एक मोठी शोकांतिका म्हणून आले. त्यांचा एकुलता एक मुलगा युद्धात मारला गेला आणि दुरखिम कधीही त्या दुःखद स्थितीतून सावरले नाहीत. त्यानंतर २ वर्षांपेक्षा कमी कालावधीत वयाच्या ५९ व्या वर्षी त्यांचे निधन झाले.

दुरखिम यांचे समाजशास्त्रातील महत्वाचे योगदान :

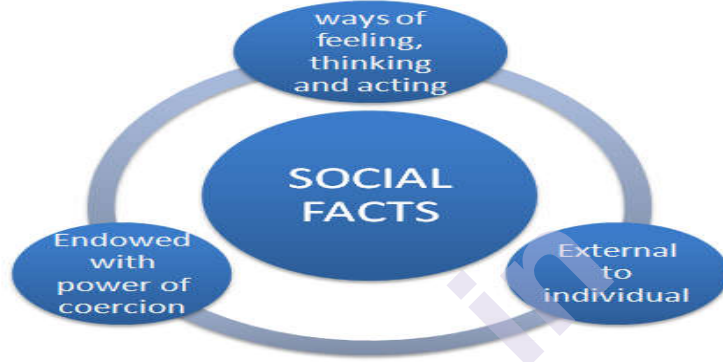
१. सामाजिक तथ्य
२. श्रमाची विभागणी
३. आत्महत्येचा सिद्धांत
४. धार्मिक जीवनातील प्राथमिक प्रकार

२.२: सामाजिक तथ्याचा सिद्धांत

सामाजिक तथ्य हे एमिल दुरखिमच्या समाजशास्त्रातील सर्वात महत्त्वपूर्ण योगदानांपैकी एक आहे. सामाजिक तथ्ये म्हणजे संस्था, निकष आणि मूल्ये यासारख्या गोष्टी ज्या व्यक्तीसाठी बाह्यरूपाने अस्तित्वात असतात आणि व्यक्तीसाठी अडथळा आणतात.

"समाजशास्त्रीय पद्धतीचे नियम" या त्यांच्या पुस्तकात दुरखिम यांनी सामाजिक तथ्यांची रूपरेषा मांडली आहे आणि हे पुस्तक समाजशास्त्राच्या मूलभूत ग्रंथांपैकी एक मानले जाते.

त्यांनी समाजशास्त्राची व्याख्या सामाजिक तथ्यांचा अभ्यास अशी केली, जी त्यांनी ती समाजाची क्रिया असल्याचे सांगितले. सामाजिक तथ्ये हेच कारण आहे की समाजातील लोक समान मूलभूत गोष्टी करणे निवडतात; उदा., ते कुठे राहतात, काय खातात आणि ते कसे संवाद साधतात यासारख्या गोष्टींचा त्यात समावेश होतो. ते ज्या समाजाचे आहेत ते त्यांना या गोष्टी करण्यासाठी शिकवण देतात, सामाजिक तथ्यांमध्ये सातत्य ठेवले जाते.

सामान्य सामाजिक तथ्ये

दुरखिमच्या सामाजिक तथ्यांच्या उदाहरणांमध्ये नातेसंबंध आणि विवाह, चलन, भाषा, धर्म, राजकीय संस्था आणि सर्व सामाजिक संस्थांचा समावेश आहे ज्यांचा वापर आपण आपल्या समाजातील इतर सदस्यांसोबतच्या दैनंदिन संवादात केला पाहिजे. अशा संस्थांच्या निकषांपासून विचलित झाल्यास व्यक्तीला गटामध्ये अस्वीकार्य किंवा चुकीचे बनवले जाते.

सामाजिक तथ्ये आणि धर्म

दुरखिमने ज्या क्षेत्रांचा सखोल अभ्यास केला त्यापैकी एक म्हणजे धर्म. त्यांनी प्रोटेस्टंट आणि कॅथलिक समुदायांमधील आत्महत्येच्या प्रमाणांच्या सामाजिक तथ्यांकडे पाहिले. कॅथलिक समुदाय आत्महत्येला सर्वात वाईट पापांपैकी एक पाप मानतो आणि म्हणून, प्रोटेस्टंटच्या तुलनेत त्यांच्यात आत्महत्येचे प्रमाण खूपच कमी आहे. दुरखिमचा असा विश्वास होता की आत्महत्येच्या फरकाने कृतींवरील सामाजिक तथ्ये आणि संस्कृतीचा प्रभाव दर्शविला जातो.

दुरखिमची मुख्य कल्पना - आपण समाजाचा अभ्यास व्यक्तीच्या पातळीवर कधीही कमी करू नये, आपण सामाजिक तथ्यांच्या पातळीवर राहायला हवे आणि सामाजिक तथ्यांच्या संबंधात सामाजिक कृती स्पष्ट करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले पाहिजे.

घटस्फोटाचे प्रमाण, आर्थिक वाढीचा वेग, धर्माचा प्रकार (या सर्व गोष्टी त्याने पुढे दोन मूलभूत चलांपर्यंत/घकांपर्यंत पर्यंत कमी केल्या-सामाजिक एकीकरण आणि सामाजिक नियमन) यासारख्या इतर सामाजिक तथ्यांद्वारे आत्महत्येच्या दरातील तफावत स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करून आत्महत्येच्या अभ्यासात दुरखिमने नेमके हेच केले.

दुरखिम यांच्या समाजातील श्रम विभागाचे विश्लेषण दोन आदर्श प्रकारांवर आधारित आहे.

१. अधिक आदिम प्रकार, यांत्रिक एकता, श्रमांच्या कमी किंवा कोणत्याही विभागणीसह वैशिष्ट्यीकृत असते.
२. अधिक आधुनिक प्रकार, जैवीक एकता अधिक आणि अधिक परिष्कृत श्रम विभागणीद्वारे दर्शविली जाते.

आदिम समाजातील लोक अतिशय सामान्य पदांवर विराजमान असतात ज्यामध्ये ते विविध प्रकारचे कार्य करतात आणि मोठ्या संख्येने जबाबदाऱ्या हाताळतात. दुसऱ्या शब्दांत, आदिम व्यक्ती सर्व व्यवसायांच्या सर्व कामात निपुण असतात. याउलट, जे आधुनिक समाजात राहतात ते अधिक विशिष्ट स्थान व्यापतात व विशिष्ट कामातच निपुण असतात. लाँड्री सेवा, डायपर सेवा, होम डिलिव्हरी आणि कामगार-बचत उपकरणे (डिशवॉशर, मायक्रोवेव्ह ओव्हन) हे अनेक कामे करतात जी पूर्वी आई-गृहिणीची जबाबदारी असायची.

श्रम विभागणीतील बदलांचा समाजाच्या संरचनेवर प्रचंड परिणाम झाला आहे जो यांत्रिक आणि सेंद्रिय एकतेमध्ये परावर्तित होतो. समाजाला एकत्र ठेवण्यामध्ये दुरखेमला रस होता. यांत्रिक एकतेद्वारे दर्शविली जाणाऱ्या एकतेने समाज एकत्रित केला आहे कारण सर्व लोक सामान्यवादी आहेत. लोकांमधील बंध म्हणजे ते सर्व समान क्रिया आणि जबाबदाऱ्यांमध्ये गुंतलेले आहेत.

याउलट, जैविक एकतेद्वारे वैशिष्ट्यीकृत समाजातील लोकांमध्ये भिन्न कार्य आणि जबाबदाऱ्या असल्याच्या कारणास्तव त्यांच्यातील मतभेदांद्वारे ते एकत्रित असतात. आधुनिक समाजातील लोक तुलनेने संकुचित कार्य करत असल्यामुळे, त्यांना जगण्यासाठी इतर अनेक लोकांची आवश्यकता असते. वडील-शिकारी आणि आई-अन्न गोळा करणारे आदिम कुटुंब व्यावहारिकदृष्ट्या स्वावलंबी असते, परंतु आधुनिक कुटुंबाला, आठवडाभर ते तयार करण्यासाठी, किराणा विक्रेता, बेकरीवाला, कसाई, ऑटो मेकॅनिक, शिक्षक, पोलिस अधिकारी आणि अनेकांची आवश्यकता असते. आधुनिक समाज, दुरखेमच्या दृष्टिकोनातून, अशा प्रकारे लोकांच्या विशेषीकरणाद्वारे एकत्र राहिलेला आहे.

२.३.१. गतिमान/गतिशील घनता :

गतिशील/डायनॅमिक घनता म्हणजे समाजातील लोकांची संख्या आणि त्यांच्यामध्ये होणाऱ्या परस्परसंवादाचे प्रमाण. लोकसंख्येतील वाढ आणि त्यांच्यातील परस्परसंवादातील वाढ यामुळे यांत्रिकतेपासून सेंद्रिय एकतेमध्ये बदल होतो कारण ते एकत्रितपणे दुर्मिळ संसाधनांसाठी अधिक स्पर्धा निर्माण करतात. श्रम विभागणीचा उदय लोकांना एकमेकांशी संघर्ष करण्याऐवजी पूरक बनण्यास अनुमती देतो आणि त्या बदल्यात शांततापूर्ण सहअस्तित्व शक्य करतो.

२.३.२ दडपशाही आणि पुनर्संचयित कायदा:

दुरखिमने असे मत मांडले की यांत्रिक एकता असलेला समाज दडपशाही कायद्याद्वारे दर्शविला जातो. कारण या प्रकारच्या समाजात लोक खूप समान असतात, सामूहिक नैतिक व्यवस्थेच्या विरुद्ध गुन्हा मानल्या जाणाऱ्या कोणत्याही कृतीसाठी त्या गुन्हाला कठोर शिक्षा होण्याची शक्यता असते. डुक्कराच्या चोराने अपराध्याचा हात कापला पाहिजे, देव किंवा देवाच्या सामर्थ्याची निंदा केली तर त्याची जीभ छाटली पाहिजे अशा शिक्षा उदाहरणादाखल सांगता येतील.

सेंद्रिय एकता असलेली संघटना कठोर शिक्षा होण्याऐवजी पुनर्संचयित कायद्याद्वारे वैशिष्ट्यीकृत असते, आधुनिक समाजातील व्यक्तीला फक्त कायद्याचे पालन करण्यास सांगितले जाते किंवा त्यांच्या कृतीमुळे नुकसान झालेल्यांना त्यांना परतफेड करण्यास सांगितले जाते.

दडपशाही कायद्याचे निरीक्षण करणे समाजातील जनतेच्या हातात असते आणि यांत्रिक एकतेत मात्र पुनर्संचयित कायद्याची देखभाल ही प्रामुख्याने विशेष एजन्सीची जबाबदारी असते. (उदा. पोलीस, न्यायालय).

२.३.३. श्रमाची अस्थिर विभागणी

आधुनिक समाजातील मध्यवर्ती 'पॅथॉलॉजी/रोगनिदानशास्त्र', दुरखिमच्या मते 'श्रमाचा अनामिक विभाग' आहे. अस्थिरतेचा रोगनिदानशास्त्र/पॅथॉलॉजी म्हणून विचार करून दुरखिमने आधुनिक जगाच्या समस्या 'बरे' होऊ शकतात असा त्याचा विश्वास व्यक्त केला आहे.

Durkheim and Division of Labor

Traditional Society	Modern Society
Mechanical solidarity = a form of social interdependence based on commonly shared beliefs and strong group identity. Based on very simple division of labor .	Organic solidarity = form of social interdependence based on differentiated/specialized division of labor .
Similar to simple organism or machine: individuals are mostly functionally equivalent and substitutable.	Similar to a complex organisms; its organs are not interchangeable.
'Society is in the individual'	'The Individual is in Society'

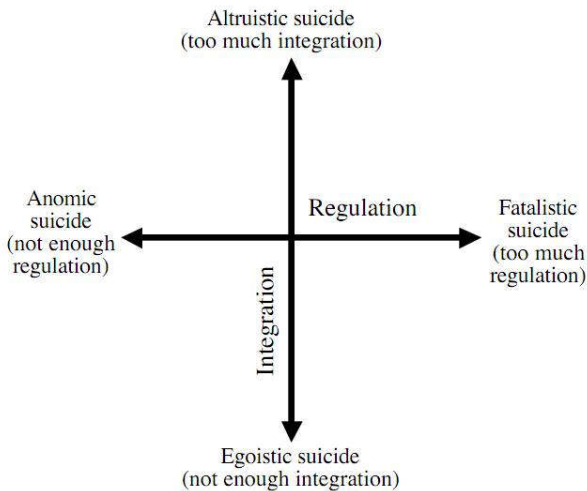

दुखिमचा आत्महत्येचा सिद्धांत हा सिद्धांत आणि संशोधन कसे जोडले जावे याचे नमुना उदाहरण आहे. दुखिमने आत्महत्येचा अभ्यास करणे निवडले कारण ही तुलनेने ठोस आणि विशिष्ट घटना आहे ज्यासाठी तुलनेने चांगला डाटा उपलब्ध होता. आत्महत्येचा अभ्यास करण्याचे त्यांचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे समाजशास्त्राच्या नवीन विज्ञानाची ताकद सिद्ध करणे हे होते. जीवशास्त्रज्ञ या नात्याने, दुखिम एखाद्या व्यक्तीने आत्महत्या करण्याच्या कारणांशी संबंधित नव्हते. त्याऐवजी त्यांना आत्महत्येच्या दरातील फरक स्पष्ट करण्यात रस होता म्हणजेच एका गटात दुसऱ्या गटाच्या तुलनेत आत्महत्येचे प्रमाण जास्त का आहे यात त्यांना रस होता.

आत्महत्येची कारणे जसे की- वैयक्तिक मनोविज्ञान, मद्यविकार, वंश, आनुवंशिकता आणि हवामान यांविषयीच्या कल्पनांची चाचणी करून आणि नाकारून दुखिमने आत्महत्या करण्यास सुरुवात केली. इतरांच्या कृतींचे अनुकरण केल्यामुळे लोक आत्महत्या करतात असा युक्तिवाद करणारा अनुकरण सिद्धांत देखील त्यांनी नाकारला. दुखिमचा आत्महत्येचा सिद्धांत आणि समाजशास्त्रीय तर्काची रचना त्याच्या चार प्रकारच्या आत्महत्येद्वारे स्पष्टपणे दिसून येते

१. अहंकारी
२. परोपकारी
३. प्रमानकशून्य
४. दैववादी

दुखिमला प्रत्येक आत्महत्येचा प्रकार समाजात एकात्मतेच्या प्रमाणात किंवा नियमनाच्या प्रमाणात आवडला. एकत्रिकरण म्हणजे ज्या प्रमाणात सामूहिक भावना सामायिक केल्या जातात त्या प्रमाणात होय. नियमन हे लोकांवरील बाह्य निर्बंधांच्या डिग्रीचा संदर्भ देते. 'व्हिटनीपॉप/Whitney pope' ने दुखिमने चर्चा केलेल्या चार प्रकारच्या आत्महत्येचा अतिशय उपयुक्त सारांश दिला आहे.

२.४.१. अहंवादी आत्महत्या

आत्महत्येचे, अहंकारी आत्महत्येचे उच्च दर अशा समाजांमध्ये किंवा गटांमध्ये आढळण्याची शक्यता आहे ज्यामध्ये व्यक्ती मोठ्या सामाजिक युनिटमध्ये चांगल्या प्रकारे एकरूप/समाकलित झालेली नाही. एकात्मतेच्या अभावामुळे अशी भावना निर्माण होते की व्यक्ती त्या समाजाचा भाग नाही, परंतु याचा अर्थ असा देखील होतो की तो समाजही त्या व्यक्तीचा भाग नाही. दुरखिमचा असा विश्वास होता की मानवाचे सर्वोत्तम भाग-आपली नश्वरता, मूल्ये आणि हेतूची भावना- समाजातूनच येतात. एकात्मिक समाज आपल्याला या गोष्टी प्रदान करतो, तसेच दैनंदिन लहानसहान आणि क्षुल्लक गोष्टींमधून आपल्यालानैतिक समर्थन मिळवण्यासाठीची सामान्य भावना देखील प्रदान करतो. याशिवाय, आपण छोट्याशा निराशेने आत्महत्या करण्यास जबाबदार असतो.

धर्म, कौटुंबिक, राजकीय आणि राष्ट्रीय समुदायांमध्ये व्यक्तीचे विविध स्तरावर एकत्रीकरण करण्याचा निर्णय दुरखिमने घेतला. त्याला असे आढळून आले की, जिथे व्यक्तींमध्ये आपुलकीची तीव्र भावना नाही, त्या समाजात आत्महत्येचे प्रमाण जास्त आहे. उदा. प्रोटेस्टंट धर्माच्या लोकांपेक्षा कॅथलिक धर्माच्या लोकांमध्ये आत्महत्या कमी होतात. याचे कारण म्हणजे दोन्ही धर्म आत्महत्येवर बंदी घालत असताना, कॅथलिक धर्म आपल्या सदस्यांना त्याच्या समुदायात अधिक पूर्णपणे समाकलित करण्यास सक्षम असतो.

दुरखिम पुढे सांगतो की कुटुंबासारखा धार्मिक गट हा आत्महत्येपासून बचाव करणारा एक शक्तिशाली उपाय आहे. विवाह न झाल्यामुळे आत्महत्येचे प्रमाण वाढते; लहान कुटुंबांपेक्षा मोठी कुटुंबे अधिक एकत्रित होतात आणि त्यामुळे तिथे आत्महत्येचे प्रमाण कमी असते. मोठी सामाजिक अस्वस्थता लोकांना एकत्र आणते आणि राष्ट्रवाद आणि देशभक्तीला प्रोत्साहन देते. त्यामुळे अशा वेळी व्यक्ती आपल्या समाजात सामर्थ्यवान असते त्यामुळे तिचे आत्महत्येचे प्रमाण कमी होते.

२.४.२. परार्थवादी आत्महत्या

दुरखिमने चर्चा केलेला आत्महत्येचा दुसरा प्रकार म्हणजे परोपकारी आत्महत्या. जेव्हा सामाजिक एकात्मता खूप कमकुवत असते तेव्हा अहंकारी होण्याची शक्यता असते. जेव्हा "सामाजिक एकात्मता खूप मजबूत असते" तेव्हा परोपकारी आत्महत्या होण्याची शक्यता असते. व्यक्तीला अक्षरशः आत्महत्या करण्यास भाग पाडले जाते. या प्रकारची आत्महत्या व्यक्तीचे त्याच्या सामाजिक समूहात "अति एकीकरण" झाल्यामुळे होते. जे लोक परोपकारी आत्महत्या करतात ते असे करतात कारण त्यांना असे वाटते की हे त्यांचे कर्तव्य आहे. काही समाजांमध्ये व्यक्तीचे जीवन रूढी आणि सवयींनुसार चालते. व्यक्तीवर समाजाचे वर्चस्व असते. अशा समाजात रूढींमुळे व्यक्ती स्वतःचा जीव घेऊ शकते. उदा. भारतात महिला सतीप्रती, जपानी लोक "हारा-किरी" वचनबद्ध आहेत. म्हणजे शत्रूंना शरण जाण्याऐवजी त्यांचा जीव घेणे होय.

परोपकारी आत्महत्येचे एक कुप्रसिद्ध उदाहरण म्हणजे Reverend Jim Jones/आदरणीय जिमजोन्सच्या अनुयायांची सामूहिक आत्महत्या म्हणजे जोन्सटाऊन. 1978 मध्ये गयाना/ Guyana जाणूनबुजून विष प्यायले आणि काही प्रकरणांमध्ये त्यांच्या मुलांनाही ते प्यायला

लावले. ते स्पष्टपणे आत्महत्या करत होते कारण ते जोन्सच्या धर्माधि अनुयायांच्या समाजात घट्टपणे जोडलेले होते. दुखिम नोंदवतात की ११ सप्टेंबर २००१ च्या दहशतवादी हल्ल्याप्रमाणे जे शहीद होऊ इच्छितात त्यांच्यासाठी हे देखील स्पष्टीकरण आहे. सामान्यतः, जे लोक परोपकारी आत्महत्या करतात ते असे करतात कारण त्यांना असे वाटते की हे त्यांचे कर्तव्य आहे.

अहंकारी आत्महत्येचे उच्च दर "असाध्य थकवा आणि दुःखी नैराश्य" मुळे उद्भवतात. परोपकारी आत्महत्येची वाढलेली शक्यता "आशेपासून उगवते, कारण ती या जीवनाच्या पलीकडे असलेल्या सुंदर दृष्टिकोनातील विश्वासावर अवलंबून असते". जेव्हा एकीकरण कमी असते, तेव्हा लोक आत्महत्या करतील कारण त्यांना टिकवून ठेवण्यासाठी त्यांच्याकडे अधिक चांगले काही नसते. जेव्हा एकात्मता जास्त असते तेव्हा ते त्या मोठ्या प्रमाणात चांगल्याच्या नावाखाली आत्महत्या करतात.

२.४.३. प्रमानकशून्य आत्महत्या

दुखिमने चर्चितेल्या आत्महत्येचा तिसरा प्रमुख प्रकार म्हणजे प्रमानकशून्य आत्महत्या. जेव्हा समाजाच्या नियामक शक्तींना बाधा येते तेव्हा असे होण्याची शक्यता असते. अशा व्यत्ययांमुळे व्यक्ती असमाधानी राहण्याची शक्यता असते कारण त्यांच्या उत्कटतेवर तिथे थोडे नियंत्रण असते, जे समाधानाच्या अतृप्त शर्यतीच्या जंगलात धावण्यास मुक्त असतात. व्यत्ययाचे स्वरूप सकारात्मक (उदाहरणार्थ, आर्थिक तेजी) किंवा नकारात्मक (आर्थिक उदासीनता) असे असल्यामुळे प्रमानकशून्य आत्महत्येचे प्रमाण वाढण्याची शक्यता असते.

असे बदल लोकांना नवीन परिस्थितीत आणतात ज्यामध्ये जुने नियम लागू होत नाहीत परंतु नवीन विकसित होतात. व्यत्ययांचे कालखंड प्रमानकशून्य मूडचे प्रवाह निर्माण करतात आणि निराकार बातम्या तयार होतात आणि या प्रवाहांमुळे प्रमानकशून्य आत्महत्येचे प्रमाण वाढते. आर्थिक मंदीच्या बाबतीत याची कल्पना करणे तुलनेने सोपे आहे. नैराश्येमुळे कारखाना बंद केल्याने नोकरी गमवावी लागू शकते. या संरचना किंवा इतरांपासून (उदाहरणार्थ, कुटुंब, धर्म आणि राज्य) कापून घेतल्याने एखाद्या व्यक्तीला अस्थिर/अनोमी प्रवाहांच्या प्रभावांना अत्यंत असुरक्षित ठेवता येते. आर्थिक तेजीच्या परिणामाची कल्पना करणे अधिक कठीण असते. या संदर्भात, दुखिमने असा युक्तिवाद केला की अचानकयश व्यक्तींना पारंपारिक संरचनांपासून दूर नेते ज्यामध्ये ते मूर्त स्वरूपात असतात. ते व्यक्तींना त्यांच्या नोकऱ्या सोडण्यास, नवीन समुदायात जाण्यासाठी आणि कदाचित नवीन जोडीदार शोधण्यास प्रवृत्त करू शकतात. हे सर्व बदल विद्यमान संरचनांच्या नियामक प्रभावात व्यत्यय आणतात आणि बूम कालावधीमध्ये व्यक्तीला अस्थिर सामाजिक प्रवाहांमध्ये असुरक्षित ठेवतात. अशा स्थितीत, लोकांच्या क्रियाना नियमनातून मुक्त केले जाते आणि त्यांची स्वप्ने देखील रोखली जात नाहीत. आर्थिक भरभराट असलेल्या लोकांकडे अमर्याद संभावना असल्यासारखे दिसते आणि "वास्तविक कल्पनाशक्तीच्या स्वप्नांच्या तुलनेत त्यांना ते मूल्यहीन वाटते".

समाजातील नियमहीनता किंवा नियंत्रणमुक्तीमुळे मुळे अशा प्रकारच्या आत्महत्या होतात. जेव्हा व्यत्ययाचे स्वरूप व्यक्तींवर आपला अधिकार वापरण्यास असमर्थ असते तेव्हा

अनोमिक अस्थिर आत्महत्येचे प्रमाण वाढण्याची शक्यता असते. व्यत्ययाच्या कालावधीमुळे अस्थिर आत्महत्येचे प्रमाण वाढते.

२.४.४. दैववादी आत्महत्या

आत्महत्येचा चौथा प्रकार म्हणजे दैववादी आत्महत्या. नियमनाचा अतिरेक होतो तेव्हा दैववादी आत्महत्या होण्याची शक्यता असते. दुरखेमध्ये ज्यांना दैववादी आत्महत्या करण्याची अधिक शक्यता असते त्यांचे वर्णन "भविष्यातील निर्दयीपणे अवरोधित आणि जाचक शिस्तीने हिंसकपणे गुदमरलेल्या आकांक्षा असलेल्या व्यक्ती" असे केले आहे. उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे गुलाम जो त्याच्या प्रत्येक कृतीच्या जाचक नियमनाशी संबंधित निराशेमुळे आपला जीव घेतो. अत्याधिक नियमन- दडपशाहीमुळे प्राणघातक आत्महत्येचे प्रमाण वाढते.

निष्कर्ष:

आत्महत्या रोखण्यासाठी कोणत्या सुधारणा केल्या जाऊ शकतात याचे परीक्षण करून दुरखिमध्ये आत्महत्येचा त्याचा अभ्यास संपवला. आत्महत्या रोखण्याचे बरेचसे प्रयत्न अयशस्वी झाले आहेत कारण ती वैयक्तिक समस्या म्हणून पाहिली जाते. दुरखेसाठी, आत्महत्या करू नयेत असे थेट लोकांना पटवून देण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे, कारण त्याचे खरे कारण समाजातच आहे.

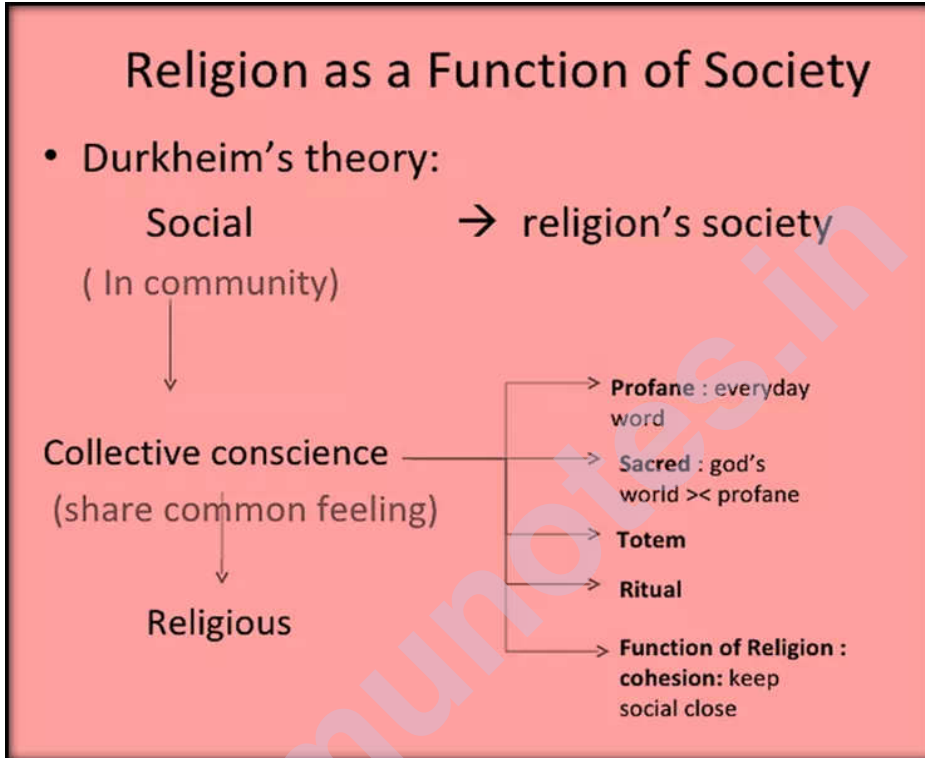
दुरखिम हे मान्य करतो की काही आत्महत्या सामान्य आहेत, परंतु तो असा युक्तिवाद करतो की आधुनिक समाजात अहंकारी आणि प्रमानकशून्य आत्महत्यांमध्ये पॅथॉलॉजिकल वाढ झाली आहे. येथे त्यांची स्थिती श्रम विभागीकडे परत शोधली जाऊ शकते, जिथे त्यांनी असा युक्तिवाद केला की आधुनिक संस्कृतीचे अस्थिर हे श्रम विभाजित करण्याच्या असामान्य मार्गांमुळे असते ज्यामुळे ते परस्परवलंबनाऐवजी अलगावकडे जाते.

आत्महत्या न वाढवता आधुनिकतेचे फायदे जपण्यासाठी या सामाजिक प्रवाहांचा समतोल साधता येतो. आपल्या समाजात, दुरखिमच्या मते, हे प्रवाह संतुलनाबाहेर आहेत. जर सामाजिक नियमन आणि एकात्मता खूप कमी असेल, तर त्यामुळे अस्थिर आणि अहंकारी आत्महत्यांचा असामान्य दर वाढतो.

२.५ धार्मिक जीवनाचे प्राथमिक स्वरूप - धर्माचा सिद्धांत

दुरखिमच्या शेवटच्या प्रमुख पुस्तकाला "धार्मिक जीवनाचे प्राथमिक स्वरूप" असे म्हणतात. या पुस्तकात ऑस्ट्रेलियाच्या अरुंता जमातीमधील "कुळ प्रणाली" आणि "कुलप्रतिवाद" चे वर्णन आणि तपशीलवार विश्लेषण आहे. हे पुस्तक धर्माचा एक सामान्य सिद्धांत मांडतो. दुरखिमच्या धर्माच्या सिद्धांताची मध्यवर्ती संकल्पना अशी आहे की संपूर्ण इतिहासात मनुष्याने नेहमीच विश्वासाने समर्थित सामूहिक सामाजिक वास्तवाची पूजा केली आहे.

दुरखिम यांनी धर्माची व्याख्या "पवित्र गोष्टींशी संबंधित विश्वास आणि प्रथा, चर्च नावाच्या साध्या समुदायामध्ये एकत्र येणाऱ्या विश्वास आणि प्रथा वेगळ्या आणि निषिद्ध केलेल्या गोष्टींशी संबंधित एकीकृत प्रणाली म्हणून केली आहे. धर्म लोकांना चर्च नावाच्या नैतिक समुदायात बांधतो आणि जे लोक त्याच्या श्रद्धा आणि आचरणांचे पालन करतात ते सर्व लोकांना पवित्र गोष्टींशी जोडून सामाजिक समुदायात एकत्र आणतात. अशा प्रकारे धर्माच्या विकासासाठी श्रद्धा, कर्मकांड इत्यादींचा संग्रह करणे आवश्यक आहे.

२.५.१. विद्यमान सिद्धांताचे खंडन

दुरखिमला धर्म आणि त्याचे स्वरूप, मूल आणि त्याचे कार्य शोधण्यात खूप रस होता. त्यांनी अॅनिमिझम (सर्व वस्तूंमध्ये आत्मा आहे असा विश्वास) आणि निसर्गवादाचे सिद्धांत नाकारले कारण त्यांना असे वाटले की ते पवित्र आणि ऐहिक यातील फरक स्पष्ट करण्यासाठी पुरेसे नाहीत आणि यामुळे मनुष्य वास्तविक जगापासून दूर गेला आहे. दुरखिमच्या मते, समूह जीवन हे धर्माचे मुख्य स्रोत किंवा कारण आहेत. ऑस्ट्रेलियातील अरुंता जमातीमध्ये आढळणाऱ्या धर्माच्या सर्वात प्राथमिक आणि आदिम प्रकारांमध्ये त्यांना रस होता. सर्व धर्म भ्रम सोडून दुसरे काही नाही यावर विश्वास ठेवण्यास दुरखिमने नकार दिला.

२.५.२ पवित्र आणि ऐहिक

दुरखिमच्या मते, धर्माचे सार म्हणजे जगाचे दोन प्रकारात विभाजन करणे, पवित्र आणि ऐहिक. पवित्र म्हणजे सामाजिकरित्या परिभाषित केलेल्या कोणत्याही गोष्टीला विशेष धार्मिक उपचार, विधी आणि देवता आवश्यक आहेत. धार्मिक विधी किंवा समारंभात सहभागी होण्यामुळे आपल्याला विशेष प्रतिष्ठा मिळते. ऐहिक हे पवित्राच्या विरुद्ध आहे.

२.५.३ कुलप्रतीकवाद (टोटेमवाद)

ऑस्ट्रेलियन जमातींमधील टोटेमवाद ही धर्माची उत्पत्ती समजावून सांगण्याची प्रमुख संकल्पना म्हणून दुरखिमने घेतली. लाकडाचे तुकडे, दगड, वनस्पती, प्राणी यासारख्या सामान्य वस्तूंचे रूपांतर पवित्र वस्तूंमध्ये होते, एकदा ते टोटेम बनतात. टोटेम म्हणजे टोटेमिक वस्तू आणि लोकांचा समूह यांच्यातील गूढ आणि पवित्र नातेसंबंधातील विश्वास. दुरखिमच्या मते कुलप्रतीकवादाच्या मूलभूत तत्त्वानुसार, सर्वत्र आढळणारी आणि सर्व काही नियंत्रित करणाऱ्या अवैयक्तिक आणि अज्ञात शक्तीची पूजा करणे होय.

२.५.४ धर्माची कार्ये

१. अनुशासनात्मक कार्य:- धर्म त्याच्यावर विश्वास ठेवणाऱ्यांसाठी एक विशिष्ट आचारसंहिता प्रदान करतो. ती विशिष्ट प्रमाणात स्वयं-शिस्त आणि आत्म-नियंत्रण लादून सामाजिक जीवनासाठी मानव तयार करते. ती व्यक्तीला सामाजिक नियमांचे पालन करण्यास आणि सामाजिक नियंत्रण राखण्यास मदत करते.

२. सह:- धर्म लोकांना एकत्र बांधतो म्हणजेच लोकांना एकत्र आणतो आणि त्यांना आपुलकीची खात्री देतो. धर्म देखील लोकांमधील समान बंध अधिक मजबूत करतो आणि सामाजिक एकता प्रदान करतो.

३. जीवनदायी कार्य:- धार्मिक विधींचा सराव समूहाची सामाजिक परंपरा टिकवून ठेवतो आणि जिवंत करतो. धर्म आणि त्याच्या चालीरीतींमध्ये विविध समारंभ आणि विधी आहेत. या समारंभातील सहभाग लोकांना एकत्र आणतो. यामुळे मूल्ये आणि परंपरा भावी पिढीपर्यंत पोहोचवण्यास मदत होते. अशा प्रकारे धर्म समाजातील रुढी परंपरा जिवंत ठेवतो.

४. उत्साहपूर्णकार्य:- धर्म त्याच्या आस्तिकांना अत्यंत आनंद आणि हर्ष प्रदान करतो; तो तणाव आणि आपत्तीच्या वेळी व्यक्तीला सुरक्षिततेची आणि आरामाची भावना देतो. जेव्हा ते वैयक्तिक दुःख आणि आपत्ती सहन करतात तेव्हा तो व्यक्तीचा आत्मविश्वास देखील वाढवतो.

२.६ निष्कर्ष :

दुरखिमच्या कार्याचा समाजशास्त्रात खोलवर प्रभाव आहे, जो त्याच्या प्रस्तावांसह केलेल्या सैद्धांतिक प्रगतीच्या सामान्य स्वरूपावरून विशेषतः कार्यात्मक दृष्टिकोनावरून स्पष्ट होतो. त्याचप्रमाणे, आत्महत्या आणि धर्म यांसारख्या त्याच्या विशिष्ट अनुभवजन्य अभ्यासांमुळे समाजशास्त्रज्ञांमध्ये या आणि संबंधित क्षेत्रांमध्ये आमची पुढील प्रायोगिक तपासणी

करण्यासाठी, त्याच पद्धतीचा वापर करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात रस निर्माण झालेला आहे.

एमिल दुर्खिम (१८५८-१९१७)

संदर्भ:

Adams, B. NandSydie, R.A,2001 Sociological Theory I & II,GreatBritian, Weidenfeld& Nicolson.

Coser Lewis, 1971, Masters of Sociological Thought (2nded), Harcourt Brace Jovanovich ,Inc.

Delaney Tim, 2005, Contemporary Social Theory –Investigation and Application, Delhi Pearson Education Inc.

Fletcher Ronald, 2000, The Making of Sociology –A Study of Sociological Theory Beginnings and Foundations, New Delhi, Rawat Publications.

Joseph Jonathan (ed) 2005. Social Theory, Edinburg, Edinburg University Press.

Ritzer George, 1988, Sociological Theory (2nd ed.), New York, Mc – Graw-Hill Publication.

Ritzer George, 1996, Sociological Theory (4th ed.), New York, Mc-Graw-Hill Publication.-

Srivastsan R, History of Development Thought, a Critical Anthology,(ed) 2012,New Delhi, Routledge Taylor and Francis Group .

Turner Jonathan, 2001, The Structure of Sociological Theory (4th ed.), Jaipur, Rawat Publication.

Wallace Ruth .A, 2006, Contemporary Sociological Theory U.S.A., Prentice Hall.

मॅक्स वेबर- पद्धती, सामाजिक कृतीचा सिद्धांत, प्रॉटेस्टंट आचार संहिता आणि भांडवलशाहीचा आत्मा

घटक रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ परिचय
- ३.२ मॅक्स वेबरचे संक्षिप्त व्यक्तिचित्रण (१८६४-१९२०)
- ३.३ पद्धती
- ३.४ आदर्श प्रारूपे
- ३.५ विवेकीकरण
- ३.६ नोकरशाही
- ३.७ सामाजिक कृती
- ३.८ प्रॉटेस्टंट नैतिकता आणि भांडवलशाहीचा आत्मा
- ३.९ सारांश
- ३.१० प्रश्न
- ३.११ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- वेबरची कार्यपद्धती आणि व्हर्स्टेन चे महत्त्व आणि आदर्श प्रारूप समजून घेणे.
- वेबरचे विविध सामाजिक कृतींचे स्पष्टीकरण आणि धर्मावरील त्यांचा दृष्टिकोन समजून घेणे.

३.१ परिचय

मॅक्स वेबर (१८६४-१९२०) यांना समाजशास्त्रा व्यतिरिक्त अर्थशास्त्र, संगीत, कायदा, तत्त्वज्ञान आणि इतिहासात रस होता. वेबरने, त्याच्या काळातील समाजशास्त्रज्ञांप्रमाणे, सामाजिक बदलाचे स्वरूप आणि कारणे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे बरेचसे कार्य आधुनिक भांडवलशाहीच्या उत्क्रांतीवर आणि ज्या मार्गांनी आधुनिक समाज सामाजिक

संघटनेच्या पूर्वीच्या स्वरूपांपेक्षा भिन्न होता त्यावर केंद्रित होते. अनुभवजन्य अभ्यासाच्या मालिकेद्वारे, वेबरने आज समाजशास्त्रज्ञांच्या केंद्रस्थानी असलेल्या प्रमुख समाजशास्त्रीय वादविवादांची ओळख करून दिली आणि आधुनिक औद्योगिक समाजाच्या काही मूलभूत वैशिष्ट्यांचे वर्णन केले. वेबरच्या मते, आर्थिक घटक महत्त्वपूर्ण आहेत, परंतु कल्पना आणि मूल्यांचा सामाजिक बदलावर समान प्रभाव पडतो.

मॅक्स वेबर- पद्धती, सामाजिक कृतीचा सिद्धांत, प्रॉटेस्टंट आचार संहिता आणि भांडवलशाहीचा आत्मा

३.२ मॅक्स वेबरचे संक्षिप्त व्यक्तिचित्रण (१८६४-१९२०)

मॅक्स वेबरचा जन्म १८६४ मध्ये एरफर्ट, जर्मनी येथे एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. त्याच्या पालकांच्या जागतिक दृष्टिकोनातील खोल फरकांचा त्याच्या बौद्धिक आणि मानसिक विकासावर खोल परिणाम झाला. त्यांच्या वडिलांनी नोकरशहा म्हणून महत्त्वाचे राजकीय पद भूषवले होते. तो त्याच्या पत्नीच्या अगदी विरुद्ध उभा होता, जी एक धर्माभिमानी कॅल्विनिस्ट होती आणि त्याला हव्या असलेल्या सांसारिक सुखांपासून वंचित असलेल्या तपस्वी अस्तित्वाचे नेतृत्व केले.

मॅक्स वेबर यांनी वयाच्या १८ व्या वर्षी हेडलबर्ग विद्यापीठात जाण्यासाठी घर सोडले. लष्करात एक वर्ष सेवा करण्यापूर्वी वेबरने हेडलबर्ग विद्यापीठात कायदा, इतिहास, तत्त्वज्ञान आणि अर्थशास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी तीन सत्रे घालवले. १८८४ मध्ये जेव्हा त्यांनी आपले शिक्षण पुन्हा सुरू केले तेव्हा त्यांनी बर्लिन आणि गॉटिंगेन विद्यापीठात एका सत्रासाठी प्रवेश घेतला. १८८९ मध्ये त्यांनी पीएच.डी. मिळवली, वकील बनले आणि बर्लिन विद्यापीठात शिकवायला सुरुवात केली.

वेबरच्या आयुष्यात आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, त्याच्या वडिलांचे नोकरशाही मन आणि त्याच्या आईची धार्मिकता यांच्यात एक तणाव होता. वेबरच्या व्यावसायिक आणि वैयक्तिक जीवनात हा न सुटलेला तणाव पसरतो.

३.३ पद्धती

समाजशास्त्रातील त्यांच्या योगदानापूर्वी, वेबर कांट, हेगेल, कॉम्स, सेंट सायमन, डर्कहेम आणि मार्क्स यांच्या पद्धतशीर परंपरांशी परिचित होते. कांट आणि हेगेल यांनी विकसित केलेल्या आदर्शवादी आणि तर्कसंगत पद्धतीने मूल्यांचे विधान, जे काय असावे याचे वर्णन करते आणि वस्तुस्थितीचे विधान, जे आहे त्याचे वर्णन करते यातील फरकावर जोर दिला. मानवी विचार दोघांमधील फरक सुलभ करतो. कॉम्स च्या सकारात्मकतावादी पद्धतीने असा युक्तिवाद केला की वास्तविकतेचे आकलन अनुभवजन्य किंवा सकारात्मक मार्गाने शक्य आहे. सकारात्मकतावाद असे मानतो की विज्ञान केवळ निरीक्षण करण्यायोग्य, थेट अनुभवी घटकांशी संबंधित असावे. काळजीपूर्वक निरीक्षणावर आधारित निरीक्षण केलेल्या घटनांमधील संबंध स्पष्ट करणारे कायदे काढू शकतात. सकारात्मकतावादी तत्त्वज्ञान नैसर्गिक विज्ञानाची पद्धत समाजशास्त्राला लागू करते. वेबरला वास्तविकतेच्या अभ्यासासाठी तर्कसंगत किंवा अनुभवजन्य दृष्टिकोन देखील पटला नाही, परंतु प्रत्येक वास्तविकतेमागे मूल्ये, कृती आणि प्रेरणा यांचा कार्यकारणभाव आहे यावर त्यांचा विश्वास होता.

वेबर यांनी वस्तुनिष्ठ कार्याच्या महत्त्वावर जोर दिला, असे नमूद केले की "केवळ महत्त्वपूर्ण समस्या उघड करून सोडवून विज्ञान स्थापित केले जाऊ शकते आणि त्याच्या पद्धती विकसित केल्या जाऊ शकतात." वैकल्पिकरित्या, पूर्णपणे ज्ञानशास्त्रीय आणि पद्धतशीर प्रतिबिंबांनी अशा घडामोडींमध्ये कधीही महत्त्वाची भूमिका बजावली नाही.

इतिहासात सामान्य कायदे आणि विषयवादी यांचा समावेश आहे असे मानणारे सकारात्मकतावादी यांच्यातील जर्मनीतील वादविवादांनी वेबरच्या समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाला आकार दिला. सकारात्मकतावाद्यांचा असा विश्वास होता की इतिहासाची तुलना नैसर्गिक विज्ञानाशी केली जाऊ शकते, तर विषयवादी दोघांना मूलतः भिन्न मानतात.

वेबरने समाजशास्त्र आणि इतिहास यांच्यातील संबंध स्थापित केला. त्यांनी दोन विषयांमधील फरक असे सांगून स्पष्ट केले की समाजशास्त्र प्रकार संकल्पना आणि अनुभवजन्य प्रक्रियांचे सामान्यीकृत गणवेश तयार करण्याचा प्रयत्न करते, तर इतिहास व्यक्तींच्या क्रिया, संरचना आणि सांस्कृतिक महत्त्व असलेल्या व्यक्तिमत्त्वांच्या कारणात्मक स्पष्टीकरणावर केंद्रित आहे. वेबरच्या म्हणण्यानुसार इतिहासात एकेरी अनुभवजन्य घटना असतात; कोणतेही अनुभवजन्य सामान्यीकरण नाहीत. त्यामुळे समाजशास्त्रज्ञांनी प्रायोगिक जग आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या वैचारिक विश्वामध्ये फरक करणे आवश्यक आहे. संकल्पना कधीही अनुभवजन्य जगाला पूर्णपणे पकडत नाहीत, परंतु वास्तविकतेचे सखोल आकलन करण्यासाठी त्यांचा उपयोग ह्युरिस्टिक साधने म्हणून केला जाऊ शकतो. समाजशास्त्रज्ञ या संकल्पनांचा वापर करून सामान्यीकरण विकसित करू शकतात, परंतु ही सामान्यीकरणे ऐतिहासिक नाहीत आणि अनुभवजन्य सह गोंधळून जाऊ नयेत.

आपल्या अभ्यासात, वेबरने या दोन्ही गोष्टी एकत्र केल्या. ऐतिहासिक घटनांचे कारणात्मक विश्लेषण करता यावे म्हणून त्यांनी आपले समाजशास्त्र स्पष्ट संकल्पनांच्या विकासाकडे केंद्रित केले. वेबरचा असा विश्वास होता की इतिहासामध्ये अनंत संख्येने भिन्न घटनांचा समावेश आहे. या घटनांचा तपास करण्यासाठी, वास्तविक-जगातील संशोधनासाठी डिझाइन केलेल्या विविध संकल्पना तयार करणे आवश्यक होते. एक सामान्य नियम म्हणून, जरी वेबर आणि बहुसंख्य समाजशास्त्रज्ञ आणि इतिहासकारांनी त्याचे कठोरपणे पालन केले नाही, तरी समाजशास्त्राचे कार्य या संकल्पना विकसित करणे हे होते, ज्याचा इतिहास विशिष्ट ऐतिहासिक घटनांचे कार्यकारण विश्लेषण करण्यासाठी वापर करेल. अशाप्रकारे, वेबरने एक विज्ञान विकसित करण्याचा प्रयत्न केला जे विशिष्ट आणि सामान्य एकत्र करून सामाजिक जीवनाची जटिलता प्रतिबिंबित करते.

विल्हेल्म डिल्थे (१८३३ - १९११) आणि हेनरिक रिकर्ट (१८६३ - १९३६) या तत्त्वज्ञांसह वेबर यांचा असा विश्वास होता की नैसर्गिक विज्ञान पद्धती वापरून वर्तनाचा अचूक अंदाज लावणे कठीण आहे. मानवी वर्तनावर संस्कृतीच्या प्रभावाचे महत्त्व या वस्तुस्थितीवरून उद्भवते की व्यक्ती त्यांच्या कृतींचे श्रेय काय अर्थ देते हे समजून घेतल्याशिवाय मानवी वर्तन समजू शकत नाही.

अभ्यासाचे वर्णनात्मक आणि व्याख्यात्मक क्षेत्र म्हणून समाजशास्त्राची संकल्पना मांडणारे वेबर हे पहिले समाजशास्त्रज्ञ होते. वेबर यांनी समाजशास्त्राची व्याख्या "व्याख्यात्मक आकलनाशी संबंधित विज्ञान आणि परिणामी, त्याच्या अभ्यासक्रमाचे आणि परिणामांचे कारण स्पष्टीकरण" अशी केली. ". अशा प्रकारे, वेबरच्या मते, समाजशास्त्र हे एक विज्ञान असले पाहिजे, ते कार्यकारणभावाशी संबंधित असावे (समाजशास्त्र आणि इतिहास एकत्र करणे), आणि त्यात व्याख्यात्मक समज किंवा व्हर्स्टेन वापरणे आवश्यक आहे.

मॅक्स वेबर- पद्धती, सामाजिक कृतीचा सिद्धांत, प्रॉटेस्टंट आचार संहिता आणि भांडवलशाहीचा आत्मा

व्हर्स्टेन:

वेबर आणि डिल्थे यांनी व्हर्स्टेनची व्याख्या सहानुभूतीचा वापर किंवा दुसऱ्याच्या कृतीची प्रेरणा आणि तर्क समजून घेण्यासाठी स्वतःला दुसऱ्याच्या शूजमध्ये घालणे अशी केली. वेबरने ची व्याख्या अर्थाच्या पातळीवर आकलन करणे किंवा आकलन करणे अशी केली आहे. सामाजिक घटना समजून घेण्याची ही क्षमता सामाजिक विज्ञानांना नैसर्गिक विज्ञानांपासून वेगळे करते, जे केवळ एकसमानतेचे निरीक्षण करतात आणि अणू किंवा रासायनिक संयुगे यांच्यातील संबंधांबद्दल व्यापक निष्कर्ष काढतात. व्हर्स्टेन सामाजिक वर्तनाचा वैज्ञानिक अभ्यास दोन प्रकारे सुलभ करतात: मानवी क्रियांच्या व्यक्तिनिष्ठ अर्थाची प्रत्यक्ष निरीक्षणात्मक समज आणि अंतर्निहित हेतू समजून घेणे.

समाजशास्त्राला विशेष अर्थ किंवा कारण समजून घेणे आवश्यक आहे ज्यामध्ये एजंट्सच्या क्रियांचा समावेश आहे, म्हणजे, जे लोक ते जे करतात त्याबद्दल भावना, कारण किंवा कारक घटक देतात.

व्हर्स्टेनबद्दल वेबरची समज हर्म्युटिकसमधून प्राप्त झाली होती, जी लेखकाची विचारसरणी तसेच मजकूराची मूलभूत रचना समजून घेण्यासाठी प्रकाशित लेखन समजून घेण्यासाठी आणि त्याचा अर्थ लावण्यासाठी एक विशेष दृष्टीकोन आहे. वेबरने हर्म्युटिक साधनांचा वापर करून अभिनेते, परस्परसंवाद आणि मानवी इतिहास समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. अंतर्ज्ञान, सहानुभूतीपूर्ण सहभाग किंवा सहानुभूती याऐवजी व्हर्स्टेन ही तपासणीची तर्कसंगत पद्धत होती—मॅक्रो पातळी विश्लेषणाचे साधन.

वेबरने व्हर्स्टेनचे दोन प्रकार वेगळे केले: प्रत्यक्ष निरीक्षण आकलन आणि स्पष्टीकरणात्मक आकलन. निरीक्षणात्मक थेट एखाद्या व्यक्तीच्या वर्तनाचा स्पष्ट व्यक्तिपरक अर्थ व्हर्स्टेन आहे आणि सामाजिक शास्त्रज्ञ तो जे निरीक्षण करतो त्याला अर्थ देतो. हे आम्हाला त्या काय आहेत ते ओळखण्यास सक्षम करते. काय घडत आहे हे समजून घेण्यासाठी बाह्य वर्तन आणि चेहऱ्यावरील हावभावांचा वापर आहे. जेव्हा आपल्याला स्पष्टीकरणात्मक समज असते तेव्हा कोणीतरी काहीतरी का करतो हे आपल्याला कळते. येथे, कृती प्रेरणांच्या संदर्भात आणि ती का उद्भवते या संदर्भात ठेवली आहे. हे पूर्ण करण्यासाठी, एखाद्याने स्वतःला उपक्रमात भाग घेणाऱ्यांच्या जागी ठेवले पाहिजे.

लाकूड तोडणे, उदाहरणार्थ, प्रत्यक्ष निरीक्षणीय समज आहे; पैशासाठी लाकूड तोडणे किंवा सरपण हे स्पष्टीकरणात्मक समज आहे.

समाजशास्त्रज्ञ व्यक्तीच्या वर्तनाचे त्या व्यक्तीसाठी महत्त्व समजू शकत नाही. तथापि, दिलेल्या परिस्थितीत अनेक व्यक्तींमध्ये वर्तन सुसंगत असल्यास, समाजशास्त्रज्ञ सामान्यीकरण तयार करू शकतात जे कारणात्मक संबंधांसाठी पाया म्हणून काम करू शकतात. समाजशास्त्रज्ञाला सामाजिक किंवा ऐतिहासिक घटनांवर परिणाम करणाऱ्या विविध कारणांचा सामना करावा लागत असल्याने, विशिष्ट कारण काढून टाकले असते तर घटना वेगळी असती की नाही आणि तसे असल्यास, त्या कारणाचा निर्णायक परिणाम झाला की नाही हे समाजशास्त्रज्ञाने ठरवले पाहिजे.

वेबर कार्यकारणभावाची व्याख्या करतो की एका घटनेचे अनुसरण केले जाईल किंवा दुसरी घटना घडेल. सामाजिक जीवनाची (व्हर्स्टेन) आपल्याला विशेष समज असल्यामुळे, वेबरचा असा विश्वास आहे की सामाजिक विज्ञानातील कार्यकारण ज्ञान नैसर्गिक विज्ञानातील कार्यकारण ज्ञानापेक्षा वेगळे आहे.

रॉसाइड्स (१९७८) च्या मते, वेबर व्हर्स्टेनसाठी, समाजशास्त्र हे अस्तित्वाच्या मूलभूत तत्वाचा शोध घेण्याऐवजी, मानवांना भेडसावणाऱ्या अनन्य आणि बदलत्या समस्यांसाठी अंतर्दृष्टी आणि उपाय शोधत होते.

३.४ आदर्श प्रारूपे

आदर्श प्रारूप वेबरच्या व्हर्स्टेन सिद्धांत आणि कार्यकारण स्पष्टीकरणातून विकसित झाला. जेव्हा वेबरने त्याच्या आकलनाची संकल्पना आदर्श प्रारूपांशी जोडली तेव्हा समाजशास्त्राने वैज्ञानिक परिष्कार आणि सामाजिक-राजकीय उपयुक्ततेकडे एक पाऊल टाकले. कॉलिन्स आणि मॅकोल्स्की यांच्या मते, "वेबरच्या विश्लेषणानुसार, सामाजिक वास्तव समजून घेतले पाहिजे (व्हर्स्टेन) पुरुष आणि स्त्रिया त्यांच्या स्वतःच्या जगाची रचना करत असताना त्यांच्या अनुभवात स्वतःची कल्पना करून; आदर्श प्रारूप म्हणजे आपल्या आकलनातून वैज्ञानिक सामान्यीकरण बनवण्याची साधने हे असीम गुंतागुंतीचे आणि सतत बदलणारे जग."

वेबरसाठी, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटनांच्या कारणांच्या स्पष्टीकरणात महत्त्वपूर्ण योगदान देण्यासाठी समाजशास्त्राने आदर्श प्रारूप विकसित केले पाहिजेत. आदर्श प्रारूप म्हणजे अत्यावश्यक, अतिशयोक्तीपूर्ण, कोणत्याही सामाजिक घटनेच्या वैशिष्ट्यांचे सामान्यीकरण. मग, हे "आदर्श प्रारूप" वास्तविक जगात आढळणाऱ्या वास्तविक, अनुभवजन्य स्वरूपांशी भिन्न असू शकतात.

रोस्सीदेस (१९७८) म्हणतात, "एक आदर्श प्रारूप म्हणजे विश्लेषणात्मक रचना आहे जी ठोस प्रकरणांमध्ये समानता आणि फरक ओळखण्यासाठी मोजमाप स्टिक म्हणून काम करते." ती एक मानसिक निर्मिती आहे. एक आदर्श प्रारूप म्हणजे त्याच्या सर्वात मूलभूत स्तरावर, सामाजिक शास्त्रज्ञाने त्याच्या किंवा तिच्या आवडी आणि सैद्धांतिक अभिमुखतेवर आधारित सामाजिक घटनेचे आवश्यक घटक कॅप्चर करण्यासाठी तयार केलेली संकल्पना.

ते ह्युरिस्टिक उपकरण आहेत जे अनुभवजन्य संशोधन आयोजित करण्यासाठी आणि सामाजिक जगाच्या विशिष्ट पैलूंचे आकलन करण्यासाठी उपयुक्त आहेत.

मॅक्स वेबर- पद्धती, सामाजिक कृतीचा सिद्धांत, प्रॉटेस्टंट आचार संहिता आणि भांडवलशाहीचा आत्मा

वेबरच्या शब्दात, आदर्श प्रारूपांचे कार्य म्हणजे "अनुभवजन्य वास्तवाशी तुलना करणे, त्यातील फरक किंवा समानता प्रस्थापित करणे, सर्वात स्पष्टपणे समजण्यायोग्य संकल्पनांसह त्यांचे वर्णन करणे आणि त्यांना कारणीभूतपणे समजून घेणे आणि स्पष्ट करणे."

वेबरने त्यांच्या अमूर्ततेच्या पातळीनुसार तीन प्रकारचे आदर्श प्रारूप तयार केले.

अ) ऐतिहासिक तपशीलांचे आदर्श प्रारूप जे विशिष्ट ऐतिहासिक वास्तवांचा संदर्भ देतात, जसे की वेस्टर्न सिटी, प्रॉटेस्टंट नैतिकता आणि समकालीन भांडवलशाही.

ब) आदर्श प्रारूप, जे नोकरशाही किंवा सरंजामशाही यांसारख्या विविध ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संदर्भांमध्ये पाहण्या योग्य ऐतिहासिक वास्तवाच्या अमूर्त घटकांचा संदर्भ देतात.

क) आदर्श प्रारूप जे विशिष्ट प्रकारच्या वर्तनाची तर्कशुद्ध पुनर्रचना करतात, जसे की आर्थिक सिद्धांत प्रस्ताव.

वेबरचा असा विश्वास होता की आदर्श प्रारूप सामाजिक इतिहासाच्या वास्तविक जगातून प्रेरकपणे प्राप्त केला पाहिजे. त्या वास्तविकतेतून आदर्श प्रारूप काढण्यापूर्वी संशोधकांनी ऐतिहासिक वास्तवात स्वतःला विसर्जित करणे आवश्यक होते. जरी आदर्श प्रारूप वास्तविक जगातून काढले जाणार असले तरी ते जगाच्या आरशातील प्रतिमा नसतात; त्याऐवजी, ते वास्तविक जगाची एकतर्फी अतिशयोक्ती आहेत. महत्त्वाच्या पातळीवर, आदर्श प्रारूपाचे मूल्यमापन त्याच्या वैशिष्ट्यपूर्णतेवर आणि अनुकूलतेच्या आधारावर केले जाते. वेबरच्या मते आदर्श प्रारूप जितका जास्त तितका ऐतिहासिक संशोधनासाठी अधिक उपयुक्त आहे.

एक आदर्श प्रारूप परिपूर्णतेच्या मानक किंवा अंतिम उद्दिष्टाच्या अर्थाने आदर्श नाही. आदर्श प्रारूप सार किंवा सत्य अंतर्भूत करत नाहीत; त्याऐवजी, आदर्श प्रारूप समाजशास्त्रज्ञांद्वारे तयार केले जातात आणि परिणामी, विशिष्ट दृष्टीकोनातून तयार केले जातात.

प्रामुख्याने विविध प्रकारच्या तर्कसंगत वर्तनासाठी लागू केलेला, आदर्श प्रारूप हा मूलभूतपणे "एजंटने त्याच्या वर्तणुकीच्या अर्थाने तर्कशुद्धतेच्या निकषांनुसार पूर्णपणे तर्कशुद्धपणे वागल्यास काय करेल याचे एक मॉडेल आहे." आदर्श प्रारूप विशिष्ट वर्तनाचे विश्लेषण करण्यासाठी भाषा आणि कार्यपद्धती प्रदान करतात आणि "आदर्श ठराविक मानदंड" पासून विचलित झालेल्या वर्तनाच्या उदाहरणांसाठी सैद्धांतिक स्पष्टीकरणांच्या विकासामध्ये मदत करतात.

तुमची प्रगती तपासा

1. व्हर्स्टेन चा अर्थ स्पष्ट करा.
2. आदर्श प्रकारांची व्याख्या सांगणे.

३.५ विवेकीकरण

समकालीन समाजात, तर्कसंगतता ही एक प्रक्रिया आहे जी परिणामकारकता, अंदाज, गणनाक्षमता आणि अमानवीकरणाद्वारे दर्शविली जाते. विवेकीकरणाने केवळ समकालीन समाजच बदलला नाही, तर भांडवलशाहीच्या उदयावरही त्याचा लक्षणीय परिणाम झाला. विवेकी समाज संघटना, तंत्रज्ञान आणि कार्यक्षमतेच्या तर्कसंगत प्रकारांवर आधारित असतो, ज्यात धर्म, नैतिकता आणि परंपरा त्यांच्याद्वारे प्रस्थापित केली जातात.

विवेकी समाज असा आहे जिथे नैतिकता, धर्म किंवा परंपरा यांच्यापेक्षा कार्यक्षमता, तंत्रज्ञान आणि संघटना यांना प्राधान्य दिले जाते.

त्याच्या 'द प्रॉटेस्टंट एथिक अँड द स्पिरिट ऑफ कॅपिटलिझम' या निबंधानुसार आपल्या आधुनिक जीवनातील सर्वात भयंकर शक्ती ही तर्कसंगत भांडवल आहे.

विवेकतेची एकच व्याख्या ओळखणे आव्हानात्मक आहे कारण वेबरने या संज्ञेच्या विविध व्याख्यांचा वापर केला आहे आणि दिलेल्या चर्चेत तो कोणत्या व्याख्येचा उल्लेख करत आहे हे वारंवार वगळले आहे. जेव्हा सामाजिक संरचना किंवा संस्थांचा विचार केला जातो, तेव्हा वेबरचे विवेकीकरण प्रक्रियेचे वर्णन दुसऱ्यापेक्षा खूप वेगळे होते. वेबरच्या शब्दात विवेकीकरण प्रक्रिया "असामान्यपणे वैविध्यपूर्ण रूपे" घेते आणि विवेकवादाचा इतिहास "एक असा विकास दर्शवितो जो जीवनाच्या विविध विभागांमध्ये समांतर रेषांचे पालन करत नाही."

वेबरच्या लेखनात, कलबर्गने विवेकतेचे चार मूलभूत प्रकार ओळखले आहेत.

१. कलबर्ग व्यावहारिक विवेकतेची व्याख्या "व्यक्तीच्या पूर्णपणे व्यावहारिक आणि अहंकारी हितसंबंधांच्या संबंधात सांसारिक क्रियाकलाप पाहणारी आणि मूल्यमापन करणारी जीवनाची प्रत्येक पद्धत." जे लोक व्यावहारिक कारणांचे पालन करतात, त्यांच्याकडून वास्तविकता स्वीकारली जाते, जे नंतर उपस्थित असलेल्या समस्यांचे सर्वात जलद निराकरण करतात. या प्रकारची तर्कसंगतता अशा कोणत्याही गोष्टीला विरोध करते जी सामान्यांच्या पलीकडे जाण्याची धमकी देऊ शकते. सर्व अव्यवहार्य धार्मिक किंवा धर्मनिरपेक्ष युटोपियन मूल्यांवर त्यांच्यावर अविश्वास आहे.

२. सैद्धांतिक विवेकता: सैद्धांतिक किंवा बौद्धिक विवेकतेमध्ये तार्किक वजावट, प्रेरण, कार्यकारणभावाचे गुणधर्म आणि तत्सम अमूर्त संज्ञानात्मक प्रक्रियांचा समावेश होतो. व्यावहारिक विवेकतेच्या विरुद्ध, एक अर्थपूर्ण विश्व म्हणून जग समजून घेण्याच्या प्रयत्नात अभिनेता दररोजच्या वास्तविकतेच्या पलीकडे जातो.

३. वस्तुनिष्ठ विवेकता: (व्यावहारिक विवेकतेप्रमाणेच परंतु सैद्धांतिक तर्कशुद्धतेपासून वेगळे) मूल्य क्लस्टर्स वापरून नमुन्यांमध्ये क्रियांची थेट मांडणी करते. वास्तविक विवेकतेचा अंतःकरणसाठी साधन निवडताना मूल्यांची प्रणाली विचारात घेणे आवश्यक आहे. इतर कोणत्याही पेक्षा जास्त (पर्यायी) तर्कसंगत मूल्य प्रणाली नाही. वेबरच्या मते, विवेकतेचा एकमेव प्रकार ज्यामध्ये "जीवनाचे पद्धतशीर मार्ग सादर करण्याची क्षमता" आहे. परिणामी, पाश्चिमात्य देशांत, एक विशिष्ट वस्तुनिष्ठ विवेकता-कॅल्चिनिझम-ज्याने पद्धतशीर

जीवनपद्धतीवर भर दिला, त्यामुळे व्यावहारिक तर्कशुद्धतेचे वशीकरण झाले आणि औपचारिक विवेकता विकसित झाली.

मॅक्स वेबर- पद्धती, सामाजिक कृतीचा सिद्धांत, प्रॉटेस्टंट आचार संहिता आणि भांडवलशाहीचा आत्मा

४. औपचारिक विवेकता: यात अर्थ-अंतांची गणना करणे समाविष्ट आहे. केवळ पाश्चिमात्य देशांमध्ये, औद्योगिकीकरणाच्या आगमनाने, औपचारिक तर्कशुद्धता उदयास आली. विशेषतः आर्थिक, कायदेशीर आणि वैज्ञानिक संस्थांमध्ये तसेच वर्चस्वाच्या नोकरशाही स्वरूपामध्ये सार्वत्रिकपणे लागू होणारे नियम, कायदे आणि नियम आढळतात जे पाश्चिमात्य देशांत औपचारिक तर्कशुद्धतेची व्याख्या करतात.

रिटझर यांनी औपचारिक विवेकीतेचे सहा मूलभूत पैलू मांडले:

- (१) गणनाक्षमता: एखादी गोष्ट मोजण्याची किंवा परिमाण करण्याची क्षमता.
- (२) ध्येय साध्य करण्यासाठी सर्वात प्रभावी मार्ग शोधणे.
- (३) अंदाजबांधणी: गोष्टी एका क्षणापासून दुसऱ्या क्षणापर्यंत सतत कार्यरत असतात.
- (४) मानवी तंत्रज्ञानाच्या जागी अमानवीय तंत्रज्ञान: अमानवीय तंत्रज्ञान (जसे की संगणकीकृत प्रणाली) मानवी तंत्रज्ञानापेक्षा अधिक गणना करण्यायोग्य, प्रभावी आणि अंदाज करण्यायोग्य असल्याचे मानले जाते.
- (५) विविध अनिश्चिततांवर नियंत्रण मिळवा, विशेषतः त्या चालवणाऱ्या किंवा त्यांच्या सेवा पुरवणाऱ्या लोकांनी आणलेल्या.
- (६) अतार्किक प्रभाव: तर्कसंगत प्रणालींचा वापर करणाऱ्या लोकांवर, स्वतःच्या प्रणालींवर तसेच मोठ्या प्रमाणावर समाजावर वारंवार अनेक तर्कहीन परिणाम होतात.

औपचारिक आणि वास्तविक तर्कसंगतता यांच्यातील संघर्ष "पश्चिमेतील विवेकीकरण प्रक्रियेच्या विकासामध्ये विशेषतः नशीबवान आहे".

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा आणि आधुनिक पाश्चात्य जगाचा औपचारिक तर्कसंगत रचनेचा लोखंडी पिंजरा म्हणून त्याच्या विवेचनात, वेबरने विवेकतेचा सर्वात प्रभावी आणि अर्थपूर्ण वापर केला. वेबरच्या मते, "दोन महान विवेक शक्ती," भांडवलशाही आणि नोकरशाही आहेत. किंबहुना, वेबरच्या मते, नोकरशाही आणि भांडवलशाही दोन्ही समान मूलभूत स्रोतांपासून (विशेषतः आंतरिक जगाचा संन्यास) प्राप्त करतात, समान तर्कसंगत आणि पद्धतशीर कृतींचा समावेश करतात, एकमेकांना मजबुत करतात आणि त्याद्वारे पश्चिम विवेकीकरणास हातभार लावतात. वेबरच्या मते, भांडवलदार हा नोकरशाहाचा तांत्रिक प्रवीणता आणि तथ्यात्मक ज्ञानाच्या बाबतीत एकमेव खरा प्रतिस्पर्धी होता.

मॅक्स वेबरचे लेखन पाश्चात्य सभ्यतेला भेडसावणाऱ्या समस्यांवर केंद्रित होते, समकालीन जीवनाच्या विविध पैलूंचे विवेकीकरण आणि गूढीकरण होते. सामाजिक जीवनात झालेल्या तीव्र बदलांमुळे जगाविषयी असंतोषाची भावना वाढत होती. वेबरने जीवनातून उत्स्फूर्तता आणि व्यक्तिमत्त्व काढून टाकण्याच्या प्रक्रियेचे वर्णन करण्यासाठी "रॅशनलायझेशन" हा शब्द वापरला जेणेकरून ते अधिक कार्यक्षम आणि अंदाज लावता येईल. वेबरच्या दृष्टिकोनातून,

मानवतेचे कल्याण सुधारण्याच्या उद्देशाने कार्यक्षमतेच्या वाढत्या प्रणालींचा परिणाम असा होतो ज्याला त्याने "लोखंडी पिंजरा" म्हटले जे व्यक्तीला अडकवते.

३.६ नोकरशाही

वेबरला विवेकीकरणात रस असल्याने त्याला समकालीन समाजातील सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील मोठ्या प्रमाणावरील संस्थांच्या कार्याचा आणि वाढीचा शोध घेण्यास प्रवृत्त केले. नोकरशाही हे विवेकतेचे एक विशिष्ट उदाहरण आहे किंवा मानवी संस्थेसाठी तर्कसंगततेचा वापर आहे.

वेबरचा असा विश्वास होता की मानवी कृतींचे नोकरशाही समन्वय हे समकालीन सामाजिक संरचनांचे वेगळे वैशिष्ट्य आहे.

अधिकार संरचनांमध्ये वेबरचे समाजशास्त्रीय स्वारस्य त्याच्या राजकीय ध्येयांमुळे प्रेरित होते. कृतीच्या स्वरूपाविषयीचे त्यांचे गृहितक त्यांच्या अधिकार संरचनांच्या विश्लेषणाशी सुसंगत होते. वेबरला मुख्यत्वे ज्याला अधिकार म्हणतात त्यामध्ये रस होता, जे वर्चस्वाचे वैध प्रकार होते. तर्कसंगत, पारंपारिक आणि दैवीगुण हे तीन आधार आहेत ज्यावर अनुयायांसाठी अधिकार वैध आहे. वेबरला नोकरशाहीची भुरळ पडली होती, ज्याला तो तर्कसंगत कायदेशीर अधिकाराचा सर्वात शुद्ध प्रकार मानत होता. आदर्श नोकरशाही खालील वैशिष्ट्यांद्वारे परिभाषित केली गेली:

१. अधिकृत व्यवसायाचा सतत प्रवाह असतो.
२. व्यवहार निर्दिष्ट नियमांनुसार केले जातात
३. प्रत्येक अधिकाऱ्याची जबाबदारी आणि अधिकार हे अधिकाराच्या पदानुक्रमाचा भाग आहेत.
४. अधिकाऱ्यांकडे त्यांच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी आवश्यक संसाधने नसतात, परंतु त्यांच्या वापरासाठी त्यांना जबाबदार धरले जाते.
५. कार्यालये त्यांच्या रहिवाशांकडून विनियोग करता येत नाहीत; त्यांना नेहमी संस्थेचा भाग मानले जाते.
६. लेखी कागदपत्रे वापरून अधिकृत व्यवहार केले जातात.

वेबरच्या विश्लेषणात, नोकरशाही तर्कसंगत भांडवलशाहीच्या भावनेला बसते. भांडवलशाही बाजार अर्थव्यवस्थेने प्रशासनाचा अधिकृत व्यवसाय तंतोतंत, संदिग्धता न ठेवता, सतत आणि शक्य तितक्या लवकर चालवावा अशी मागणी केली.

त्यांनी नमूद केले की नोकरशाही विवेकवादी जीवनशैलीला प्रोत्साहन देते. त्यांनी नोकरशाहीचा उल्लेख "एस्केप-प्रूफ" म्हणून केला आणि एकदा स्थापन झाल्यानंतर ते काढून टाकणे सर्वात कठीण आहे. आदर्श ठराविक नोकरशाही ही नोकरशाहीच्या तर्कशुद्ध वैशिष्ट्यांची अतिशयोक्ती आहे. त्यांनी आदर्श टिपिकल नोकरशाही आणि आदर्श सामान्य

नोकरशहा यांच्यात फरक केला. त्यांनी नोकरशाहीकडे संरचना म्हणून पाहिले आणि नोकरशहांना या संरचनांमध्ये स्थान म्हणून पाहिले.

मॅक्स वेबर- पद्धती, सामाजिक कृतीचा सिद्धांत, प्रॉटेस्टंट आचार संहिता आणि भांडवलशाहीचा आत्मा

आधुनिक नोकरशाहीच्या विकासात योगदान देणारे सर्वात महत्वाचे घटक आहेत:

१. मुद्रा अर्थव्यवस्थेची उत्क्रांती, ज्याने स्थिर करप्रणालीद्वारे नोकरशाहीसाठी कमाईचा एक स्थिर स्रोत सुनिश्चित केला.
२. प्रशासकीय कर्तव्यांचा परिमाणात्मक विस्तार.
३. प्रशासकीय कामांच्या गुणवत्तेत बदल
४. इतर सर्व संघटनात्मक संरचनांपेक्षा नोकरशाहीचे श्रेष्ठत्व.
५. समकालीन संस्कृतीची जटिलता आणि विशेषीकरण, ज्यासाठी उद्दीष्ट आणि भावनिकदृष्ट्या अलिप्त तज्ञ आवश्यक आहेत
६. कायद्याची तार्किक व्याख्या
७. उद्योगपती आणि सार्वजनिक संस्था जसे की सरकार किंवा सैन्य यांच्या हातात व्यवस्थापनाच्या भौतिक साधनांचे केंद्रीकरण.
८. आर्थिक आणि सामाजिक विषमता नष्ट करणे आणि एकविसाव्या शतकात प्रातिनिधिक जन लोकशाहीचा उदय.

पश्चिमेकडील आधुनिक अर्थव्यवस्थांचे नोकरशाही आणि तर्कसंगतीकरण अपरिहार्य आणि अपरिहार्य होते. सरतेशेवटी, नोकरशाहीमुळे सरकार आणि व्यवसायातील मानवी संबंधांचे वैयक्तिकीकरण होईल.

तुमची प्रगती तपासा

१. विवेकीकरण म्हणजे काय?
२. नोकरशाही म्हणजे काय?

३.७ सामाजिक क्रिया

सामाजिक क्रिया सिद्धांतांनी वेबरच्या समाजशास्त्राचा पाया तयार केला. वेबरच्या सामाजिक कृतीच्या चर्चेमध्ये आदर्श प्रकार वापरण्याचे उदाहरण आढळते. समाजाच्या वैज्ञानिक विश्लेषणासाठी, क्रिया आणि अर्थ यांचे संयोजन महत्त्वपूर्ण होते. वेबरने प्रोएक्टिव्ह आणि डिफेन्सिव्ह वर्तन यात फरक केला. त्याला अशा क्रियांमध्ये रस होता जिथे विचार प्रक्रिया उत्तेजित होणे आणि अंतिम प्रतिसाद दरम्यान हस्तक्षेप करते. जेव्हा लोकांनी त्यांच्या क्रियांना वैयक्तिक अर्थ दिला तेव्हा क्रिया झाली. वेबरच्या म्हणण्यानुसार, "क्रिया ही सामाजिक असते कारण ती इतरांच्या वर्तनाचा विचार करते आणि त्याद्वारे अभिनय व्यक्तीने तिच्याशी संलग्न केलेल्या व्यक्तिपरक अर्थाने त्याच्या मार्गात मार्गदर्शन केले जाते."

त्याच्या क्रिया सिद्धांताने सामूहिक ऐवजी व्यक्तीवर भर दिला. स्वतः अभिनेत्यांद्वारे प्रदान केलेल्या निरीक्षणीय वर्तनासाठी वास्तविक औचित्यांमध्ये त्याला विशेष रस होता. जर व्यक्तीने कोणताही अर्थ नियुक्त केला नसेल तर क्रियांचा कोणताही उद्देश नाही.

क्रिया म्हणजे काय हे स्पष्ट करण्यासाठी त्याने त्याच्या आदर्श प्रकार पद्धतीचा वापर करून चार मूलभूत प्रकारांची व्याख्या केली आहे.

१. ध्येयाच्या संदर्भात वाजवी क्रिया: या प्रकरणात, अभिनेता ध्येय ठरवतो आणि ध्येय साध्य करण्यासाठी ते किती प्रभावीपणे मदत करतील यावर आधारित त्याचे साधन निवडतो. उदाहरणार्थ, चांगली नोकरी मिळवण्यासाठी नामांकित विद्यापीठातून उच्च शिक्षण घेणे.

२. मूल्याच्या संबंधात नैतिक वर्तन: या प्रकरणात, साधन त्यांच्या प्रभावीतेवर आधारित निवडले जातात, परंतु नैतिक तत्वांद्वारे समाप्त केले जातात. जहाजाच्या कप्तानला उदाहरण म्हणून घेऊ.

३. प्रभावी किंवा भावनिक क्रिया: या प्रकरणात, कृतीची प्रेरणा आणि साधन भावनांद्वारे निर्धारित केले जातात. अभिनेत्याची भावनिक स्थिती कृतीवर प्रभाव पाडते. जसे आई आपल्या मुलाला चापट मारते.

४. पारंपारिक क्रिया: या प्रकरणात, उद्दिष्टे आणि साधने विधी आणि प्रथांद्वारे स्थापित केली जातात, जसे की विशिष्ट प्रथेचे पालन करणे कारण ते विधी आहे.

वेबरने क्रियांचे चार आदर्श प्रकार ओळखले असले तरीही, त्याला हे चांगले ठाऊक होते की प्रत्यक्षात, प्रत्येक कृतीमध्ये किमान चार प्रकारांपैकी काहींचे मिश्रण असते. वेबरच्या मते समाजशास्त्रज्ञांना, प्रभाव किंवा परंपरेचे वर्चस्व असलेल्या कृतीपेक्षा अधिक तर्कशुद्ध कृती समजून घेण्याची अधिक चांगली संधी आहे.

समकालीन पाश्चात्य समाज भूतकाळातील समाजांपेक्षा कसे वेगळे होते हे समजून घेण्यासाठी, वेबरने एक टायपोलॉजी प्रदान केली. आधुनिक पाश्चात्य समाजात राजकारण, अर्थशास्त्र, कायदा आणि परस्पर संबंधांसह समकालीन सामाजिक जीवनातील प्रत्येक पैलू, ध्येय-केंद्रित तर्कशुद्धतेचे वर्चस्व आहे. मानवी वर्तनातील उपयुक्तता संपवण्याच्या साधनाच्या सततच्या वापराचा हा परिणाम आहे.

३.८ प्रॉटेस्टंट आचारसंहिता आणि भांडवलशाहीचा आत्मा

‘प्रॉटेस्टंट एथिक अँड स्पिरिट ऑफ कॅपिटलिझम’ या आपल्या क्लासिक पुस्तकात वेबरने हे दाखवण्याचा प्रयत्न केला की केवळ आर्थिक घटकच महत्त्वाचे नाहीत. त्याला वाटले की मार्क्सची मुख्य कमजोरी आणि अपयश म्हणजे तो फक्त आर्थिक घटकांकडे पाहतो.

वेबरने टेस्टंट एथिक आणि स्पिरिट ऑफ कॅपिटलिझममध्ये दाखवले की प्रॉटेस्टंटवाद, विशेषतः कॅल्व्हिनिझमचा भांडवलशाहीच्या भावनेच्या उदयावर कसा परिणाम झाला.

धार्मिक श्रद्धा आणि आर्थिक उद्दिष्टे यांच्यात अनेक गोष्टींचा संबंध आला. वेबरने पाहिले की प्रॉटेस्टंट, विशेषतः प्रॉटेस्टंटचे काही पंथ, व्यवसायाचे नेते होते आणि त्यांच्याकडे इतर धार्मिक गट, विशेषतः कॅथलिकांपेक्षा जास्त पैसा आणि आर्थिक शक्ती होती. म्हणून, त्याला हे शोधायचे होते की प्रॉटेस्टंट अधिक आणि भांडवलशाहीचा आत्मा मुळात एकमेकांशी सुसंगत आहे का. त्याला हे देखील जाणून घ्यायचे होते की भारत, चीन आणि मध्य पूर्वेतील लोकांच्या धार्मिक श्रद्धा भांडवलशाहीच्या वाढीस किती मदत करतात किंवा दुखावतात. प्रॉटेस्टंट अधिक म्हणजे काय आणि भांडवलशाही कशी कार्य करते हे स्पष्ट करण्यासाठी वेबरने आदर्श प्रकाराची कल्पना वापरली. "प्रॉटेस्टंट अधिक" या शब्दाचा अर्थ धार्मिक आदर्श बनवणाऱ्या श्रद्धा आणि मूल्यांचा संच असा होतो. त्याच्या सर्वोत्कृष्ट स्वरूपात, भांडवलशाही ही एक जटिल क्रियाकलाप आहे ज्याचे उद्दिष्ट स्मार्ट पद्धतीने उत्पादन आयोजित करून आणि चालवून शक्य तितके पैसे कमविणे आहे.

मॅक्स वेबर- पद्धती, सामाजिक कृतीचा सिद्धांत, प्रॉटेस्टंट आचार संहिता आणि भांडवलशाहीचा आत्मा

त्यावेळच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे १६ व्या आणि १७ व्या शतकात पाश्चिमात्य देशांत भांडवलशाही सुरू झाली या कल्पनेशी वेबर सहमत नव्हते. भांडवलशाहीचा विकास "अॅक्विजिटिव्ह इन्स्टिन्क्ट" (acquisitive instinct) मुळे झाला या कल्पनेशीही तो सहमत नव्हता. १६०० च्या धार्मिक क्रांत्यांमधून बाहेर पडलेल्या धार्मिक कल्पना हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे असे त्यांचे मत होते.

वेबरने अनेक प्रॉटेस्टंट मूल्ये ओळखली, विशेषतः कॅल्व्हिनिझम, ज्याने भांडवलशाहीच्या वाढीस हातभार लावला.

१. कर्मकांडवादी आणि इतर जगाच्या अभिमुखतेपासून व्यावहारिक व्यावहारिकतेकडे शिफ्ट. गूढवादात गुंतण्यापेक्षा मानवी समाजाने नैसर्गिक व्यवस्था समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ही मूलतः कर्मकांडविरोधी वृत्ती होती ज्याने विज्ञान आणि तर्कशुद्ध चौकशीच्या प्रगतीला प्रोत्साहन दिले.

२. कामाकडे एक नवीन दृष्टिकोन: काम ही पूजा आहे. प्रॉटेस्टंट अधिकनुसार कार्य हा एक सद्गुण आहे जो देवाच्या गौरवात योगदान देतो. आर्थिक हितसंबंध जोपासणे केवळ स्वार्थापेक्षा अधिक होते; ते एक नैतिक कर्तव्य होते.

३. कॉलिंगची संकल्पना: कॅल्व्हिनिझममध्ये पूर्वनियोजित संकल्पना समाविष्ट होती; लोक एकतर जतन किंवा शापित होण्यासाठी पूर्वनियोजित होते आणि काहीही त्यांचे अंतिम भाग्य बदलू शकत नव्हते. त्यांचा असा विश्वास होता की अशी चिन्हे आहेत ज्याद्वारे देव प्रत्येक व्यक्तीला सांगतो की त्यांचे तारण झाले आहे की नाही. आर्थिक यशामध्ये सापडू शकणाऱ्या मोक्षाची चिन्हे शोधण्यासाठी लोकांना कठोर परिश्रम करण्यास आणि परिश्रम करण्यास प्रोत्साहित केले गेले. कॅल्व्हिनवाद्यांना त्यांचे नशीब सिद्ध करण्यासाठी फायदेशीर उद्योग शोधण्यासाठी, संपत्ती जमा करण्यासाठी आणि व्यावसायिक पुरुष बनण्यास प्रोत्साहित केले गेले.

४. कर्जाच्या व्याज संकलनाकडे एक नवीन दृष्टिकोन: कॅल्व्हिनिझमने कर्जावरील व्याज गोळा करण्यास परवानगी दिली, ज्याला कॅथलिक धर्माने प्रतिबंधित केले. यामुळे आर्थिक

क्रियाकलाप वाढला, कर्ज देणाऱ्या संस्थांची स्थापना, नवीन गुंतवणूक आणि नवीन फ्लोटिंग कॅपिटलची निर्मिती झाली.

५. अल्कोहोलयुक्त पेये वापरण्यावर निर्बंध, सुड्या नाकारणे: यामुळे भांडवल आणि इतर गुंतवणुकीचा जास्तीत जास्त वापर करण्यासाठी वर्षभर काम करण्यास प्रोत्साहन दिले, परिणामी उच्च उत्पादकता - आणि साक्षरता आणि शिक्षणास प्रोत्साहन दिले.

६. प्रॉटेस्टंट तपश्चर्या: प्रॉटेस्टंट आचारसंहिताध्ये ऐहिक सुखांपासून दूर राहण्याची कल्पना समाविष्ट आहे. एकीकडे, आनंदासाठी संपत्तीचा वापर करण्यास मनाई करताना ते लोकांना संपत्ती जमा करण्यास प्रोत्साहित करते. अशाप्रकारे, नफा हा उपभोगासाठी नाही तर केवळ अधिकाधिक उत्पादन करण्याच्या समाधानासाठी सतत प्रयत्न केला जातो.

सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीचा धर्माशी विपरित संबंध असतो हे वेबरला चांगलेच माहीत होते. त्यांनी अशा संबंधांना संबोधित केले नसले तरी, त्यांनी स्पष्ट केले की मार्क्सवाद्यांना दिलेल्या एकतर्फी भौतिकवादी स्पष्टीकरणाची जागा एकतर्फी अध्यात्मिक आणि वैचारिक व्याख्याने लावणे हे त्यांचे ध्येय नव्हते.

इतर समाजात भांडवलशाहीचा उदय का झाला नाही हे स्पष्ट करण्यासाठी वेबरने भांडवलशाहीच्या उदयामधील आध्यात्मिक आणि भौतिक अडथळे दूर केले. वेबरने चीन आणि भारतातील भांडवलशाहीच्या विकासासाठी अनुकूल अशा विविध गैर-धार्मिक सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती शोधल्या, परंतु कन्फ्यूशियन नैतिक व्यवस्था आणि कर्माची हिंदू संकल्पना नव्हती.

चीनमधील धर्म आणि भांडवलशाही

भांडवलशाहीच्या विकासासाठी आवश्यक भौतिक परिस्थिती चीनकडे होती. चीनमध्ये अधिग्रहण आणि अनैतिक स्पर्धेची परंपरा होती, उद्योग होता, काम करण्याची प्रचंड क्षमता, शक्तिशाली संघ, लोकसंख्या वाढत होती आणि मौल्यवान धातूंचे मूल्य वाढत होते. या सर्व भौतिक परिस्थिती असूनही पाश्चिमात्य देशांप्रमाणे भांडवलशाहीचा उदय चीनमध्ये झाला नाही. चीनमध्ये भांडवलशाही होती-उच्च दराने नफा शोधणारे सावकार शोधू शकत होते-पण बाजार आणि तर्कसंगत भांडवलशाही व्यवस्थेचे इतर घटक गहाळ होते. वेबरच्या मते, चीनमधील सामाजिक, संरचनात्मक आणि धार्मिक अडथळ्यांनी भांडवलशाहीच्या विकासात अडथळा आणला.

संरचनात्मक घटकांपैकी खालील गोष्टी होत्या

१. वैशिट्यपूर्ण चिनी समुदायाची रचना: चिनी समाज बांधवांच्या रूपात कठोर नातेसंबंधाने एकत्र ठेवलेला होता. वडिलांनी बंधूवर राज्य केले, जे इतर भावांशी फारसे संवाद नसलेले स्वयंपूर्ण अस्तित्व होते. यामुळे बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेपेक्षा लहान, गुंतलेली जमीन आणि घरगुती अर्थव्यवस्थेला अनुकूलता मिळाली. जमीन विभाजनामुळे तांत्रिक प्रगती खुंटली; शेतीचे उत्पादन शेतकऱ्यांकडे राहिले आणि औद्योगिक उत्पादन लहान-लहान कारागिरांकडे राहिले. साहेबांच्या निष्ठेमुळे, आधुनिक शहरे, जी पश्चिम राजधानीची केंद्रे

होती, विकसित होण्यासाठी संघर्ष केला. केंद्र सरकार या घटकांना प्रभावीपणे शासन करू शकले नाही.

मॅक्स वेबर- पद्धती, सामाजिक कृतीचा सिद्धांत, प्रॉटेस्टंट आचार संहिता आणि भांडवलशाहीचा आत्मा

२. चिनी राज्याची रचना: परंपरेने शासित असलेले देशभक्त राज्य भांडवलशाहीच्या विकासासाठी एक संरचनात्मक अडथळा होते. तार्किक आणि गणना करण्यायोग्य प्रशासन आणि कायद्याची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा मोठ्या प्रमाणात अनुपस्थित होती. वाणिज्य व्यापणारे काही औपचारिक कायदे, केंद्रीय न्यायालय नसल्यामुळे आणि कायदेशीर औपचारिकता नाकारल्यामुळे भांडवलशाहीच्या उदयाला बाधा आली. सामान्य प्रशासकीय संरचना, तसेच निहित भौतिक हितसंबंध असलेल्या नोकरशाही प्रशासनातील अधिकाऱ्यांनी भांडवलशाहीच्या विकासाच्या विरोधात काम केले.

३. चिनी भाषेचे स्वरूप: वेबरच्या मते, चिनी भाषेच्या स्वरूपाने पद्धतशीर विचार करणे कठीण करून तर्कशुद्धतेच्या विरोधात काम केले. बौद्धिक विचारांनी बोधकथांचे रूप धारण केले, ज्यामुळे ज्ञानाचा एकत्रित भौतिक विकास कठीण झाला.

४. चीनमधील दोन प्रबळ धार्मिक कल्पना प्रणाली, कन्फ्यूशियनवाद आणि ताओवाद, भांडवलशाहीच्या आत्म्याच्या विकासाविरुद्ध लढले. कन्फ्यूशियन धर्मातील उच्च पदांसाठी, तांत्रिक ज्ञानापेक्षा साहित्यिक ज्ञान अधिक महत्त्वाचे होते. याने "एक अतिशय पुस्तकी साहित्यिक शिक्षणाचा" प्रचार केला.

साहित्यिक विचारवंतांसाठी आर्थिक घडामोडी आणि अर्थव्यवस्थेची स्थिती महत्त्वाची नव्हती. कन्फ्यूशियनवादाचे जागतिक दृष्टिकोन अखेरीस राज्य धोरण बनले. अर्थव्यवस्थेवर आणि समाजावर तर्कशुद्धपणे प्रभाव टाकण्यात चीन सरकारने किरकोळ भूमिका बजावली. केवळ कन्फ्यूशियन लोकांना अधिकारी म्हणून काम करण्याची परवानगी होती आणि इतर सर्व प्रतिस्पर्ध्यांना, ज्यात बुर्जुआ, संदेष्टे आणि याजक होते, त्यांना असे करण्यापासून प्रतिबंधित करण्यात आले होते.

मोक्षासाठी प्रयत्न करण्याऐवजी, कॅल्विनवाद्यांप्रमाणे, कन्फ्यूशियसने गोष्टी जसेच्या तसे स्वीकारले. फायदेशीर उद्योगात सक्रिय सहभाग नैतिकदृष्ट्या संशयास्पद होता, कारण ते उच्च नफ्याऐवजी केवळ चांगल्या स्थितीवर केंद्रित होते असे मानून कन्फ्यूशियनसने काटकसर नाकारली. या सर्वांमुळे भांडवलशाहीचा उदय मंदावला. वेबरने ताओवाद हा एक गूढ चिनी धर्म म्हणून पाहिला ज्यामध्ये सर्वोच्च चांगल्याला वास्तविक-जगातील वर्तनातून प्राप्त झालेल्या कृपेची स्थिती न मानता एक मानसिक स्थिती, मनाची स्थिती मानली गेली. ताओवाद पारंपारिक होता आणि या जगात नाविन्यपूर्ण कृतीला प्रेरणा देत नाही. कन्फ्यूशियनवाद आणि ताओवाद यांनी भांडवलशाहीच्या उदयास विरोध केला कारण त्यांना जग बदलण्याची किंवा भांडवलशाही व्यवस्था निर्माण करण्याची इच्छा नव्हती.

भारतातील धर्म आणि भांडवलशाही

जातीचे संरचनात्मक अडथळे, त्यांच्या सामाजिक गतिशीलतेवरील निर्बंध आणि लोकांच्या जीवनातील सूक्ष्म तपशिलांचे नियमन, भारतातील भांडवलशाहीच्या विकासात अडथळा आणला. उच्च जाती, विशेषतः ब्राह्मण, कन्फ्यूशियसचा विश्वास सामायिक करतात की काही कार्ये त्यांच्या खाली आहेत. जागतिक घडामोडींबद्दल उदासीनता भांडवलशाहीच्या

विकासात अडथळा होता, ज्यामध्ये साहित्यिक ज्ञान, शिष्टाचारात अभिजातता आणि आचरणातील गुणधर्म यावर भर दिला गेला. हिंदू धर्म, पुनर्जन्म, नियमांचे निष्ठेने पालन करून मोक्ष आणि क्षणभंगुरतेवर भर देऊन, भांडवलशाही आर्थिक व्यवस्था आणि तर्कसंगत समाज निर्माण करण्यास सक्षम लोक निर्माण करण्यात अयशस्वी ठरला.

तुमची प्रगती तपासा

१. सामाजिक कृतीच्या प्रकारांवर एक टीप लिहा.
२. चिनी धर्मावरील वेबरच्या दृष्टिकोनावर टीप लिहा.

३.९ सारांश

मॅक्स वेबर (१८६४ -१९२०) हे अर्थशास्त्रज्ञ, संगीतकार, वकील, तत्त्वज्ञ आणि इतिहासकार होते. त्यांचे बरेचसे कार्य आधुनिक भांडवलशाहीच्या विकासासाठी समर्पित होते. वेबरच्या मते, आर्थिक घटक महत्वाचे आहेत, परंतु सामाजिक बदलांवर कल्पना आणि मूल्यांचा समान प्रभाव पडतो. वेबर यांनी समाजशास्त्र आणि इतिहास यांच्यातील अंतर कमी केले. त्यांनी असे प्रतिपादन केले की समाजशास्त्र प्रकार संकल्पना तयार करण्याचा आणि अनुभवजन्य प्रक्रियेच्या गणवेशाचे सामान्यीकरण करण्याचा प्रयत्न करते.

इतिहास लोकांच्या कृती, संरचना आणि व्यक्तिमत्त्वांच्या कारणांच्या स्पष्टीकरणाशी संबंधित आहे. समाजशास्त्रज्ञ सामान्यीकरण करण्यासाठी या संकल्पनांचा वापर करू शकतात, परंतु हे सामान्यीकरण ऐतिहासिक नाहीत. समाजशास्त्राचा वर्णनात्मक आणि व्याख्यात्मक विषय म्हणून विचार करणाऱ्या वेबर हे पहिले समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांचा असा विश्वास होता की इतिहास हा अनंत वेगवेगळ्या घटनांनी बनलेला असतो. विशिष्ट आणि सामान्य एकत्र करून, वेबरने सामाजिक जीवनातील गुंतागुंत प्रतिबिंबित करणारे विज्ञान तयार करण्याची आशा व्यक्त केली.

व्हर्स्टेनबद्दल वेबरची समज अर्थनिर्णयताद्वारे आकारली गेली, लिखित कार्य समजून घेण्याचा आणि त्याचा अर्थ लावण्याचा एक विशेष मार्ग. वेबरने विचार केला की सामाजिक विज्ञान आपल्याला कारणांबद्दल शिकवते, आपल्याला सामाजिक जीवनाची एक अद्वितीय समज असू शकते. व्हर्स्टेनबद्दल वेबरच्या कल्पना आणि गोष्टी का घडतात हे स्पष्ट केल्याने आदर्श प्रारूपाची कल्पना आकाराला आली. एक आदर्श प्रारूप म्हणजे कोणत्याही सामाजिक घटनेच्या सर्वात महत्वाच्या, परंतु अतिशयोक्तीपूर्ण, वैशिष्ट्यांचे सामान्यीकरण. ते ह्युरिस्टिक साधन आहे जे लोकांना अनुभवजन्य संशोधन करण्यात आणि सामाजिक जगाचे काही भाग समजून घेण्यास मदत करतात.

आदर्श प्रारूप हा मूलभूतपणे "एजंटने त्याच्या वर्तनाच्या अर्थाने तर्कशुद्धतेच्या निकषांनुसार पूर्णपणे तर्कशुद्धपणे वागल्यास काय करेल याचे एक मॉडेल आहे." मॅक्स वेबरच्या मते, आदर्श प्रकार जितका टोकाचा तितका ऐतिहासिक संशोधनासाठी अधिक उपयुक्त आहे.

वेबरचे समाजशास्त्र सामाजिक कृती सिद्धांतांवर आधारित होते. "कृती ही सामाजिक आहे कारण ती इतरांच्या वर्तणुकीचा विचार करते आणि अभिनय व्यक्तीने तिच्याशी संलग्न केलेल्या व्यक्तिनिष्ठ अर्थाद्वारे त्याच्या मार्गात मार्गदर्शन केले जाते," वेबर लिहितात.

प्रत्यक्षात, प्रत्येक कृतीमध्ये वेबरच्या चार प्रकारांपैकी किमान काहींचे संयोजन असते. प्रॉटेस्टंट एथिक आणि स्पिरिट ऑफ कॅपिटॅलिझममधील भांडवलशाहीच्या वाढीस प्रॉटेस्टंटवाद, विशेषतः कॅल्व्हिनिझमने कसा हातभार लावला हे वेबर दाखवते. "प्रॉटेस्टंट आचारसंहिता" हा धार्मिक आदर्श असलेल्या श्रद्धा आणि मूल्यांचा संच आहे.

मॅक्स वेबर- पद्धती, सामाजिक कृतीचा सिद्धांत, प्रॉटेस्टंट आचार संहिता आणि भांडवलशाहीचा आत्मा

भांडवलशाही त्याच्या शुद्ध स्वरूपातील एक उपक्रम आहे ज्याचा उद्देश शक्य तितका पैसा कमविणे आहे. वेबरच्या मते, कॅल्व्हिनिझमने काम आणि पूर्वनिश्चिततेच्या संकल्पनेबद्दल एक नवीन दृष्टिकोन प्रदान केला. आनंदासाठी पैशाचा वापर बेकायदेशीर ठरवताना लोकांना कठोर परिश्रम करण्यास आणि पैसे वाचवण्यास प्रोत्साहित केले. यामध्ये चीनमधील सामाजिक, संरचनात्मक आणि धार्मिक अडथळ्यांचा समावेश होता ज्याने भांडवलशाहीच्या विकासास अडथळा आणला. कन्फ्युशियनवाद आणि ताओवाद या दोन प्रबळ धार्मिक कल्पना प्रणालींनी भांडवलशाहीच्या विकासाविरुद्ध लढा दिला.

चीन आणि भारतात, कन्फ्युशियनवाद आणि ताओवाद यांनी भांडवलशाहीच्या विकासास अडथळा आणला. साहित्यिक विचारवंत आर्थिक उपक्रम किंवा अर्थव्यवस्थेच्या स्थितीबद्दल बेफिकीर होते. वेबरच्या म्हणण्यानुसार ताओवाद हा एक गूढ चिनी धर्म होता ज्यामध्ये परम चांगुलपणाला वास्तविक-जगातील वागणुकीद्वारे प्राप्त झालेल्या कृपेची स्थिती न मानता एक मानसिक स्थिती म्हणून ओळखले जाते.

३.१० प्रश्न

१. सामाजिक कृतीवर वेबरच्या प्रभावाचे परीक्षण करा.
२. आदर्श प्रारूपे म्हणजे काय?
३. वेबरच्या कार्यपद्धतीची चर्चा करा.
४. भांडवलशाहीच्या विकासात प्रॉटेस्टंट आचारसंहितेच्या भूमिकेबद्दल भाष्य करा.
५. धर्म आणि भांडवलशाहीबद्दल मार्क्स आणि वेबरच्या दृष्टिकोनांची तुलना करा.

३.११ संदर्भ

- Abraham, F and Morgan, J. 1989. Sociological Thought: From Comte to Sorokin. USA: Wyndham Press.
- Adams, Bert N. and R. A. Sydie. 2002. Sociological Theory. Vistaar Publication.
- Ashley, D., Orenstein, D. 2005. Sociological Theory-Classical statements, 6th Edition. Pearson Education.

- Cole, Nicki Lisa, Ph.D. "Max Weber's Key Contributions to Sociology." ThoughtCo, Aug. 28, 2020, [thoughtco.com/max-weber-relevance-to-sociology-3026500](https://www.thoughtco.com/max-weber-relevance-to-sociology-3026500).
- Giddens, A. 2009. Sociology 6th Edition. Polity Press.
- Greenwood, R and Lawrence, T. The Legacy and Relevance of Max Weber for Organization Studies. The Iron Cage in the Information Age: The Legacy and Relevance of Max Weber for Organization Studies. Editorial ([sagepub.com](https://www.sagepub.com))
- Haralambos and Holborn (2013) Sociology Themes and Perspectives. HarperCollins Publishers.
- Kalberg S. 1980. Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History: The American Journal of Sociology, Vol. 85, No. 5 (Mar., 1980), pp. 1145-1179 Published by: The University of Chicago Press
- Macionis, J and Plummer, K. 2008. Sociology – A Global Introduction 4th Edition. Pearson Education.
- Ritzer, G. 2011. Sociological Theory Eighth Edition. USA: McGraw Hill.
- Scott, J. (2006) Social Theory: Central Issues in Sociology. New Delhi: Sage Publications.
- Turner, J.H. (2013) Contemporary Sociological Theory. New Delhi: Sage Publications.

टॉलकॉट पार्सन्सचा संरचनात्मक प्रकार्यवाद (स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम)

घटक रचना:

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ बौद्धिक प्रभाव आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
- ४.२ पार्श्वभूमी
- ४.३ सामाजिक कार्याचा स्वयंसेवी सिद्धांत
- ४.४ सामाजिक कार्याचे घटक
- ४.५ प्रकार्याचे प्रकार
- ४.६ सामाजिक व्यवस्थेचा सिद्धांत (AGIL)
- ४.७ प्रकार्यात्मक पूर्व-आवश्यकता
- ४.८ नमुना-चल आणि सामाजिक प्रणाली
- ४.९ पार्सन्सच्या प्रकार्यवादावरिल टीका
- ४.१० संदर्भ

४.० उद्दिष्टे:

- संरचनात्मक कार्यात्मकतेद्वारे समाजशास्त्राच्या विकासाचा अभ्यास करणे.
- सर्व प्रकारच्या समाजाचे विश्लेषण करण्यासाठी योग्य असलेल्या सामान्य विश्लेषणात्मक मॉडेलचे आकलन करणे.
- आधुनिक समाजातील सामाजिक कार्याचे महत्त्व मूल्यांकन करणे.
- दैनंदिन जीवनातील समाजव्यवस्थेच्या सिद्धांताचे विश्लेषण करणे.

४.१ बौद्धिक प्रभाव आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

प्रकार्यात्मक दृष्टीकोनाचा इतिहास कॉम्टच्या कॉन्सेन्सस युनिव्हर्सल्स, स्पेन्सरचे ऑर्गेनिक सादृश्य, समतोल प्रणाली म्हणून समाजाची पॅरेटोची संकल्पना आणि दुर्खिमचे कॅज्युअल-फंक्शनल विश्लेषण यामध्ये शोधले जाऊ शकते. कॉम्ट सर्वमान्यतेनुसार, समाजाच्या घटकांमधील आवश्यक सहसंबंध हा सामाजिक रचनेचा पाया होता. स्पेन्सरने सेंद्रिय

मॉडेलद्वारे, सेंद्रिय आणि सामाजिक जीवनातमधील समानता, दर्शविली. दुरखिम घटकांवर व्यवस्थेच्या प्राधान्याचा आग्रह धरला आणि असे मांडले की सामाजिक तथ्ये, समाजशास्त्राचा योग्य विषय वैयक्तिक इच्छेपासून स्वतंत्र आहे आणि त्याच्यावर विनाकारण लादला जातो. दोन ब्रिटीश मानवशास्त्रज्ञ, रॅडक्लिफ-ब्राऊन आणि मॉलिनॉवस्की यांनी मानवशास्त्रीय आणि समाजशास्त्रीय विचारसरणीचा आधार म्हणून प्रकार्यात्मकता विस्तृत आणि संहिताबद्ध केली. संरचनात्मक प्रकार्यात्मकवाद हा विशेषतः टॉलकॉट पार्सन, रॉबर्ट मर्टन, त्यांचे विद्यार्थी आणि अनुयायांचे कार्य आहे. हा एक प्रमुख प्रबळ समाजशास्त्रीय सिद्धांत होता. मात्र, गेल्या तीन दशकांत त्यात घट झाली आणि अलीकडे ती कमी झाली आहे.

४.२ पार्श्वभूमी

पार्सनचा जन्म १३ डिसेंबर १९२० रोजी कोलोरॅडो स्प्रिंग कोलोरॅडो येथे झाला. तो धार्मिक आणि बौद्धिक पार्श्वभूमीतून आला होता. मॅक्स वेबरच्या कार्याचा पार्सनवर खूप परिणाम झाला. पार्सनसनी हार्वर्डमध्ये अध्यापन केले आणि १९४४ मध्ये त्यांना हार्वर्ड समाजशास्त्र विभागाचे अध्यक्ष बनवण्यात आले आणि त्यांनी सामाजिक संबंध विभागाचे अध्यक्षपदही भूषवले. १९८० च्या दशकात केवळ युनायटेड स्टेट्समध्येच नव्हे तर जगभरात पार्सनसच्या सिद्धांतामध्ये पुनरुत्थान झाले. ८ मे १९७९ रोजी वयाच्या ५९ व्या वर्षी त्यांचे निधन झाले.

१९३७ मध्ये, पार्सनसने "द स्ट्रक्चर ऑफ सोशल ॲक्शन" हे त्यांचे पहिले प्रमुख कार्य प्रकाशित केले. समाजशास्त्रीय कार्यात क्वचितच बरोबरी असलेल्या सर्वसमावेशक आणि तपशीलवार बौद्धिकतेसह, पार्सनसने तीन मुख्य बौद्धिक परंपरांमधील प्रमुख विचारवंतांच्या सामर्थ्य आणि कमकुवतपणाचे वर्णन केले आहे.

पार्सनच्या 'द स्ट्रक्चर ऑफ सोशल ॲक्शन'चे महत्त्व लगेच ओळखले गेले नाही. असे असले तरी समाजशास्त्रीय सिद्धांत तयार करण्यासाठी ही एक अनोखी रणनीती बनली जी 'संरचनात्मक - प्रकार्यात्मकता' म्हणून ओळखली जाते. त्यांचे कार्य एक महत्त्वाची खूण म्हणून ओळखले जाते कारण त्यांनी एक नवीन अभ्यासक्रम सुरू केला - प्रकार्यात्मक विश्लेषणाचा ज्याने १९४० च्या सुरुवातीपासून १९६० च्या मध्यापर्यंत सैद्धांतिक विकासावर प्रभुत्व मिळवले. पार्सनच्या पुस्तकाने अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञांना युरोपियन समाजशास्त्रीय परंपरेच्या समृद्ध वारशासाठी सक्षम बनवले. या कामात, त्यांनी दुरखिम, वेबर आणि पॅरेटो यांच्या सर्जनशील विश्लेषणाद्वारे "सामाजिक कार्याचा स्वयंसेवी सिद्धांत" विकसित करण्याचा प्रयत्न केला.

४.३ सामाजिक कार्याचा स्वयंसेवी सिद्धांत

पार्सनसच्या "द स्ट्रक्चर ऑफ सोशल ॲक्शन" या पुस्तकात, सामुहिक कृती हा केंद्रबिंदू म्हणून पाहिला. या कृतीच्या सामुहिक स्वरूप जसे की वाकणे, पुस्तक वाचणे, इतरांकडे पाहून हसणे, एकात्मिक मूल्य-अर्थ-अंत संबंधातील मूल्यमापन निकष योग्य आणि अयोग्यच्या कल्पना च्या व्यक्तिपरक अंतर्गतकरणातून रचना विकसित करण्याचा प्रयत्न

केला. दुसऱ्या शब्दात, सामाजिक क्रियेचा प्रत्येक भाग शेवट किंवा ध्येय साध्ये करतो, ते साध्य करण्यासाठी उधार घेतलेले अर्थ, निकष आणि मूल्ये अंतर्गत वैयक्तिक असतात.

टॅलकॉट पार्सन्सचा संरचनात्मक
प्रकार्यवाद

समाजातील व्यक्तीचे वागणे ही त्याची सामाजिक कार्य असल्याचे पार्सन्स मानतो. व्यक्ती जो काही कृती करतो त्याला “कर्ता” म्हणतात. कर्ता एका विशिष्ट परिस्थितीत कार्य करतो. अशा प्रकारे पार्सन्सने, सामाजिक क्रियासाठी कृती आणि परिस्थिती एकमेकांशी जोडलेले आहेत. कर्ता सामाजिक कृती तयार करतो आणि त्या बदल्यात त्याचा परिणाम होतो. अशा प्रकारे, सामाजिक कार्यामध्ये कर्ता, परिस्थिती आणि त्या परिस्थितीकडे कर्त्याची अभिमुखता या 3 पैलूंचा समावेश होतो.

अभिमुखतेचे 'प्रेरक' आणि 'मूल्य' हे 2 प्रकार आहेत.

अ) प्रेरक अभिमुखता: प्रेरणा ही कृतीला ऊर्जा पुरवते. प्रेरणा तृप्ती आणि वंचिततेच्या तत्त्वावर आधारित आहे. कर्ता जास्तीत जास्त आनंदी आणि दुःख कमी करण्याचा प्रयत्न करतो. **प्रेरक अभिमुखता** ह्या तीन प्रकारच्या असतात.

संज्ञानात्मक प्रेरक अभिमुखता: ही एक तर्कशुद्ध क्रिया आहे. परिस्थितीचे ज्ञान कर्त्याला त्याच्या कृतीचा मार्ग निश्चित करण्यास मदत करते.

भावनात्मक प्रेरक अभिमुखता: या क्रियेमध्ये भावना किंवा भावनांचा समावेश होतो. जे कृत्य आनंददायक आहे ते नटाने केले आहे आणि जे वेदनादायक आहे ते टाळले जाते. येथे अभिनेत्याला स्वतःवर नियंत्रण ठेवावे लागते आणि त्यानुसार न्याय करावा लागतो उदा. उपचार घेणे वेदनादायक असू शकते परंतु तरीही रुग्णांना ते घ्यावे लागते.

मूल्यमापनात्मक प्रेरक अभिमुखता: अभिनेता विविध आवडींमधून निवड करतो. कोणती परिस्थिती चांगली आहे यावर तो टीका करतो आणि ठरवतो.

ब) मूल्य अभिमुखता: याचा संदर्भ काही नियम आणि मूल्ये पाहणे होय. मूल्य अभिमुखता ह्या तीन प्रकारच्या असतात.

कौतुकास्पद मूल्य अभिमुखता: कृतीची प्रशंसा केली जाते की नाही याच्या भावनिक पैलूंचा संदर्भ देते.

संज्ञानात्मक मूल्य अभिमुखता: हे कृतीबद्दलच्या ज्ञानाचा संदर्भ देते.

नैतिक मूल्य अभिमुखता: हे एखाद्या कृतीमध्ये सामील असलेल्या मूल्यांच्या पातळीचा संदर्भ देते.

४.४ सामाजिक कार्याचे घटक:

कर्त्याकडे लक्ष्य शोधणारे म्हणून पाहिले जाते.

कर्ता ते वैयक्तिक व्यक्ती आहेत.

कर्त्याकडे ध्येय साध्य करण्यासाठी पर्यायी माध्यमे देखील असतात.

वरील आकृती स्वयंसेवीतेची ही संकल्पना दर्शवते.

सामाजिक कार्याचे मूलभूत घटक:

अ) आनुवंशिकता आणि पर्यावरण: या घटकामध्ये जैविक आणि पर्यावरणीय पैलू समाविष्ट आहेत जे क्रिया निर्धारित करतात.

ब) साधन आणि शेवट: कर्त्याला माहित असणे आवश्यक आहे की कोणती विविध साधने किंवा संसाधने उपलब्ध आहेत जी त्याला त्याचे अंतिम ध्येय साध्य करण्यास मदत करू शकतात.

क) अंतिम मूल्ये: मूल्ये ध्येय, कार्याची दिशा तसेच कार्याच्या स्वरूपावर नियंत्रण ठेवतात.

वरील मूलभूत घटक हे मूल्ये आणि कार्य यांच्यातील दुवा आहे.

४.५ प्रकार्याचे प्रकार:

पारसन्सने तीन प्रकारच्या क्रिया सांगितल्या आहेत.

वाद्य क्रिया: ही क्रिया काही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी केली जाते. अशा प्रकारे कृती हे एक साधन बनते ज्याद्वारे उद्दिष्टे साध्य केली जातात. म्हणून या प्रकारच्या क्रियेला वाद्य क्रिया म्हणतात. साठी उदा. परीक्षा उत्तीर्ण होण्यासाठी कठोर अभ्यास करणे ही एक महत्वाची क्रिया आहे.

अभिव्यक्त क्रिया: या प्रकारची कृती कर्त्याच्या तात्काळ गरजा पूर्ण करते. क्रियेचा उद्देश भविष्याशी संबंधित नसून वर्तमानाशी संबंधित आहे. काही गोष्टी साध्य करण्यासाठी विशिष्ट क्रिया केली जाते. या प्रकारच्या क्रियेला अभिव्यक्ती क्रिया म्हणतात. उदा. जर एखाद्या मुलाने चूक केली तर पालकांनी दिलेली शिक्षा ही एक अर्थपूर्ण क्रिया आहे.

नैतिक क्रिया: या प्रकारची क्रिया काही महत्वाच्या मूल्यांची पूर्तता करण्यासाठी केली जाते. तात्काळ किंवा भविष्यातील उद्दिष्ट महत्वाचे नसून नैतिक मूल्य महत्वाचे आहे. या प्रकारच्या क्रियाला नैतिक क्रिया म्हणतात. उदा. मानवतेसाठी रक्तदान करणे ही नैतिक कृती आहे.

४.६ सामाजिक व्यवस्थेचा सिद्धांत (AGIL)

पारसन्सने साहमुहिक क्रियेवर लक्ष केंद्रित केले परंतु सामाजिक व्यवस्थेच्या सिद्धांतामध्ये त्याचे लक्ष साहमुहिक क्रियेमधून सामाजिक व्यवस्थेकडे वळले. टॉलकॉट पारसन्सने सर्व प्रकारच्या सामूहिकतेचे विश्लेषण करण्यासाठी योग्य एक परिपूर्ण सामान्य विश्लेषण मॉडेल विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. मार्क्सवाद्यांच्या शिवाय, ज्यांनी आमूलाग्र बदलांच्या घटनांवर लक्ष केंद्रित केले, पारसन्स यांनी समाज स्थिरता आणि समाज सातते कार्यरत का आहेत याचा शोध घेतला. पारसन्सनुसार सामाजिक व्यवस्थेत अनेक गरजा असतात. मानवाला जगण्यासाठी आणि समाज सातत्ये ठेवण्यासाठी प्रत्येक सामाजिक प्रणाली किंवा उपप्रणालीमध्ये चार कार्ये आहेत जी पूर्ण करणे आवश्यक आहे. त्याच्या प्रारूपाला (मॉडेलला) एजीआयएल म्हणतात. हे संस्थांच्या पहिल्या खुल्या प्रणाली सिद्धांतांपैकी एक होते.

- सामाजिक व्यवस्थेत दोन किंवा अधिक कर्त्यामधील परस्परसंवादाची प्रक्रिया समाविष्ट असते; संवाद प्रक्रियेवर लक्ष केंद्रित केले आहे.
- कर्त्यांचे अभिमुखता एकतर पाठपुरावा करण्याचे उद्दिष्ट असू शकते किंवा उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी असू शकते.
- सर्व क्रिया परस्पर-अवलंबून असतात आणि सामाजिक व्यवस्थेतील समान उद्दिष्टाकडे निर्देशित असतात.
- मानक आणि संज्ञानात्मक अपेक्षांचे एकमत देखील आहे, उदा. कुटुंबात, सर्व सदस्य निकष आणि मूल्ये पाळतात आणि एक समान ध्येय म्हणजेच कौटुंबिक ऐक्याकडे अभिमुख असतात.

४.७ प्रकार्यात्मक पूर्व-आवश्यकता:

प्रत्येक सामाजिक प्रणालीला चार प्रकार्यात्मक पूर्वतयारींचा सामना करावा लागतो. त्यांना AGIL म्हणतात.

अनुकूलन (A) : हे प्रणाली आणि त्याचे वातावरण यांच्यातील संबंधांना सूचित करते. अर्थव्यवस्थेची संस्था प्रामुख्याने कार्याशी संबंधित आहे.

ध्येयप्राप्ती (G): याचा अर्थ सर्व समाजांनी ध्येय निश्चित करणे आणि त्यांच्या प्राप्तीसाठी संसाधने एकत्रित करणे आवश्यक आहे. हे राजकीय व्यवस्थेद्वारे संस्थात्मक केले जाते. सरकार केवळ ध्येयच ठरवत नाही तर ते साध्य करण्यासाठी संसाधनांचे वाटपही करते.

समायोजन (I): हे मुख्यतः 'संघर्षाचे समायोजन' ला संदर्भित करते. हे सामाजिक व्यवस्थेच्या भागांवरील समायोजनाशी संबंधित आहे. कायदा ही मुख्य संस्था आहे जी ही गरज पूर्ण करते.

मूलभूत नमुन्याच्या जबाबदारी (L) (लॅटनेसी-पॅटर्न मेन्टेनन्स) : याचा संदर्भ समाजात संस्थात्मक मूल्यांच्या मूलभूत नमुन्याच्या देखभालीचा आहे. हे कार्य करणाऱ्या संस्था म्हणजे कुटुंब, शैक्षणिक व्यवस्था आणि धर्म.

आधुनिक समाजाची महत्त्वाची उपव्यवस्था अशी क्रिया करते जी 'अनुकूल, कार्यात मोडते; न्यायालये, रुग्णालये, आरोग्य एजन्सी यांसारख्या उपव्यवस्था ज्या इतर किंवा आरोग्याच्या संबंधात संघर्ष सोडवतात, त्या "A" श्रेणीमध्ये येतात; चर्च, शाळा, कुटुंबासारखे नातेसंबंध गट 'नमुना-देखभाल' आणि निर्मिती आणि शक्तीचे वाटप करण्याचे कार्य करतात, म्हणून 'G' श्रेणीमध्ये येतात. पार्सन्स यांनी नमूद केले की कोणत्याही सामाजिक व्यवस्थेचे वरील उल्लेख केलेल्या चार प्रकार्यात्मक पूर्व-आवश्यकतेनुसार विश्लेषण केले जाऊ शकते. अशा प्रकारे समाजाचे सर्व भाग अनुकूलन, ध्येय प्राप्ती, एकीकरण आणि नमुना देखभाल प्रणालीमध्ये ते करत असलेल्या कार्याच्या संदर्भात समजू शकतात.

पार्सन्स संस्कृती, सामाजिक रचना, व्यक्तिमत्व आणि सजीव त्याच्या घटक उपप्रणालीसह एकूण कृती प्रणालीची कल्पना करतात. यातील प्रत्येक उपप्रणाली एकूण कृती प्रणालीच्या A, G, I, L - चार व्यवस्था आवश्यकतेपैकी एक पूर्ण करत असल्याचे पाहिले जाते. पार्सन्सने स्पष्ट केल्याप्रमाणे सामाजिक व्यवस्थेचा पाया प्रवृत्त कर्ता असतो ज्यांचे वर्तन इतर कर्त्यांच्या अपेक्षेने प्रभावित होते. पार्सन्सच्या प्रणालीतील मूल्ये आणि नियमांचे महत्त्व या प्रणालीला "आदर्श कार्यात्मकता" म्हणणे योग्य ठरेल.

1952 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या "द सोशल सिस्टीम" (सामाजिक व्यवस्था) नावाच्या त्यांच्या पुस्तकात पार्सन्सची सामाजिक व्यवस्थेबद्दलची मते आपल्याला उपलब्ध आहेत. पार्सन्सने म्हटल्याप्रमाणे 'पॅटर्न योगदान; ते 'पर्याय' दर्शवतात जे मानक, भूमिका अपेक्षा नमुने आणि वैयक्तिक निवडींमध्ये दिसतात. त्यांच्या 'द सोशल सिस्टीम' या पुस्तकात ते पर्यायी किंवा पॅटर्न व्हेरिएबल्सच्या (नमुना-चल) पाच जोड्या देतात.

४.८ वर्तनबंध पर्याय आणि सामाजिक व्यवस्था:

अ) 'स्व'हित विरुद्ध सामूहिक हित

सामाजिक निकष कर्त्यांच्या खाजगी हितसंबंधांचा पाठपुरावा करणे कायदेशीर म्हणून परिभाषित करू शकतात किंवा समूहाच्या किंवा सामूहिक हितासाठी कार्य करणे त्यांच्यासाठी बंधनकारक बनवू शकतात. उदाहरणार्थ, एखादी व्यक्ती अंतिम, आध्यात्मिक लाभासाठी सांसारिक सुखांचा त्याग करू शकते किंवा समाजाच्या हितासाठी त्याला तपस्वी जीवन जगण्यास तयार केलेल्या समुदायाचा धार्मिक प्रमुख म्हणून नियुक्त केले जाऊ शकते.

ब) प्रभावशीलता विरुद्ध प्रभावी तटस्थता

वर्तणुकीचा नमुना भावनिक असतो तो कर्त्यांच्या स्वार्स्यांचे त्वरित समाधान करण्यास परवानगी देतो. हे प्रभावीपणे तटस्थ राहते; ते शिस्त लादते, इतर हितसंबंधांच्या बाजूने त्याग करण्याची मागणी करते. उदाहरणार्थ, कला प्रकारांमध्ये स्वार्स्य असलेल्या व्यक्तीसाठी संगीत किंवा अभिनयाचे करिअर करणे प्रभावी ठरू शकते. परंतु जेव्हा पालक त्याचा आणखी एक किफायतशीर किंवा प्रतिष्ठित व्यावसायिक अभ्यासक्रम करण्याचा आग्रह धरतात, तेव्हा ते प्रभावीपणे तटस्थ ठरते.

क) सार्वभौमिकता विरुद्ध विशिष्टता

सार्वभौमिकता म्हणजे शांतता, सत्य, न्याय यासारख्या उच्च सामान्यीकृत मूल्य मानकांचा संदर्भ आहे जे वैयक्तिक वर्तनावर प्रभाव टाकू शकतात. उदाहरणार्थ, गौतम बुद्ध आणि महात्मा गांधी यांनी आपल्या स्वतःच्या संदर्भात जीवनाच्या उच्च मूल्यांचा उपदेश केला आणि त्याचे पालन केले. दुसरीकडे, विशिष्टता, विशिष्ट कर्त्यासाठी महत्त्व असलेल्या क्रिया-नमुन्यांचा संदर्भ देतात.

ड) कामगिरी विरुद्ध गुणवत्ता

काही उद्दिष्टांच्या 'सिद्धी'वर (मूळतः ते यश विरुद्ध सॉर्प्शन होते) यावर भर दिला जाऊ शकतो; एखादी व्यक्ती कठोर परिश्रम करते आणि ध्येय साध्य करते की त्याची स्वतःची क्षमता किंवा गुणवत्ता सिद्ध करते. इतर पॅटर्न व्हेरिएबल गुणवत्तेचा किंवा वर्णनाचा संदर्भ देते ज्याचा अर्थ व्यक्तीची जन्मजात स्थितीशी असतो.

इ) विशिष्टता विरुद्ध प्रसार

स्वारस्य विशेषतः परिभाषित केले जाऊ शकते जेणेकरून कर्त्याला कळेल की त्याला कशामध्ये स्वारस्य आहे. त्याची आवड विशिष्ट आहे, मग तो खेळ, संगीत किंवा थिएटर असो. शाशंक (डिफ्यूझनेस) कर्त्याच्या व्यापक किंवा विखुरलेल्या स्वारस्याचा संदर्भ देते की त्याला अनेक गोष्टींमध्ये स्वारस्य असू शकते. इथे एकतर त्याला एक आवड निवडावी लागेल आणि त्याचा पाठपुरावा करावा लागेल किंवा त्याचे जवळचे वरिष्ठ किंवा वडील त्याच्याकडून निर्णय घेतात.

४.९ पार्सन्सच्या प्रकार्यवादावरिल टीका:

पार्सन्सचा सिद्धांत हा अनियंत्रित गृहीतावर आधारित आहे की समाजशास्त्रीय सिद्धांत हा मानवी वर्तनाच्या सामान्य सिद्धांताचा आंशिक पैलू आहे. त्याच्या पात्रतेचे स्पष्टीकरण असूनही, ते मानसशास्त्रीय सिद्धांतापासून अविभाज्य आहे.

पार्सन्सचा संस्कृतीचा सिद्धांत या आक्षेपांची पूर्तता करत असताना, तो संस्कृतीला प्रतीकांची नमुना प्रणाली म्हणून पाहतो जे कलाकारांच्या अभिमुखतेच्या वस्तू आहेत आणि संस्कृतीचा अर्थ अनुभवजन्य प्रणाली म्हणून नाही, कारण तो व्यक्तिमत्व आणि समाज या दोघांचेही चित्रण करतो, परंतु एक प्रकारचा अमूर्तता म्हणून या प्रणालींमधील घटक आहे.

शेवटी पार्सन्सची सैद्धांतिक कार्य कठीण शैलीत लिहिली आहेत जी वाचकांसाठी आणि विशेषतः विद्यार्थ्यांसाठी गुंतागुंतीची वाटतात.

४.१० संदर्भ:

- अँडम्स, बी. नंद सिडी, आर.ए., 2001 समाजशास्त्रीय सिद्धांत I&II, ग्रेट ब्रिटन, वेडेनफेल्ड आणि निकोल्सन.
- कोसर लुईस, 1971, मास्टर्स ऑफ सोशियोलॉजिकल थॉट (2रा), हार्कॉर्ट ब्रेस जोव्हानोविच, इंक.
- डेलेनी टिम, 2005, समकालीन सामाजिक सिद्धांत -इन्व्हेस्टिगेशन अँड ॲप्लिकेशन, दिल्ली पीअरसन एज्युकेशन इंक.
- फ्लेचर रोनाल्ड, 2000, द मेकिंग ऑफ सोशियोलॉजी -अ स्टडी ऑफ सोशियोलॉजिकल थिअरी बिगिनिंग्स अँड फाउंडेशन्स, नवी दिल्ली, रावत पब्लिकेशन्स.

- जोसेफ जोनाथन (एड) 2005. सामाजिक सिद्धांत, एडिनबर्ग, एडिनबर्ग युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- रिट्झर जॉर्ज, 1988, समाजशास्त्रीय सिद्धांत (2रा संस्करण), न्यूयॉर्क, मॅक-ग्रॉ-हिल प्रकाशन.
- रिट्झर जॉर्ज, 1996, समाजशास्त्रीय सिद्धांत (4 था संस्करण), न्यूयॉर्क, मॅक-ग्रॉ-हिल प्रकाशन.-
- श्रीवास्तन आर, हिस्ट्री ऑफ डेव्हलपमेंट थॉट, अ क्रिटिकल अँथॉलॉजी, (एड) 2012, नवी दिल्ली, रूटलेज टेलर आणि फ्रान्सिस ग्रुप.
- टर्नर जोनाथन, 2001, द स्ट्रक्चर ऑफ सोशियोलॉजिकल थिअरी (चौथी आवृत्ती), जयपूर, रावत प्रकाशन.
- वॉलेस रुथ .ए, 2006, समकालीन समाजशास्त्रीय सिद्धांत यू.एस.ए., प्रेंटिस हॉल.

munotes.in

रॉबर्ट मर्टन संरचनात्मक प्रकार्यवाद (स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम)

घटक रचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ बौद्धिक प्रभाव आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
- ५.२ प्रकार्यवादाची व्याख्या
- ५.३ मर्टनची प्रकार्यवादाची संकल्पना
- ५.४ प्रकार्याचे नियम
- ५.५ प्रकार्याचे प्रकार
- ५.६ प्रकट आणि अप्रकट कार्य
- ५.७ टीका
- ५.८ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे:

- रॉबर्ट मर्टनच्या प्रकार्यशीलतेच्या मॉडेलचे त्याच्या मूल फ्रेमवर्कमध्ये मूल्यांकन करणे
- कार्याची विधाने आणि त्याची टीका समजून घेणे
- विविध प्रकारची कार्ये आणि त्याचे समाजातील महत्त्व यांचे विश्लेषण करणे

५.१ बौद्धिक प्रभाव आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

रॉबर्ट मर्टनचा संरचनात्मक कार्यप्रणालीचा दृष्टिकोनाचा इतर विचारवंतापेक्षा बराच वेगळा असला तरी, समकालीन अमेरिकन समाजशास्त्राला आकार देण्यातही तो प्रभावशाली आहे. फिलाडेल्फिया येथे जन्मलेले आणि टेंपल युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर, रॉबर्ट मर्टनने 1936 मध्ये हार्वर्डमधून पीएचडी प्राप्त केली जिथे त्यांना पार्सन्स कडून शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली. मर्टनचे "रोल मॉडेल" मधील कार्य त्यांच्या "संदर्भ गट" किंवा ज्या गटाशी व्यक्ती त्यांची तुलना करतात, परंतु ज्या गटाशी ते संबंधित नसतात त्या सिद्धांतातून उदयास आले. मर्टनने यावर जोर दिला की, एक भूमिका आणि एक स्थिती गृहीत धरणाऱ्या व्यक्तीपेक्षा, त्यांना सामाजिक संरचनेत एक दर्जा असतो ज्यामध्ये अपेक्षित वर्तनांचा संपूर्ण

संच जोडलेला आहे. जरी मर्टन आणि पार्सन्स हे दोन्ही संरचनात्मक कार्यवादी असले तरी त्यांच्यात महत्वाचे फरक आहेत. पार्सन्सने भव्य सिद्धांतांच्या निर्मितीची वकिली केली असताना, मर्टनने अधिक मर्यादित गोष्टींना समर्थन दिले. मध्यम श्रेणीचे सिद्धांत संबंधी मर्टन हे पार्सन्सपेक्षा मार्क्सवादी सिद्धांतांना अधिक अनुकूल होते.

प्रकार्यात्मक दृष्टिकोनानुसार, समाज ही एक जटिल व्यवस्था आहे ज्याचे घटक समाजाची स्थिरता आणि अस्तित्व सुनिश्चित करण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करतात. समाजाचे सर्व घटक, किंवा संरचना, जसे की शैक्षणिक प्रणाली, फौजदारी न्याय व्यवस्था आणि आर्थिक व्यवस्था, यांची एक भूमिका किंवा कर्तव्य आहे. जेव्हा सर्व भाग योग्यरित्या कार्यरत असतात, तेव्हा संपूर्ण समाज सुरळीत चालतो. तथापि, जर एक भाग अयशस्वी झाला तर समाजावर नकारात्मक परिणाम होतो.

५.२ प्रकार्यावादाची व्याख्या

संरचनात्मक प्रकार्यात्मकतेच्या दृष्टीने, मर्टनला असे वाटले की, वैयक्तिक हेतू/ऐवजी सामाजिक कार्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. प्रकार्यावादी दृष्टिकोन तीन मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करते: समाजाचे कार्य, समाजातील कार्य आणि समाजाप्रती कार्य.

५.३ मर्टनची प्रकार्यात्मकतेची संकल्पना

रॉबर्ट मर्टन यांनी समाजाच्या प्रकार्यात्मक दृष्टिकोनाच्या दृष्टीने समाजशास्त्रात महत्वपूर्ण योगदान दिले. मर्टन आणि इतर कार्यकर्त्यांनी समाजाला अनेक विभागांसह एक जटिल जैविक म्हणून पाहिले, प्रत्येकाचे कार्य करण्यासाठी विशिष्ट कार्य आहे. काही कार्ये अभिप्रेत होती, तर काही नव्हती. काही कार्यामुळे समाज विस्कळीत होत असल्याचेही त्यांनी मान्य केले. दृश्य कार्ये आणि अदृश्य कार्ये आणि विघटनकारी कार्ये या कार्यांचे वर्णन करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या संज्ञा आहेत.

समाजाची एक व्यवस्था म्हणून संकल्पना करताना, इतर व्यवस्था प्रमाणेच ती एकमेकांशी संबंधित असलेल्या भागांनी बनलेली आहे आणि ज्यांच्या कार्याचा परिणाम संपूर्णपणे होतो. उदाहरणार्थ, मानवी शरीरासारख्या साध्या प्रणालीचे परीक्षण करताना हे सहज लक्षात येते की विविध अवयव एकमेकांशी संबंधित आहेत आणि शरीराच्या एकूण आरोग्यावर परिणाम करतात. सामाजिक-सांस्कृतिक प्रणालींमध्येही असेच आहे. कार्यात्मक विश्लेषण हा समाजाचा संपूर्ण प्रणाली म्हणून विचार करण्याचा परिणाम आहे. कार्यात्मकता म्हणजे सामाजिक घटनांचे इतर घटनांवर आणि संपूर्ण सामाजिक सांस्कृतिक व्यवस्थेवर त्यांच्या प्रभावाच्या दृष्टीने विश्लेषण.

मर्टनची प्रकार्यावादाची संकल्पना इतर प्रकार्यात्मक विचारवंतांपेक्षा वेगळी आहे. मर्टन, दुरखिम प्रमाणेच, विचलन आणि गुन्हेगारी हे समाजाचे "नैसर्गिक" घटक आहेत असे मानतात, परंतु एकता वाढवण्यासाठी किंवा सामाजिक प्रगती साधण्यासाठी गुन्हेगारी आवश्यक आहे यावर त्यांचा विश्वास नाही. उलट, मर्टनचे म्हणणे आहे की, अमेरिकन सामाजिक संरचनेबद्दल काहीतरी आहे, विशेषतः संरचनात्मक असमानतेच्या पार्श्वभूमीवर समाजाची स्थिरता टिकवून ठेवण्यासाठी गुन्हेगारी आवश्यक असलेल्या पैशाचे आणि

संधीचे वितरण. समाजाला एक मोठी यंत्रणा म्हणून चित्रित करणाऱ्या मर्टनचा असा युक्तिवाद आहे की, सामाजिक "लक्ष्ये" यांचे संयोजन म्हणून विचार करणे चांगले आहे. ज्यासाठी समाजाचा विश्वास आहे की त्या सदस्यांनी प्रयत्न केले पाहिजेत आणि कायदेशीर किंवा नैतिकदृष्ट्या विचार केला जाणारा "साधने" म्हणून उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी व्यक्तींसाठी योग्य मार्ग असणे. आदर्श समाजामध्ये, सर्व लोकांना त्यांची उद्दिष्टे साध्य करण्यात मदत करण्यासाठी संसाधने उपलब्ध होतील.

रॉबर्ट मर्टन संरचनात्मक प्रकार्यवाद

५.४ कार्याचे नियम

मर्टनने मानवशास्त्रज्ञ, मालिनॉव्स्की आणि रॅडक्लिफ ब्राउन यांनी विकसित केलेल्या कार्यात्मक विश्लेषणाच्या तीन मूलभूत सूत्रांवर टीका केली.

अ) समाजाच्या प्रकार्यात्मक ऐक्याचे सूत्र

या संकल्पनेनुसार सामाजिक व्यवस्थेचा कोणताही घटक संपूर्ण व्यवस्थेसाठी कार्यरत असतो. समाजाच्या सर्व घटकांना संपूर्ण समाज राखण्यासाठी आणि एकत्रित करण्यासाठी सहकार्य मानले जाते. याचा अर्थ असा की समाजव्यवस्थेचे विविध भाग अत्यंत एकात्मिक आहेत. प्रत्येक रीतिरिवाज विश्वास, विधी म्हणजेच संस्कृतीची प्रत्येक एकक या अर्थाने कार्य करते की ती संपूर्ण समाजाच्या देखभालीसाठी योगदान देते. मर्टन या आधाराला आव्हान देतात, असा युक्तिवाद करून की ही 'कार्यात्मक एकता' संशयास्पद आहे, विशेषतः जटिल, अत्यंत वैविध्यपूर्ण संस्कृतींमध्ये आहे. आपल्या प्रबंधाला प्रस्तुत करण्यासाठी, त्याने धार्मिक विविधतेचे उदाहरण वापरले. अनेक भिन्न श्रद्धा असलेल्या समाजात एकत्र येण्याऐवजी धर्म भेद होण्याची शक्यता आहे. मर्टन म्हणतात की, 'सर्व घटक समाजाच्या अस्तित्वासाठी नेहमीच योगदान देऊ शकत नाहीत उदा. भारतातील हुंडा प्रथा, बालविवाह किंवा स्त्री भ्रूणहत्या.

ब) वैश्विक प्रकार्यवादाची मागण्या

मर्टन हे असे गृहीत धरतात की "सर्व प्रमाणित सामाजिक किंवा सांस्कृतिक स्वरूपांचे चांगले फायदे आहेत." उदाहरणार्थ, 19 व्या शतकातील मानववंशशास्त्रज्ञांनी असा युक्तिवाद केला की प्रत्येक चालू सामाजिक पद्धती किंवा सवयीमध्ये सकारात्मक कार्ये असली पाहिजेत जी प्रणालीच्या देखभालीसाठी योगदान देतात आणि कोणत्याही पद्धतीला दर्जा दिला जातो ज्याची कार्ये सहजपणे "जगणे" म्हणून परिभाषित केली जाऊ शकत नाहीत.

मॅलिनॉव्स्की म्हटल्याप्रमाणे कार्यप्रणाली, भौतिक वस्तू, कल्पना किंवा विश्वास प्रत्येक प्रकारच्या सभ्यतेमध्ये काही महत्वाचे कार्य पूर्ण करतात. मर्टन म्हणतात की एखादी प्रथा एखाद्या विशिष्ट समुदायासाठी चांगली असू शकते परंतु इतरांसाठी नक्कीच नाही. उदा. मुस्लिमांमध्ये बकऱ्याचा बळी. उच्चभ्रू लोकांसाठी सकारात्मक परिणाम करणाऱ्या सामाजिक प्रथेचे जनमानसावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतात उदा. वडिलांचा अधिकार संयुक्त कुटुंबात स्वीकारला जाऊ शकतो परंतु विभक्त कुटुंबात नाही.

c) अपरिहार्यतेचा सिद्धांत

पारंपारिक प्रकार्यावाद्यांच्या मते, जर एखादी सामाजिक पद्धत चांगली स्थापित केली गेली असेल, तर ती काही मूलभूत गरजा पूर्ण करत असते आणि म्हणूनच ती आवश्यक असले पाहिजे. मर्टन यांनी या भूमिकेवर आक्षेप घेतला की, काही संस्थात्मक कार्य भिन्न पर्यायाने केले जाऊ शकते. उदा. जर सामाजिक एकीकरण हे धर्माचे कार्य असेल, तर हे कार्य एक मजबूत केंद्रीय सरकार, पारंपारिक सम्राट, उदारमतवादी, लोकशाही किंवा लष्करी हुकूमशहा यांच्याद्वारे देखील केले जाऊ शकते. मर्टन म्हणतात की, सर्व संरचना आणि संस्था समाजासाठी कार्यात्मकदृष्ट्या आवश्यक आहेत आणि त्या बदलल्या जाऊ शकत नाहीत. परंतु मर्टनने स्पष्ट केले आहे की समान कार्य इतर कार्यात्मक पर्यायाद्वारे तितकेच चांगले केले जाऊ शकते. यामुळे वेगवेगळ्या संस्थांद्वारे समान कार्ये अधिक चांगल्या प्रकारे पार पाडली जाऊ शकतात आणि स्थितीचे अस्तित्व राखू शकते.

मर्टनच्या म्हणण्यानुसार या तीन मागण्या केवळ विश्वासाच्या आहेत. ज्यांचा कोणताही अंदाज न बांधता तपासला पाहिजे. मर्टनचा असा विश्वास आहे की त्याचे कार्यात्मक विश्लेषण सैद्धांतिक कार्यात्मकता वैचारिकदृष्ट्या चालते असा दावा खोटा ठरवते. समाजाच्या अनेक पैलूंचे सामाजिक 'परिणाम' किंवा 'अपरिणामकता' या दृष्टीने तपासले पाहिजे, असे त्यांचे म्हणणे आहे. मर्टनचा असा विश्वास आहे की हे परिणाम कार्यशील, अकार्यक्षम किंवा गैर-कार्यक्षम असू शकतात, प्रणालीचे सर्व घटक कार्यरत आहेत या आधारावर निहित मूल्य निर्णय गेला आहे.

५.५ प्रकार्याचे प्रकार

प्रकार्य (फंक्शन): मर्टन म्हणतात की संरचनात्मक प्रकार्यात्मकतेचे लक्ष वैयक्तिक कल्पनांवर न ठेवता सामाजिक कार्यावर असावा. त्यांच्या मते कार्ये, दिलेल्या प्रणालीचे अनुकूलन किंवा समायोजन करण्यासाठी घडणारे निरीक्षण परिणाम म्हणून परिभाषित केले जातात.

अ-प्रकार्य (नॉन- फंक्शन): मर्टनने अ-प्रकार्याची कल्पना देखील मांडली. ज्यांचे भूतकाळात सकारात्मक परिणाम व्हायचे पण वर्तमानकाळात ते अनावश्यक झाली आहेत पण ते फक्त पारंपारिक नावाने चालू आहेत. उदा. पतीच्या दीर्घायुष्यासाठी उपवास ठेवण्याच्या अनेक सामाजिक आणि धार्मिक प्रथा, आणि उत्तर भारतीयांनी पाळल्याप्रमाणे या पूर्णपणे अप्रासंगिक आहेत परंतु केवळ नावाने किंवा पारंपारिकपणे सुरू आहेत.

अपकार्य: हे असे परिणाम आहेत जे समाजाच्या अस्तित्वासाठी हानिकारक आहेत. उदा. धार्मिक दंगली/जातीय दंगली हे धर्माचे अपकार्य आहेत.

मर्टन यांनी निदर्शनास आणून दिले की जरी एक रचना संपूर्ण प्रणालीसाठी अकार्यक्षम असली तरीही ती अस्तित्वात असू शकते. कृष्णवर्णीय, स्त्रिया आणि इतर अल्पसंख्याक गटांवरील भेदभाव समाजासाठी अकार्यक्षम असू शकतो, परंतु तो कायम राहतो कारण तो सामाजिक व्यवस्थेच्या एका भागासाठी कार्य करतो; उदाहरणार्थ, महिलांविरुद्ध भेदभाव सामान्यतः पुरुषांसाठी कार्यक्षम आहे. ज्या गटासाठी ते कार्यरत आहेत त्यांच्यासाठीही,

तथापि, भेदभावाचे हे प्रकार काही बिघडलेले नसतात. महिलांवरील भेदभावाचा परिणाम स्त्री आणि पुरुष दोघांवर होतो. मोठ्या संख्येने लोकांना बेरोजगार ठेवून आणि सामाजिक संघर्षाचा धोका वाढवून भेदभाव करणाऱ्यांवर भेदभावाचा नकारात्मक प्रभाव पडतो असा तर्क करू शकतो.

रॉबर्ट मर्टन संरचनात्मक प्रकार्यवाद

मर्टनने असा युक्तिवाद केला की सामाजिक व्यवस्थेच्या कार्यासाठी सर्व संरचना आवश्यक नाहीत. आपल्या समाजरचनेतील काही पैलू काढता येतील. हे कार्यात्मक सिद्धांताला आणखी एका पुराणमतवादी प्रवृत्तीवर मात करण्यास मदत करते. काही प्रणाली डिस्पोजेबल आहेत हे मान्य करून कार्यशीलता वास्तविक सामाजिक परिवर्तनास अनुमती देते. विविध अल्पसंख्याक गटांविरुद्ध भेदभाव, उदाहरणार्थ, आपल्या समाजाचे अस्तित्व चालू ठेवू शकतो आणि सुधारणे देखील शकतो.

५.६ प्रकट आणि अप्रकट कार्य

मर्टनने प्रकट आणि अप्रकट कार्यांची संकल्पना देखील मांडली आहे. प्रकट कार्य अशी आहेत जी हेतू आणि दृश्यमान आहेत तर अप्रकट कार्य अशी आहेत जी अनपेक्षित आणि अदृश्य आहेत उदा. मंदिरे किंवा चर्च बांधणे हे धर्माचे प्रकट कार्य आहे परंतु धर्माद्वारे कृती किंवा विज्ञानाला प्रोत्साहन देणे हे अप्रकट कार्य आहे.

मर्टनने म्हटले आहे की समान सामाजिक व्यवस्थेचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम असू शकतात. धर्माला विश्वासू लोकांच्या तारणाचे साधन म्हणून पाहिले जाते परंतु मार्क्सवाद्यांनी धर्माला “अफू” म्हणून मानले आहे, कारण ते लोकांना आळशी बनवते आणि नशिबावर अवलंबून ठेवते. त्यामुळे एका गटात जे कार्यक्षम आहे ते दुसऱ्या गटात अकार्यक्षम असू शकते.

महाविद्यालय किंवा विद्यापीठाची सामाजिक रचना आणि त्यांना लागू होणारी काही प्रकट आणि अप्रकट कार्ये पाहू या. बरेच लोक महाविद्यालयात जातात कारण 1) त्यांना हवी असलेली नोकरी मिळवण्यासाठी पदवी आवश्यक असते आणि 2) अधिक पैसे कमवण्यासाठी. त्यामुळे महाविद्यालयाचे कार्य किंवा उद्देश काय आहे असे विचारले असता, एखाद्याला 'पदवी मिळवायची' असे वाटू शकते हे खरे आहे, पण पदवी हा महाविद्यालयात जाण्याचा परिणाम आहे, महाविद्यालयाचे कार्य नाही. पदवी मिळविण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञान शिकवणे हे महाविद्यालयाचे कार्य आहे, ज्यामुळे तुम्हाला हवी असलेली नोकरी मिळविण्यात तुम्हाला हवे असलेले पैसे मिळू शकतात. म्हणून एक प्रकट कार्ये, कॉलेजचे उद्दिष्ट किंवा स्पष्ट काम, तुम्हाला तुमच्या भविष्यातील करिअरसाठी तयार करणे आहे.

महाविद्यालयाची इतर अनेक कार्ये आहेत - तुमचा भावी जोडीदार कसा शोधायचा किंवा अर्थव्यवस्थेला चालना कशी द्यावी? मग तुम्हाला कॉलेजमध्ये का जायचे आहे असे विचारले असता, तुमच्यापैकी किती जण म्हणाले की 'तुमची भावी पत्नी किंवा नवरा शोधा' किंवा 'अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी' म्हणाले? मी पैज लावतो की आपल्यापैकी बरेच जण असतील तर! तथापि, ही अप्रकट कार्ये आहेत - महाविद्यालयाची अनपेक्षित किंवा स्पष्ट नसलेली कार्ये. कॉलेजमध्ये शिकत असताना अनेक लोक त्यांच्या भावी

जोडीदाराला कधीतरी भेटतात. तसेच, एकदा का तुम्ही पदवीधर झालात आणि तुम्हाला हवे ते स्थान मिळवून, तुम्हाला हवे असलेले पैसे मिळवून, तुम्ही घर, भोजन, सहली, कपडे, कार, चित्रपट इ. अशा विविध गोष्टींवर पैसे खर्च करता. या सर्व गोष्टींवर पैसे खर्च केल्याने तुम्हाला उत्तेजन मिळते. अर्थव्यवस्था

५.७ टीका:

अप्रकट आणि प्रकट कार्येची मर्टनची शब्दावली दुर्दैवी होती कारण त्याची चिंता अप्रकट कार्य आणि प्रकट कार्य हेतू यांच्यात फरक करण्याची होती. याने समीक्षकांना प्रोत्साहन दिले की समाजशास्त्रीय कार्यप्रणालीने एजन्सीकडे दुर्लक्ष केले, जेव्हा एजन्सी ही केंद्रीय चिंता म्हणून ओळखली जात होती.

मर्टनचा वारसा त्याच्या मृत्यूपासून विवादातील आहे. गुन्हा आणि अपराधाच्या अभ्यासात ज्यांनी त्याच्या अॅनॉमी सिद्धांताचा पाठपुरावा केला आहे त्यांच्यावरील मुख्य आक्षेपांपैकी एक म्हणजे "कायदेशीर साधन" किंवा शक्यतांची व्याख्या. समान संधी दिल्याने गुन्हेगारी कमी होते हे खरे आहे का?

५.८ संदर्भ:

- अँडम्स, बी. नंद सिडी, आर.ए., 2001 समाजशास्त्रीय सिद्धांत I&II, ग्रेट ब्रिटन, वेडेनफेल्ड आणि निकोल्सन.
- कोसर लुईस, 1971, मास्टर्स ऑफ सोशियोलॉजिकल थॉट (2रा), हार्कोर्ट ब्रेस जोव्हानोविच, इंक.
- डेलेनी टिम, 2005, समकालीन सामाजिक सिद्धांत -इन्व्हेस्टिगेशन अँड अॅप्लिकेशन, दिल्ली पीअरसन एज्युकेशन इंक.
- फ्लेचर रोनाल्ड, 2000, द मेकिंग ऑफ सोशियोलॉजी -अ स्टडी ऑफ सोशियोलॉजिकल थिअरी बिगिनिंग्स अँड फाउंडेशन्स, नवी दिल्ली, रावत पब्लिकेशन्स.
- जोसेफ जोनाथन (एड) 2005. सामाजिक सिद्धांत, एडिनबर्ग, एडिनबर्ग युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- रिट्झर जॉर्ज, 1988, समाजशास्त्रीय सिद्धांत (2रा संस्करण), न्यूयॉर्क, मॅक-ग्रॉ-हिल प्रकाशन.
- रिट्झर जॉर्ज, 1996, समाजशास्त्रीय सिद्धांत (4 था संस्करण), न्यूयॉर्क, मॅक-ग्रॉ-हिल प्रकाशन.-

- श्रीवास्तव आर, हिस्ट्री ऑफ डेव्हलपमेंट थॉट, अ क्रिटिकल अँथॉलॉजी, (एड) 2012, रॉबर्ट मर्टन संरचनात्मक प्रकार्यवाद नवी दिल्ली, रूटलेज टेलर आणि फ्रान्सिस ग्रुप.
- टर्नर जोनाथन, 2001, द स्ट्रक्चर ऑफ सोशियोलॉजिकल थिअरी (चौथी आवृत्ती), जयपूर, रावत प्रकाशन.
- वॉलेस रुथ .ए, 2006, समकालीन समाजशास्त्रीय सिद्धांत यू.एस.ए., प्रेंटिस हॉल.

munotes.in

संघर्ष सिद्धांत

कार्ल मार्क्स- द्वंद्वात्मक भौतिकवाद, वर्ग संघर्ष, परात्मता

घटक रचना

६ अ १. उद्दिष्टे

६ अ २. प्रस्तावना

६ अ ३. आर्थिक अधोसंरचना आणि सामाजिक-आर्थिक उर्ध्वसंरचना

६ अ ४. वर्ग संघर्ष

६ अ ५. वर्ग संघर्षाचा सिद्धांत

६ अ ६. मार्क्सवादी सिद्धांतावरील चिकित्सा

६ अ ७. समारोप

६ अ ८. स्व अध्ययनासाठी प्रश्न

६ अ ९. संदर्भ पुस्तके आणि सूची

६ अ १. उद्दिष्टे:

- विद्यार्थ्यांना मार्क्स यांच्या आर्थिक अधोसंरचना आणि सामाजिक-आर्थिक उर्ध्वसंरचना ओळख करून देणे.
- मार्क्स यांच्या राज्याच्या सिद्धांतातील शासक वर्गाची भूमिका तपासणे.
- मार्क्स यांचा सर्वहारा क्रांतीचा सिद्धांत समजून घेण्यासाठी मार्क्स यांच्या राज्याच्या क्षीणतेबद्दलच्या विचारांचा अभ्यास करणे.

६ अ. २. प्रस्तावना:

सामाजिक शास्त्रांमध्ये मार्क्सवादी राज्यविषयक सिद्धांताकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. याचे एक कारण असे की मार्क्स यांनी स्वतः कधीही राज्याचा सुसंगत सिद्धांत मांडला नाही. राज्याच्या सिद्धांताचे घटक मार्क्स आणि एंगेल्स या दोघांच्या कार्यात मोठ्या प्रमाणावर विखुरलेले आहेत. या घटकामध्ये राज्याचा मार्क्सवादी दृष्टिकोन, शासक वर्गाची भूमिका आणि सर्वहारा क्रांतीचे महत्त्व मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेवटी, हे प्रकरण प्रामुख्याने राज्याच्या मार्क्स यांच्या दृष्टिकोनावर देखील चर्चा करते.

६अ. ३ आर्थिक पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक-आर्थिक अधिरचना:

संघर्ष सिद्धांत
कार्ल मार्क्स- द्वंद्वात्मक भौतिकवाद,
वर्ग संघर्ष, परात्मता

मार्क्स यांचा ऐतिहासिक भौतिकवाद आर्थिक निर्धारणवादाशिवाय अपूर्ण आहे. जरी मार्क्स यांनी आर्थिक निर्धारणवादासाठी सातत्याने युक्तिवाद केला नसला तरी त्याने अर्थव्यवस्थेला संपूर्ण सामाजिक सांस्कृतिक व्यवस्थेचा पाया मानला यात शंका नाही.

त्यांच्या संपूर्ण अभ्यासादरम्यान, मार्क्स आणि एंगल्स यांनी मानवी संबंधांमधील अर्थशास्त्राच्या प्राथमिकतेवर आणि राजकीय संरचनांमधील आर्थिक परिमाणांच्या केंद्रस्थानावर जोर दिला. मार्क्सवादी अर्थाने वितरण किंवा उत्पादनाची साधने आणि संबंध, समाजाची मूलभूत रचना आहे ज्यावर इतर सर्व सामाजिक संस्था बांधल्या जातात, विशेषतः राज्य आणि कायदेशीर व्यवस्था. एंगल्स यांच्या मते - उदरनिर्वाहाच्या तात्काळ भौतिक साधनांचे उत्पादन आणि परिणामी एखाद्या व्यक्तीने किंवा दिलेल्या कालावधीत प्राप्त केलेली आर्थिक विकासाची पदवी, हा पाया तयार करतो ज्यावर राज्य संस्था, कायदेशीर संकल्पना, कलेवरील कल्पना आणि अगदी त्यावरील संबंधित लोकांचे धर्म विकसित झाले आहेत.

मार्क्स यांनी भौतिक उत्पादन आणि वाढीला महत्त्व दिले आहे. त्यांच्यासाठी, मानवी समाज जसजसा आदिम अवस्थेतून आधुनिक अवस्थेकडे जात होता, तसतसे त्यांना उत्पादन तंत्रात सुधारणा झाल्याचा अनुभव आला आणि परिणामी त्यांना चांगले जीवन लाभले. त्याच वेळी, उत्पादनाच्या पद्धतीने राहणीमानाची पातळी निश्चित केली - नातेसंबंध, सामाजिक पदानुक्रम आणि सांस्कृतिक जीवन. उदाहरणार्थ, शिकारी समाजात जेव्हा मनुष्याने कोणतेही क्लिष्ट तंत्रज्ञान वापरले नाही किंवा अगदी साधी साधने वापरली तेव्हा त्यांची भौतिक वाढ खूपच कमी होती. त्यांनी साधे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन जगले. नेतृत्व हे वंशपरंपरागत होते आणि ज्ञानाच्या प्रसाराची व्यवस्था अतिशय अनौपचारिक आणि सोपी होती. जीवनाच्या प्रत्येक पैलूवर नातेसंबंधांचे वर्चस्व होते. त्यांचे धार्मिक जीवन निसर्गाभोवती विणलेले आहे. मग कृषी समाजात लोक थोडे क्लिष्ट जीवन जगू लागले - वर्ग आणि जातीय पदानुक्रम तयार झाले. जमीन मालकांनी भूमिहीनांचे शोषण केले - सामाजिक स्वरूप समूह जीवनातून वैयक्तिक मालकीकडे गेले. जीवन जमीन आणि प्राणी यांच्याभोवती केंद्रित होते. लोकांकडे वैयक्तिक संपत्ती होती. अशा प्रकारे अत्यावश्यक वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनाची पद्धत समाजाचा उर्वरित भाग, म्हणजे कुटुंब व्यवस्था, राजकीय रचना, धार्मिक किंवा मनोरंजनाची पद्धत ठरवते. कार्ल मार्क्स यांच्या मते, आर्थिक व्यवस्था ही सर्वात प्रभावी व्यवस्था आहे, जी इतर क्षेत्रांमध्ये राहण्याची पद्धत ठरवते. अशा प्रकारे त्यांनी आर्थिक निर्धारणवाद स्थापित केला.

मार्क्सवाद्यांच्या मते सामाजिक बदल दिसून येतो, जेव्हा दोन गट आर्थिकदृष्ट्या वेगळे होते, म्हणजे एक जमीनदार आणि दुसरा भूमिहीन एकमेकांना विरोध आणि संघर्षाचा सामना करतात. दोघांच्या आवडीनिवडी आणि उद्दिष्टे भिन्न असल्याने ते कधीच सोबत येऊ शकले नाहीत.

एकमेकांना या संघर्षाचा परिणाम म्हणून, ही व्यवस्था शहरी भागात गिल्ड व्यवस्थेत आणि नंतर भांडवलशाही व्यवस्थेत बदलली. मार्क्ससाठी - उत्पादनाची पद्धत ही श्रम करण्याची पद्धत आणि श्रमाचे शोषण करण्याची पद्धत आहे.

मूळतः प्रागैतिहासिक काळात, विनियोग (म्हणजे जगण्यासाठी निसर्गाकडून घेणे) हे निसर्गाकडून तयार केलेल्या उपभोग्य वस्तू जसे की मासे, फळे इ. मानवाने घेणे यापेक्षा अधिक सामील नव्हते, परंतु त्या प्रागैतिहासिक अवस्थेपासून मानवाने निसर्गाकडून विनियोग करण्याची प्रक्रिया समाविष्ट केली आहे. श्रम ज्यामध्ये कच्च्या मालाचे उपभोगासाठी उत्पादनात रूपांतर होते. दुसऱ्या शब्दांत मार्क्स यांच्या सिद्धांतात इतिहास तेव्हाच सुरू होतो जेव्हा पुरुष त्यांच्या पुनरुत्पादनासाठी उत्पादन करतात. उत्पादक विनियोगाच्या या प्रक्रियेत तीन घटक (उत्पादन शक्ती) एकत्र केले जातात.

1. माणसाची स्वतःची वैयक्तिक क्रिया (म्हणजे काम/श्रम)

2. कामाची वस्तू (म्हणजे जमीन)

3. कामाचे साधन - यामध्ये उत्पादनाची साधने (उत्पादनातील रासायनिक, यांत्रिक आणि तांत्रिक सहाय्य) उदा. असेंब्ली लाईन मायक्रोचिप इ. यामध्ये सामान्यतः विज्ञान आणि तंत्रज्ञान देखील समाविष्ट आहे आणि ज्या पद्धतीने (1), (2) आणि

(3) उत्पादन प्रक्रियेत तांत्रिकदृष्ट्या एकत्र केले जातात.

उत्पादनाची ही शक्ती खरोखरच महत्त्वाची आहे. ते ज्या मार्गाने मनुष्य आपल्या नैसर्गिक प्रयोगशाळेशी - पृथ्वी आणि निसर्गाशी संबंधित आहेत - आणि त्याच्या अस्तित्वाच्या वस्तुनिष्ठ परिस्थितीची निर्मिती आणि पुनरुत्पादन करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या गोष्टी निसर्गाकडून घेतात.

सुरवातीला मार्क्स म्हणतात, उत्पादनाच्या या तीन शक्तींमध्ये नैसर्गिक एकता आहे; श्रमाची त्याच्या भौतिक पूर्व आवश्यकतांसह नैसर्गिक एकता असते, उदा. माणूस काम करतो आणि अन्न गोळा करतो.

परंतु एक सामाजिक प्राणी असल्याने, पुरुषांना श्रमांची विभागणी देखील करावी लागते, जिथे नैसर्गिक एकता तुटते आणि उत्पादनाचे तीन घटक सामाजिकरित्या, त्याच वेळी अधिकाधिक विरोधीपणे एकत्रित होतात. त्यांचा एकमेकांशी अधिकाधिक नकारात्मक संबंध होत गेला.

"उत्पादनाची शक्ती" ही संकल्पना तीन घटकांचा संदर्भ देते - जमीन श्रम आणि त्यांच्या तांत्रिक संयोजनाच्या पद्धतीसह उत्पादनाची साधने, "उत्पादनाचे संबंध" ही संकल्पना या संयोजनाच्या सामाजिक संघटनेचा संदर्भ देते. उत्पादन अधिशेष आहे आणि ते अधिशेष कुठे वितरीत केले जाते ते सांगा - उत्पादन आणि वितरण प्रक्रियेत लोक एकमेकांशी संवाद साधतात. पूर्वी अतिरिक्त श्रमाचा विनियोग राजकीय वर्चस्वाने (जसा सरंजामदार आणि गुलाम-आधारित दोन्ही समाजात) किंवा माध्यमांद्वारे होतो. वैचारिक नियंत्रणाचे (आदिम

किंवा सांप्रदायिक समाजांप्रमाणे) संबंधित वर्ग संबंध आहेत: बुर्जुआ आणि सर्वहारा, जमीनदार आणि दास, मुक्त नागरिक आणि गुलाम, जमीनदार आणि शेतकरी.

संघर्ष सिद्धांत
कार्ल मार्क्स- द्वंद्वात्मक भौतिकवाद,
वर्ग संघर्ष, परात्मता

वेगवेगळ्या स्तरातील लोकांची स्वारस्ये, ध्येये आणि स्थिती भिन्न असतात. त्यामुळे ते नेहमीच परस्परविरोधी परिस्थितीत एकमेकांना सामोरे जातात. त्यांनी हितसंबंध आणि उद्दिष्टांना विरोध केल्यामुळे याला वर्ग संघर्ष आणि वर्गसंघर्ष म्हणतात.

६ अ. ४. वर्ग संघर्ष:

१. उत्पादनाचे साधन: हा एक व्यापक शब्द आहे ज्यामध्ये उत्पादनाची साधने (साधने, मशीन इ.), जमीन, कच्चा माल, इमारत आणि यासारख्या गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. मालमत्तेच्या संबंधांचे प्रकार निश्चित करण्यासाठी मार्क्स यांनी उत्पादनाच्या साधनांची मालकी असे म्हटले आहे: (अ) सार्वजनिक किंवा सामूहिक मालकी ज्यामध्ये उत्पादनाची साधने समाजाच्या सर्व सदस्यांची संयुक्तपणे मालकीची असतात जसे आदिम काळात होते. सांप्रदायिक समाज आणि (ब) भांडवलशाही व्यवस्थेप्रमाणेच उत्पादनाच्या साधनांची खाजगी मालकी. मार्क्सवादी सिद्धांतामध्ये, वर्ग संबंध या वस्तुस्थितीतून उद्भवतात की जेव्हा लोकसंख्येचा एक भाग उत्पादनाच्या साधनांवर मालकी मिळवतो तेव्हा दुसरा भाग या सुविधेपासून वंचित राहतो. त्यामुळे दुसऱ्या विभागाला जगण्यासाठी पहिल्या विभागासाठी काम करावे लागते. गुलाम आणि सरंजामशाही सामाजिक व्यवस्थेमध्ये, बळजबरी गैर-आर्थिक स्वरूपाची होती ज्यात हिंसा आणि धार्मिक प्रवृत्तीचा वापर यांचा समावेश होता.

२. अधोसंरचना आणि उर्ध्वसंरचना : उत्पादक संबंध समाजाची आर्थिक रचना बनवतात असे म्हणतात, ज्याला प्राथमिक मानले जाते, त्याला आधार म्हणून संबोधले जाते. 'आधार' मधून सामाजिक संस्था, कल्पना धर्म आणि इतर सामाजिक घटना निर्माण होतात. या घटना बनवतात ज्याला 'सुपरस्ट्रक्चर' म्हणतात.

३. उत्पादनाची पद्धत: यामध्ये उत्पादन शक्ती आणि त्यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण उत्पादन संबंध समाविष्ट आहेत.

४. सामाजिक आर्थिक निर्मिती: मार्क्स आणि एंगेल्स यांच्यासाठी, उत्पादनाची पद्धत, आधार आणि अधिरचना बनवणाऱ्या घटकांच्या संपूर्ण कॉन्फिगरेशनला सामाजिक आर्थिक निर्मिती किंवा संरचना म्हणतात, उदा. आदिम किंवा सांप्रदायिक, प्राचीन किंवा गुलाम, सरंजामशाही आणि भांडवलदार.

मार्क्स यांनी ओळखले की मानवी सामाजिक उत्क्रांतीच्या काळात समाजाच्या प्रत्येक संरचनात्मक स्तरावर (वैचारिक, राजकीय आणि आर्थिक) प्रबळ बनते (आणि त्याच क्रमाने) आणि आजपर्यंतचा सर्वात प्रगत टप्पा म्हणजे जी समाजाची आर्थिक रचना सर्व मानवी आचरणासाठी आणि संपूर्ण सामाजिक फॅब्रिकसाठी आयोजन तत्त्व प्रदान करते.

संघर्ष सिद्धांताचा सार असा आहे की भौतिक उत्पादनाच्या कोणत्याही टप्प्यावर जेव्हा संबंधांची विद्यमान पद्धत अप्रचलित किंवा मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी अपुरी असल्याचे आढळते, तेव्हा ते नवीन उत्पादन पद्धती किंवा संबंधांच्या नवीन संचाने बदलले जातात.

परिणामी, उत्पादन शक्तींमध्ये परिमाणात्मक वाढ आणि गुणात्मक बदल होतो. प्रत्येक ऐतिहासिक टप्प्यावर, have and have not (आहे रे आणि नाही रे)- शोषक आणि शोषित वर्ग एकमेकांच्या विरोधात लढतात कारण उत्पादनाचे आयोजन ज्या पद्धतीने केले जाते उदा. अधिशेष असताना आदिम समाज व्यवस्था मोडीत निघाली. अधिशेष वापरणाऱ्याने नंतर शेतकऱ्यांवर त्यांच्या अस्तित्वासाठी वर्चस्व गाजवले. पुढे खाजगी मालकीच्या संकल्पनेमुळे जमीन मालक आणि सरंजामदार आणि गुलाम असे दोन गट निर्माण झाले.

स्वतःच्या भल्यासाठी साधने किंवा अधिशेष वापरण्यात अधिक कुशल असलेल्या पुरुषांच्या गटांनी इतर गटाला पूर्णपणे स्वतःवर अवलंबून केले. मालक आणि गुलाम यांच्यातील संबंधांची एक नवीन प्रणाली विकसित केली गेली. या गुलामगिरीमुळे शेतीचे मोठे बांधकाम, विकास शक्य झाला असला, तरी माणसांचा मोठा वर्ग मूलभूत मानवी हक्कांपासून वंचित राहिला. शेवटी, सर्वात अत्याचारित वर्ग - गुलाम आणि मुक्त पुरुषांमधील सर्वात गरीब वर्ग वर्ग संघर्ष - गुलाम चळवळींना कारणीभूत ठरला. सरंजामशाही व्यवस्था उदयास आली ज्यामध्ये 'जमीन' सामंतांच्या मालकीची आणि नियंत्रित होती आणि शेतकरी जनतेला सरंजामदारांसाठी काम करण्यास भाग पाडले गेले. सेवकांवर (शेतकरी) उत्पादन करण्याची जबाबदारी होती. सिटी गिल्ड प्रणाली विकसित केली गेली ज्यामुळे प्रवासी त्यांच्या उत्पादनाच्या मूलभूत अधिकारांपासून वंचित राहिले. त्यानंतर ते दुसऱ्या उत्पादन पद्धतीकडे गेले, म्हणजे उत्पादनाच्या भांडवलशाही पद्धतीकडे त्यांच्या स्वामींशी संघर्षाचा परिणाम म्हणून.

शेवटी भांडवलशाही व्यवस्थेत जेथे उत्पादनासाठी श्रम आणि यंत्रे यांची सूक्ष्म विभागणी केली जात असे, तेथे दोन वेगळे गट उदयास आले - बुर्जुआ म्हणजेच उत्पादन साधनांचे मालक आणि कामगार म्हणजे बुर्जुआसाठी काम करणारे सर्वहारा. कामगारांना त्यांची मजुरी वाढवून त्यांची कामाची स्थिती आणि राहणीमान सुधारण्यात आणि शेवटी तफावत किंवा शोषण संपवण्यात रस होता पण भांडवलदारांना कामगारांनी निर्माण केलेल्या अतिरिक्त मूल्याचा विनियोग करून नफा कमावण्यात अधिक रस होता.

भांडवलशाही व्यवस्थेमुळे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात प्रचंड प्रगती झाली असली, तरी कामगारांचे शोषण करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे बुर्जुआ आणि सर्वहारा यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला आहे.

ही दरी भरून काढण्यासाठी कामगारांनी अन्याय आणि शोषण करणाऱ्या प्रवृत्तींविरुद्ध लढण्यासाठी संघटित होणे आवश्यक आहे यावर मार्क्स यांनी भर दिला आहे.

६ अ. ५. वर्ग संघर्षाचा सिद्धांत:

वर्गसंघर्ष ही मार्क्स यांच्या सैद्धांतिक योजनेची मध्यवर्ती थीम आहे जी खालील गोष्टींवर आधारित आहे:

१. "आतापर्यंतच्या सर्व समाजाचा इतिहास हा वर्ग संघर्षाचा इतिहास आहे." फ्रीमन आणि स्लेव्ह, लॉर्ड आणि दास, गिल्ड मास्टर आणि प्रवासी, दुसऱ्या शब्दांत शोषक आणि शोषित

एकमेकांच्या सतत विरोधात उभे राहिले, एक अखंड लढा चालू ठेवला - कधी उघड कधी अव्यक्त - प्रत्येक वेळी मोठ्या प्रमाणावर समाजाच्या क्रांतिकारी पुनर्रचनामध्ये समाप्त होतो.

२. "मानवाची जाणीव त्यांचे अस्तित्व निर्धारित करित नसून मानवाचे अस्तित्व त्याची जाणीव निर्धारित करते." याचा अर्थ असा की सामाजिक स्थिती माणसाला स्वतःची जाणीव करून देते.

३. "शासक वर्गाच्या कल्पना प्रत्येक युगात सत्ताधारी कल्पना असतात; म्हणजेच जो वर्ग समाजात प्रबळ भौतिक शक्ती आहे तो त्याच वेळी प्रबळ बौद्धिक शक्ती आहे." याचा अर्थ असा की शक्तिशाली वर्ग कायदा बनवतो आणि इतर त्यांचे पालन करतो हे पाहतो.

मार्क्स म्हणतात की सरंजामशाहीने भांडवलशाहीच्या उदयाचा मार्ग दिला. प्रत्येक टप्पा, पूर्ण झाल्यानंतर इतर टप्प्याकडे नेतो जो जीवनाचा वेगळा मार्ग ठरवतो.

मार्क्स यांनी भांडवलशाही समाजाचे विश्लेषण आणि टीका करताना वर्ग संघर्षाचा सिद्धांत विकसित केला. सिद्धांताचे मुख्य घटक खालीलप्रमाणे सारांशित केले जाऊ शकतात:

१. सर्वहारा वर्गाचा विकास:

भांडवलशाही आर्थिक व्यवस्थेने जनतेचे दोन गटांमध्ये रूपांतर केले - एक म्हणजे बुद्धिवा - भांडवलदार आणि दुसरा - कामगार किंवा सर्वहारा आणि त्यांच्यासाठी एक सामान्य परिस्थिती निर्माण केली आणि त्यांच्यामध्ये समान हिताची जाणीव निर्माण केली. वर्गीय चेतनेच्या विकासाद्वारे, भांडवलशाहीच्या आर्थिक परिस्थितीने कामगारांना एकत्र केले आणि त्यांना स्वतःसाठी एक वर्ग बनवले, म्हणजे सर्वहारा.

२. मालमत्तेचे महत्त्व:

मार्क्स यांच्या मते, कोणत्याही समाजाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची मालमत्तेची रचना आणि एखाद्या व्यक्तीच्या वर्तनाचा निर्णायक निर्णायक मालमत्तेशी त्याचा संबंध असतो. उत्पादनाच्या साधनांशी व्यक्तीच्या संबंधाच्या आधारावर वर्ग निश्चित केले जातात. हे माणसाचे काम नसून उत्पादनाच्या साधनांच्या संदर्भात त्याचे वेगळे स्थान आहे जे समाजातील त्याचे स्थान ठरवते,

उदा. जर माणूस उत्पादनाच्या साधनांचा मालक असेल तर तो वरच्या वर्गाचा असेल - बुद्धिवा आणि जर तो मालक नसेल तर केवळ कामगार असेल तर तो सर्वहारा - कामगार वर्ग 'अ' वर्गाचा आहे.

उत्पादनाच्या संघटनेत समान कार्य करणाऱ्या व्यक्तींचा समूह आहे. इतर व्याख्येनुसार हा व्यवसाय, उत्पन्न, शक्ती, स्थिती, उत्पादनाच्या संबंधात समान वैशिष्ट्ये असलेल्या व्यक्तींचा समूह आहे. मालमत्ता लोकांना वेगवेगळ्या वर्गात विभागते. वर्गीय चेतनेचा विकास आणि आर्थिक बक्षीसांच्या वितरणावर संघर्ष यामुळे वर्ग अडथळे मजबूत झाले. काम हे माणसाच्या आत्मसाक्षात्काराचे मूळ स्वरूप असल्याने, विशिष्ट ऐतिहासिक कालखंडातील आर्थिक परिस्थिती ही सामाजिक, राजकीय आणि कायदेशीर रचना किंवा व्यवस्था ठरवते आणि उत्क्रांती आणि सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेला गती देते.

१. आर्थिक निर्धारणवादः

मार्क्स यांनी आर्थिक परिस्थितीला अधिक महत्त्व दिले आहे. त्यांच्यासाठी आर्थिक परिस्थिती समाजाचे इतर पैलू ठरवतात म्हणजे राजकीय सामाजिक कायदेशीर किंवा सांस्कृतिक उदा. शेतीची राहणीमान राजकीय व्यवस्था, सामाजिक क्रमवारी, कायद्याची व्यवस्था किंवा पीक किंवा जमिनीभोवती केंद्रित नृत्य किंवा धार्मिक कार्यक्रमांसारखी मनोरंजनाची पद्धत ठरवते. सर्व सणांमध्ये चांगले पीक आल्यावर आनंदाचा समावेश होतो, तर औद्योगिक उत्पादन पद्धतीमध्ये सामाजिक सांस्कृतिक धार्मिक राजकीय व्यवस्था भिन्न असतात. लोक अधिक मोबाइल होतात. त्यांच्या सणांचे स्वरूप बदलते. लोक राजकीय व्यवस्था आणि माध्यमांबद्दल जागरूक होतात.

त्यांच्यासाठी, उत्पादन आणि वितरणाच्या साधनांवर मोजक्या लोकांची मक्तेदारी आहे, अशा प्रकारे बाजारपेठेतील यंत्रे ताब्यात घेतली जातात. हे आर्थिकदृष्ट्या शक्तिशाली लोक राजकीय आणि वैचारिक क्षेत्रांवरही नियंत्रण ठेवतात. ते सर्व महत्त्वाचे निर्णय घेतात आणि ज्यांच्याकडे उत्पादनाची साधनं नसतात त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवतात. मार्क्स यांच्या मते- बुद्धिवा हे भांडवलदार आहेत ज्यांचे मालक आहेत आणि सर्वहारा ते आहेत जे मालक नाहीत. बुद्धिवा त्यांच्या आर्थिक सामर्थ्याचे राजकीय शक्तीमध्ये रूपांतर करतात आणि अशा प्रकारे न्यायालये, पोलिस आणि सैन्यावर नियंत्रण ठेवू शकतात. अशा प्रकारे सत्ताधारी वर्ग भांडवलदारांचे हित साधतात.

२. वर्गांचे ध्रुवीकरणः

भांडवलशाही समाजात विकसित झालेली प्रवृत्ती वर्गांच्या मूलगामी ध्रुवीकरणाकडे आहे. "संपूर्ण समाज अधिकाधिक दोन महान विरोधी शिबिरांमध्ये विभागला जातो - दोन महान थेट विरोधी वर्ग - बुर्जुआ आणि सर्वहारा" जे एकमेकांच्या विरुद्ध आहेत. "उत्पादन आणि वितरणाच्या साधनांचे मालक असलेले भांडवलदार आणि कामगार वर्ग - ज्यांच्याकडे मजूर विकण्याशिवाय काहीही नाही." समान वर्गातील सर्व लोक एकाच वर्गात असण्याची जाणीव विकसित करतात. "ते सारखेच विचार करतात, अनुभवतात आणि वागतात आणि त्यांचे हितसंबंध संरक्षित आहेत हे पाहण्यासाठी ते एकत्र येतात." त्यांची राहणीमान आणि उपभोगाची पद्धतही सारखीच आहे. अशाप्रकारे "वर्ग चेतना म्हणजे एखाद्या विशिष्ट वर्गाच्या सदस्यांमधील जागरूकता किंवा ज्ञान

जगण्याच्या समान परिस्थिती सामायिक करा, ते सामान्य परिस्थितीचा सामना करतात आणि एकतर आनंद घेतात किंवा कामावर समान समस्या अनुभवण्यास भाग पाडतात. सर्वहारा वर्गांना नेहमीच असे वाटते की त्यांचे (बुद्धिवा) फक्त हित म्हणजे जास्तीत जास्त नफा कमावणे हा आहे आणि हे फक्त कामगारांचे पगार किंवा फायदे कमी करूनच होऊ शकते. त्यामुळे कामगार बुद्धिवांशी वैर आहेत. मार्क्ससाठी, फक्त दोन वर्ग आहेत आणि समाजातील प्रत्येक सदस्य एकतर एक किंवा दुसऱ्या वर्गात आहे.

१. अधिशेष मूल्याचा सिद्धांतः

कामगारांच्या शोषणातून भांडवलदार नफा गोळा करतात. कोणत्याही वस्तूचे मूल्य तिच्या उत्पादनासाठी लागणाऱ्या श्रमांवरून ठरते. 'कामगाराला मजुरीच्या रूपात मिळालेल्या

मूल्याच्या बरोबरीचे मूल्य निर्माण करण्यासाठी लागणारा श्रम वेळ त्याच्या कामाच्या वास्तविक कालावधीपेक्षा कमी असतो. आपण असे म्हणूया की "कामगार त्याच्या मजुरीमध्ये असलेल्या मूल्याच्या बरोबरीचे मूल्य तयार करण्यासाठी पाच तास घालवतो, परंतु तो 8 तास काम करतो." अशा प्रकारे तो काम करतो आणि त्याचा जवळपास अर्धा वेळ त्याच्या मालकासाठी आणि अर्धा वेळ स्वतःसाठी देतो. अतिरिक्त मूल्य हा शब्द आवश्यक श्रम वेळेच्या पलीकडे कामगाराने उत्पादित केलेल्या "मूल्याचे प्रमाण" दर्शवितो.

म्हणजे त्याच्या मजुरीच्या बरोबरीचे मूल्य निर्माण करण्यासाठी वेळ लागतो. "उत्पादनाची साधने मालकांकडे असल्याने ते कामगारांना अतिरिक्त तास काम करण्यास भाग पाडू शकतात आणि शोषण वाढवून त्यांचा नफा वाढवू शकतात". अशा प्रकारे कामगारांना अधिक काम करणे भाग पडते जेणेकरून नियोक्त्याचा नफा वाढेल.

२. कंगालीकरण:

"श्रमांच्या वाढत्या शोषणाने सर्वहारा वर्गाची गरिबी वाढते." एक भांडवलदार इतर अनेकांना गरीब बनवतो आणि सर्वहारा वर्गाच्या "गरिबी, दबाव, गुलामगिरी, शोषण" या वाढीसह मोठ्या नफ्याद्वारे भांडवलदारांची संपत्ती वाढते. माणसाकडून माणसाच्या शोषणाचा समावेश होतो, सामाजिक उत्पादन इतके वितरीत केले जाते की बहुसंख्य लोकांना म्हणजे श्रमांना केवळ जीवनाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी कठोर आणि कठोर परिश्रम करण्यास निषेध केला जातो." दुसरीकडे, अल्पसंख्याक, उत्पादनाच्या साधनांचे मालक. मालमत्तेचे मालक सुखसोयी, ऐषोआराम आणि करमणुकीचा आनंद घेतात. समाज श्रीमंत आणि गरीब अशी विभागली गेली आहे. त्यामुळे मार्क्स यांच्या मते गरिबी ही टंचाईची नव्हे तर शोषणाची परिणती आहे. कामगारांच्या किंमतीवर नफा कमावण्याची प्रवृत्ती या कारणास्तव कारणीभूत ठरते यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता.

३. परकेपणा:

भांडवलशाहीची पद्धत कामगारांमध्ये दुरावा निर्माण करते, असे कार्ल मार्क्स ठामपणे सांगतात. त्यांनी असे म्हणणे पसंत केले की कामगारांना काही अमानवी परिस्थितीत काम करण्यास भाग पाडले जाते. शक्ती किंवा उत्पादन प्रक्रियेच्या इतर भागांशी संबंध. कामगारांना त्यांच्या साधनांवर कोणताही अधिकार दिला जात नाही ज्यांच्या सहाय्याने ते काम करतात किंवा त्यांची गती स्वतः ठरवण्याचे स्वातंत्र्य दिले जात नाही किंवा नफ्यात वाटाही दिला जात नाही. त्यामुळे कामाचा मोठा प्रोत्साहन नष्ट होतो. यामुळे शक्तीहीनता, अर्थहीनता आणि अलगावची भावना निर्माण होते जी एकत्रितपणे उदासीनता किंवा कामाची आसक्ती गमावण्याची भावना निर्माण करते. कामगारांना असे वाटू लागते की काम हे त्यांच्यासाठी बाह्य आहे. हळुहळू कामगारांना स्वतःला अनोळखी वाटू लागते कारण त्यांना त्यांच्या कामाचा काही अर्थ नसताना काय करावे हेच कळत नाही.

४. वर्ग एकता आणि विरोध: वर्ग जागरूकतेच्या वाढीसह, दोन गटांमध्ये सामाजिक संबंधांचे स्फटिकीकरण तयार होते आणि वर्ग आंतरिकरित्या एकसंध बनतात आणि वर्ग संघर्ष अधिक तीव्र आणि हिंसक बनतो. कामगार एकमेकांच्या अधिक जवळचे वाटतात, त्यांच्यात अधिक शक्ती किंवा शक्ती विकसित होते. ते इतर वर्गासाठी अधिक आक्रमक

आणि विरोधी बनतात. कामगारांना दुसऱ्या वर्गाशी एकरूप होणे आवडत नाही कारण दुसरा वर्ग आपले शोषण करत आहे असा त्यांचा ठाम विश्वास आहे.

५. क्रांती: वर्गयुद्धाच्या शिखरावर, हिंसक क्रांती घडते जी भांडवलशाही समाजाची रचना नष्ट करते. ही क्रांती आर्थिक संकटाच्या वेळी होण्याची शक्यता असते जी आवर्ती तेजी आणि मंदीचा एक भाग आहे - भांडवलशाहीचे वैशिष्ट्य.

मार्क्स यांच्या मते, जेव्हा कामगार पुरेसे एकत्र येतात तेव्हा ते उत्पादनाची साधने ताब्यात घेऊ शकतात, भांडवलदारांना त्यांच्या पदांवरून काढून टाकू शकतात आणि स्वतःच मालक बनू शकतात. "परिवर्तनाच्या या संपूर्ण प्रक्रियेत हिंसक रक्तपात घडेल यात शंका नाही पण शेवटी एकच वर्ग असेल तो म्हणजे सर्वहारा वर्गाचा वर्ग, बुर्जुआचा नाही. मार्क्स यांनी मानल्याप्रमाणे "सर्वहारा मग राज्य करतील".

६. सर्वहारा वर्गाची हुकूमशाही: रक्तरंजित क्रांतीनंतर, भांडवलशाही समाज सर्वहारा वर्गाच्या वाढीसह संपतो जे उत्पादनाच्या साधनांवर मालकी मिळवतील. ते समाजाच्या आर्थिक व्यवस्थेवर राज्य करतील.

७. कम्युनिस्ट सोसायटीचे उद्घाटन: खाजगी मालमत्तेचे उच्चाटन केल्याने वर्गव्यवस्था नाहीशी होईल आणि त्यामुळे सामाजिक संघर्षाची कारणे होतील. सर्व सभासद एकत्रितपणे मालमत्ता धारण करतील आणि नफा आपापसात समान वाटून घेतील.

६ अ. ६. मार्क्सवादी सिद्धांतावरील चिकित्सा:

१. मार्क्स यांनी असे ठेवले की सर्वहारा क्रांती शेवटी भांडवलशाही व्यवस्थेच्या (जे उत्पादनाचे संबंध आयोजित करते) उत्पादनाच्या शक्तींमध्ये तांत्रिक प्रगतीशी जुळवून घेण्याच्या अक्षमतेमुळे होईल. पण असे होणार नाही. औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत समाजात अजूनही भांडवलशाही फोफावत आहे. क्रांती झाली नाही. त्यांच्या कम्युनिस्ट क्रांतीच्या वेळी रशिया किंवा चीन दोन्हीही उच्च औद्योगिकीकृत नव्हते, किंबहुना दोन्ही मुख्यतः कृषी सोसायट्या होत्या.

२. मार्क्स यांनी भांडवलशाही समाजातील कामगार संघटनेच्या मोठ्या प्रमाणावर विकासाचा अंदाज लावला नाही आणि म्हणूनच किमान समाधान देणाऱ्या वेतनासाठी वैयक्तिक कामगारांमध्ये सतत स्पर्धा करण्याची त्यांची संकल्पना प्रत्यक्षात आली नाही.

३. मार्क्स यांनी म्हटल्याप्रमाणे औद्योगिक भांडवलशाही समाजात गरीबी वाढेल, परंतु त्याउलट आपण या देशांत पैशाची झपाट्याने वाढ आणि प्रगती पाहतो. आम्हाला तिथे गरिबी दिसत नाही.

४. उत्पादनाच्या ऑटोमेशनकडे वाढती प्रवृत्ती आणि कमी आणि मोठ्या संस्थांमध्ये भांडवलशाही नियंत्रणाचे केंद्रीकरण यासारखे काही अंदाज खरे ठरले आहेत.

५. मार्क्स यांनी मध्यमवर्गाच्या उदयाचा विचार केला नाही. त्यांच्यासाठी टोकाचे दोनच वर्ग होते. ही संकल्पना खोटी होती.

६. मार्क्स यांनी सरासरी कर्मचाऱ्यांतील परकेपणाचे प्रमाण चुकीचे ठरवले. मार्क्स यांनी त्याच्या काळातील कामगारांमध्ये 'साक्ष' दिलेली परकेपणा आणि निराशेची प्रचंड खोली आजच्या भांडवलशाहीची "नमुनेदार" नाही किंवा धार्मिक, वांशिक, व्यावसायिक आणि स्थानिक अशा अनेक "अर्थपूर्ण" गटांशी वाढत्या ओळखीकडे झुकणारा कामगार नाही. हे परकेपणाचे अस्तित्व नाकारण्यासाठी नाही तर आर्थिक शोषणापेक्षा नोकरशाही आणि जनसमाजाच्या रचनेमुळे परकेपणाचा परिणाम अधिक होतो हे निदर्शनास आणण्यासाठी आहे.

७. मार्क्स यांनीही राजकीय सत्तेच्या आर्थिक पायावर अधिक भर दिला आणि सत्तेच्या इतर महत्त्वाच्या स्रोतांकडे दुर्लक्ष केले.

८. वर्गहीन आणि राज्यविहीन समाजाची मार्क्सची कल्पना केवळ एक आदर्श आहे; प्राधिकरण संरचना किंवा नियामक यंत्रणेशिवाय कोणताही समाज असू शकत नाही. हे नेहमीच शासक आणि शासित यांच्यातील सामाजिक संबंधांचे स्फटिकीकरण करते, ज्यामध्ये अंतर्गत विरोधाभास आणि संघर्षाच्या अंतर्निहित शक्यता असतात.

९. भांडवलशाहीच्या पतनाबाबत मार्क्सचे भाकीत खरे ठरले नाहीत. दुसरीकडे समाजवादाचा विकास झाला

१०. प्रामुख्याने शेतकरी समाजात तर भांडवलशाही समाजात विध्वंसक वर्गयुद्धाची चिन्हे दिसत नाहीत.

११. आजचा भांडवलशाही मार्क्स यांच्या या श्रद्धेला समर्थन देत नाही की वर्ग संघर्ष मूलतः क्रांतिकारक आहे आणि संरचनात्मक बदल नेहमीच हिंसक उलथापालथीचे परिणाम असतात; संघटित श्रम शक्ती समतोल करण्यात सक्षम आहेत आणि त्याशिवाय सखोल संरचनात्मक बदल घडवून आणले आहेत

१२. आधुनिक भांडवलशाहीचे सर्वात वेगळे वैशिष्ट्य म्हणजे व्यवस्थापकीय व्यावसायिक, पर्यवेक्षी आणि तांत्रिक कर्मचारी यांचा समावेश असलेल्या मोठ्या "संतुष्ट आणि पुराणमतवादी" मध्यमवर्गाचा उदय.

१३. कामगारांच्या वाढत्या शोषणाबाबत मार्क्स यांनी भाकीत केल्याप्रमाणे जनता गरीब नाही.

१४. जर अतिरिक्त श्रमाचे मूल्य हा नफ्याचा एकमेव आधार असेल तर शोषण आणि नफा संचय दूर करण्याचा कोणताही मार्ग नाही. वस्तुतः बहुतांश समाजवादी देशांमध्ये भांडवलशाही देशांपेक्षा जास्त टक्केवारी आहे.

६ अ. ७. समारोपः

मार्क्स यांचा वर्गाचा सिद्धांत हा स्तरीकरणाचा सिद्धांत नसून सामाजिक बदलाचा सर्वसमावेशक सिद्धांत आहे - एकूण समाजातील बदलाच्या स्पष्टीकरणाचे एक साधन. मार्क्सवादी समाजशास्त्रातील अग्रगण्य तज्ज्ञ टी.बी. बॉटमोर हे मार्क्सचे समाजशास्त्रीय विश्लेषणात मोठे योगदान मानतात.

मार्क्स यांचा संघर्षाचा सिद्धांत सध्या मुळात पुनरुज्जीवित झाला आहे कारण तो कार्यात्मकतेच्या अगदी विरुद्ध आहे ज्याने गेल्या २०-३० वर्षांपासून समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्रावर वर्चस्व ठेवले आहे. जिथे कार्यात्मकतेने सामाजिक समरसतेवर जोर दिला, मार्क्सवाद सामाजिक संघर्षावर भर देतो; जेथे कार्यशीलता सामाजिक स्वरूपांच्या स्थिरता आणि चिकाटीकडे लक्ष देते. मार्क्सवाद त्याच्या दृष्टिकोनात मूलतः ऐतिहासिक आहे आणि समाजाच्या बदलत्या संरचनेवर जोर देतो; जेथे कार्यात्मकता सामान्य मूल्ये आणि नियमांद्वारे सामाजिक जीवनाचे नियमन करण्यावर लक्ष केंद्रित करते, मार्क्सवाद प्रत्येक समाजातील हितसंबंध आणि मूल्यांच्या भिन्नतेवर आणि ठराविक कालावधीत, विशिष्ट सामाजिक व्यवस्था राखण्यासाठी शक्तीच्या भूमिकेवर भर देतो. समाजाच्या 'समतोल' आणि 'संघर्ष' मॉडेल्समधील फरक, जो १९५० मध्ये डॅरेन्डर्फ यांनी सांगितला होता.

अलिप्ततेचे विश्लेषण - मार्क्स यांनी या आर्थिक अलिप्ततेला समाजापासून व्यक्तीच्या आणि त्याहूनही अधिक व्यक्तीच्या स्वतःपासून सामान्य दुरावण्याचे स्रोत म्हणून पाहिले. ही संकल्पना समकालीन मूलगामी लेखक आणि नवमार्क्सवाद्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात विस्तारली आहे.

मार्क्स यांनी आर्थिक रचनेचे महत्त्व ओळखले असले तरी त्यांनी त्यावर जास्त भर दिला असला तरी, समाजाच्या अभ्यासात आतापर्यंत मोठ्या प्रमाणावर दुर्लक्षित घटकांवर त्यांनी लक्ष केंद्रित केले. म्हणजेच सामाजिक शास्त्रांमध्ये आतापर्यंत दुर्लक्षित केलेली आर्थिक व्यवस्था यावर कार्ल मार्क्स यांनी सर्वाधिक टीका केली असली तरी त्यांनी इतर सामाजिक विचारांची रेलचेल केली.

६ अ. ८. स्व अध्ययनासाठी प्रश्न:

1. मार्क्स यांच्या वर्ग संघर्षाच्या सिद्धांताचे गंभीरपणे मूल्यांकन करा.
2. मार्क्स यांच्या वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांताची तपशीलवार चर्चा करा.

६ अ. ९. संदर्भ पुस्तके आणि सूची

1. Abraham Francis, 1982, Modern Sociological Theory, Oxford University Press.
2. Abraham, F., 1991, Sociological Thought, Madras, Macmillan.
3. Adams, B.N. and Sydie, R. A., 2001, Sociological Theory, New Delhi, Vistaar.
4. Aron Raymond, 1965, Main Currents in Sociological, Thought I & II, Great Britain, Weidenfeld & Nicolson.
5. Coser Lewis, 1971, Masters of Sociological Thought (2nd ed), Harcourt Brace Jovanovich, Inc.

6. Fletcher Ronald, 2000, The Making of Sociology – A Study of Sociological Theory Beginnings and Foundations, New Delhi, Rawat Publications.
7. Ritzer George, 1988, Sociological Theory (2nd ed.), New York, McGraw Hill Publication.
8. Ritzer George, 1996, Modern Sociological Theory (4th ed.), New York, McGraw Hill Publication.

संघर्ष सिद्धांत
कार्ल मार्क्स- द्वंद्ववादी भौतिकवाद,
वर्ग संघर्ष, परात्मता

munotes.in

कार्ल मार्क्स यांची परात्मता संकल्पना

घटक रचना:

- ६ ब ०. उद्दिष्टे
- ६ ब १. प्रस्तावना
- ६ ब २. परात्मता सिद्धांत
- ६ ब ३. परत्मतेचे मुख्य कारण
- ६ ब ४. समारोप
- ६ ब ५. प्रश्न
- ६ ब ६. संदर्भ ग्रंथ आणि सूची

६ ब. ०. उद्दिष्टे:

१. परकेपणाची संकल्पना समजून घेणे.
२. परकेपणाच्या मुख्य कारणांच्या मार्क्स सिद्धांताचा अभ्यास करणे.
३. भांडवलशाही समाजातील परकेपणाच्या मार्क्स यांच्या विश्लेषणाचा अभ्यास करणे.

६ ब. १. प्रस्तावना:

ऑक्सफर्ड डिक्शनरीमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे परकेपणा म्हणजे विचित्र, अनोळखी. मार्क्स यांच्या अनेक सुरुवातीच्या लिखाणांमध्ये "परकेपणा" ही एक मध्यवर्ती संकल्पना आहे. मार्क्ससाठी, सरकार, संपत्ती आणि संस्कृतीत माणसाचे स्वतःचे कृत्य "त्याच्यावर राज्य करण्याऐवजी त्याच्या विरुद्ध उभे असलेली परकी शक्ती बनते".

"संपूर्ण" त्याच्या सामाजिक जीवनात मार्क्स यांनी परकेपणाची संकल्पना हेगल यांच्याकडून घेतली. हेगलने परकेपणाकडे "संपत्ती, राज्य-सत्ता इ. माणसाच्या स्वभावापासून दूर असलेल्या गोष्टी म्हणून पाहिले; पण हेगलने परकेपणाचा उपयोग केवळ विचार स्वरूपात केला.

मार्क्स यांनी परकेपणाची संकल्पना हेगल यांच्याकडून घेतली. हेगलने परकेपणाकडे "संपत्ती, राज्य-सत्ता इ. माणसाच्या स्वभावापासून दूर असलेल्या गोष्टी म्हणून पाहिले; पण हेगलने परकेपणाचा उपयोग केवळ विचार स्वरूपात केला.

मार्क्स यांच्या कार्यासाठी - वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन - मानवी आनंद "आणि पूर्ततेची गुरुकिल्ली आहे. काम ही सर्वात महत्वाची, प्राथमिक मानवी क्रिया आहे. त्यामुळे, ते मनुष्याच्या क्षमता पूर्ण करण्यासाठी किंवा विकृत आणि विकृत करण्याचे साधन प्रदान करू शकते. त्याचा स्वभाव आणि त्याचे इतरांशी असलेले नाते. मार्क्स यांनी त्याच्या सुरुवातीच्या लिखाणात "परके" श्रमाची कल्पना विकसित केली. सर्वात सोप्या भाषेत, परकेपणाचा अर्थ असा आहे की माणूस त्याच्या कामापासून दूर आहे; तो त्याच्या श्रमापासून वेगळा किंवा वेगळा आहे. त्याच्या श्रमात किंवा त्याच्या श्रमाच्या उत्पादनांमध्ये समाधान आणि पूर्तता शोधण्यात अक्षम आहे.

त्याचे खरे स्वरूप त्याच्या कामात व्यक्त करता येत नाही, तो स्वतःपासून अलिप्त आहे, तो स्वतःसाठी अनोळखी आहे. काम ही एक सामाजिक क्रिया असल्याने, कामापासून दूर राहण्यात इतरांपासून दूर राहणे देखील समाविष्ट आहे. व्यक्तीला त्याच्या सहकारी कामगारांपासून तोडले जाते.

मार्क्स यांचा असा विश्वास होता की कामामुळे मनुष्याला त्याच्या मूलभूत गरजा, त्याचे व्यक्तिमत्त्व आणि त्याची मानवता पूर्ण करण्यासाठी सर्वात महत्वाचे आणि महत्त्वपूर्ण साधन मिळते. एखाद्या उत्पादनाच्या निर्मितीमध्ये त्याचे व्यक्तिमत्त्व व्यक्त करून, कार्यकर्ता एक खोल समाधान अनुभवू शकतो. त्याचे उत्पादन इतरांनी वापरले आणि कौतुक केले हे पाहून, तो त्यांच्या गरजा पूर्ण करतो आणि त्याद्वारे इतरांसाठी त्याची काळजी आणि माणुसकी व्यक्त करतो. ज्या समाजात प्रत्येकजण स्वतःसाठी तसेच इतरांसाठीही काम करतो, तेथे काम ही पूर्णतः पूर्ण करणारी क्रिया आहे. पण मार्क्ससाठी, माणसाचा त्याच्या कामाशी असलेला संबंध मानवी आत्म्यासाठी आणि मानवी नातेसंबंधांसाठी विनाशकारी आहे.

मार्क्ससाठी, श्रमाची उत्पादने म्हणजे वस्तू इतर वस्तूंच्या देवाणघेवाणीसाठी वस्तू म्हणून वापरल्या जाऊ लागल्या, परकेपणाचा जन्म झाला. पैशाच्या परिचयाने, देवाणघेवाणाचे माध्यम म्हणून, ते खरेदी-विक्रीच्या वस्तू बनतात. श्रमाची उत्पादने बाजारपेठेतील 'वस्तू' बनली, आता व्यक्ती आणि समाजाच्या गरजा पूर्ण करण्याचे साधन राहिले नाही.

स्वतःच्या अस्तित्वापासून ते शेवटपर्यंतचे साधन बनतात, जगण्यासाठी आवश्यक वस्तू आणि सेवा मिळवण्याचे साधन बनतात. वस्तू यापुढे त्यांचे उत्पादन करणाऱ्या व्यक्तींचा भाग राहिलेल्या नाहीत. अशा प्रकारे, उत्पादन एक 'एलियन' वस्तू बनले आहे.

बाजार व्यवस्थेच्या कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपातील वस्तूंच्या देवाणघेवाणीतून सुरुवातीला परकेपणा निर्माण होतो. यातून, खाजगी मालमत्तेची कल्पना आणि सराव विकसित करते, उत्पादन शक्तींची वैयक्तिक मालकी. जरी खाजगी मालमत्तेमुळे परकेपणा निर्माण झाला असला तरी तो नंतरचा परिणाम आहे असे मार्क्सचे म्हणणे आहे. एकदा का श्रमाच्या उत्पादनांना कमोडिटी वस्तू म्हणून ओळखले जाते, ते खाजगी मालकीच्या कल्पनेसाठी फक्त एक लहान पाऊल आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादन शक्तींची

मालकी अल्पसंख्याकांच्या हातात केंद्रित आहे. कामगारांनी उत्पादित केलेल्या मालाची मालकी त्यांच्याकडे नाही या वस्तुस्थितीमुळे परकेपणा वाढला आहे.

कामगार त्याच्या श्रमाच्या उत्पादनापासून अलिप्त आहे या कल्पनेतून अनेक परिणाम उद्भवतात.

1. काम ही प्राथमिक मानवी क्रिया असल्यामुळे कामगार उत्पादनाच्या कृतीपासून वेगळा होतो, तो स्वतःपासून अलिप्त होतो.
2. जेव्हा कार्यकर्ता स्वतःपासून दुरावतो, तेव्हा तो स्वतःच्या कामात स्वतःला पूर्ण करत नाही तर स्वतःला नाकारतो; तो निरोगी होण्याऐवजी दुःखाची भावना विकसित करतो, त्याच्या मानसिक आणि शारीरिक शक्तींचा मुक्तपणे विकास होत नाही परंतु शारीरिकरित्या थकलेला आणि मानसिकदृष्ट्या तो खचलेला असतो.
3. त्यामुळे, कार्यकर्ता जेव्हा कामापासून दूर असतो तेव्हा तो स्वतःला आरामदायक वाटतो. कामावर असताना त्याला अस्वस्थ वाटते.
4. कार्य स्वतःच संपुष्टात येणे, मानवी गरजा पूर्ण करणे आणि पूर्ण करणे होय. हे फक्त त्यांच्यासाठी जगण्याचे साधन बनते. समाप्तीचे साधन म्हणून, काम कंटाळवाणे किंवा नित्याचे बनते आणि ते खरी पूर्तता करू शकत नाही.
5. त्याच्या कामाच्या उत्पादनापासून, त्याच्या श्रमाच्या कामगिरीपासून आणि स्वतःपासून दुरावलेला, कामगारही त्याच्या सहकारी माणसांपासून दुरावलेला असतो. मग तो त्याच्या सहप्राण्यांमध्ये किंवा त्यांच्या समस्यांमध्ये रस घेत नाही. तो फक्त स्वतःसाठी आणि कुटुंबासाठी काम करतो.

६ ब. ३. परतमतेचे मुख्य कारण:

१. पायाभूत सुविधा: मार्क्स यांनी आर्थिक व्यवस्थेवर जोर दिला - पायाभूत सुविधा हा समाजाचा पाया आहे जो शेवटी सामाजिक जीवनाच्या इतर सर्व पैलूंना आकार देतो. त्यांच्यासाठी, पायाभूत सुविधा दोन भागात विभागल्या जाऊ शकतात: उत्पादन शक्ती आणि उत्पादन संबंध. मार्क्स यांच्या मते, उत्पादनाची शक्ती म्हणजे वस्तूंच्या उत्पादनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या साधनांमुळे उत्पादनाचे संबंध बदलू शकतात, म्हणजे उत्पादन करणारे आणि त्यांचे मालक यांच्यातील संबंध. सरंजामशाही अंतर्गत, कृषी अर्थव्यवस्था ही उत्पादनाची मुख्य शक्ती असते; जमीन मालक आणि जमीन कमी मजूर असे दोन गट बनतात. भांडवलशाही अंतर्गत, उत्पादनासाठी वापरलेला कच्चा माल आणि यंत्रसामग्री ही उत्पादनाची प्रमुख शक्ती आहे. ज्यांच्याकडे भांडवल आहे आणि ज्यांच्याकडे नाही ते यांच्यातील संबंध भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत प्रस्थापित होतात. भांडवलदारांकडे उत्पादन शक्ती (उत्पादनाची साधने) मालकी असते तर कामगारांकडे फक्त त्यांच्या श्रमाचे मालक असतात, जे मजुरीच्या रूपात ते भांडवलदारांना विकतात किंवा अनेकदा भाड्याने देतात.

मार्क्स यांनी परकेपणाची जिवंत वैशिष्ट्ये दिली आहेत. त्यांच्यासाठी शक्तीहीनता, एकटेपणाची भावना, अर्थहीनता सामान्यपणा आणि स्वतःची अलिप्तता ही परकेपणाची पाच अभिव्यक्ती आहेत.

कार्ल मार्क्स यांची परात्मता संकल्पना

२. शक्तीहीनता: भांडवलशाही उत्पादन पद्धतीत, पूर्वीचे मास्टर्स साध्या कामगारांपर्यंत कमी केले गेले. त्यांना कोणतेही मूळ किंवा त्यांच्या स्वतःच्या सर्जनशीलतेचे कोणतेही कार्य तयार करण्याची परवानगी नव्हती. कामगारांना असे वाटते की ते जे काही उत्पादन करत आहेत ते दुसऱ्यासाठी उत्पादन करतात. कर्मचाऱ्याला सर्व तपशीलवार निर्देश दिले आहेत. स्वतःची कारागिरी हरवली आहे. कामगारांना असे वाटते की त्याने आपली सर्व शक्ती आणि स्वातंत्र्य गमावले आहे.

पुढील यांत्रिकीकरणाने त्यांच्याकडून सर्व ताजेपणा आणि ऊर्जा हिरावून घेतली आहे. यंत्रांनी ठरवलेल्या गतीनुसार कामगारांना त्यांचे काम ठरवावे लागते. ते सर्व स्वातंत्र्य आणि त्यांच्या स्वतःच्या कामावरील नियंत्रण गमावतात. श्रमाचे स्पेशलायझेशन पुढे कामाचे नियमितीकरण आणि एकसंधता निर्माण करते. यामुळे त्यांना दुःख वाटते. कामगार अशा प्रकारे शक्ती गमावतात, शक्तीहीन वाटतात. कामगारांना हे समजते की ते ज्या सामाजिक रचनेशी संबंधित आहेत त्यामध्ये ते स्वतःच्या नशिबावर प्रभाव टाकू शकत नाहीत. कामगारांना असे वाटते की ते इतरांच्या दयेवर आहेत जे त्यांनी काय बनवायचे आणि कसे बनवायचे हे ठरवतात.

३. अलगावची भावना: श्रमांच्या अत्यंत विभागणीमध्ये, कामाची अनेक विभागांमध्ये विभागणी केली गेली आहे, प्रत्येक विभाग विशिष्ट आणि तज्ञांद्वारे व्यवस्थापित केला जातो. कामगार, विशेष गट म्हणून, एका विभागात काम करतात, त्यांना इतर विभागांची कल्पना नसते. त्यांना संपूर्ण प्रणालीच्या कार्यासंबंधी कोणतीही अतिरिक्त माहिती प्रदान केलेली नाही. त्यामुळे कामगार एकटे व उपेक्षित वाटते. ते संपूर्ण उत्पादनाच्या केवळ एका पैलूशी संबंधित आहेत आणि कामाच्या इतर पैलूंसाठी अनोळखी राहतात.

४. अर्थहीनता: भांडवलशाही व्यवस्थेत जे उद्योजक मजूर भाड्याने घेतात, त्यांच्याकडे प्रत्येक गोष्टीची मालकी असते - यंत्र, साधने, कच्चा माल, इमारत इ. अशा प्रकारे कामगारांनी तयार केलेल्या तयार उत्पादनांवर त्यांचा पूर्ण अधिकार असतो. कामगारांना त्यांच्या मजुरी व्यतिरिक्त काहीही मिळत नाही, जरी ते काम करण्यासाठी कठोर परिश्रम घेतात. अशा प्रकारे श्रम हे कामगारांसाठी बाह्य आहे म्हणजेच ते त्याच्या आवश्यक अस्तित्वाशी संबंधित नाही; म्हणजेच त्याचे कार्य, म्हणून तो स्वतःला दुजोरा देत नाही, परंतु स्वतःला नाकारतो, समाधानी नाही परंतु दुःखी वाटत नाही. त्याला त्याच्या कामात अर्थाचा अर्थ दिसत नाही. जेव्हा त्याला त्याच्या मेहनतीचा कोणताही अतिरिक्त फायदा मिळत नाही, तेव्हा तो त्याच्या कामाचे सर्व आकर्षण आणि हेतू गमावतो. त्याला अर्थहीनतेचा अनुभव येतो. त्यामुळे तो फक्त स्वतःला त्याच्या कामाच्या बाहेर आणि त्याच्या कामात स्वतःच्या बाहेर जाणवतो. तो का काम करतोय हे त्याला कळत नाही. तो त्याच्या स्वतःच्या उत्पादनावर कोणत्याही मालकीचा दावा करू शकत नाही, तो उत्पादन किंवा उत्पादन प्रक्रियेपासून विभक्त आहे. तो त्यांच्याशी संलग्न वाटू शकत नाही. काम हे केवळ त्यांच्यासाठी बाह्य गरजा पूर्ण करण्याचे साधन बनते. आपल्या श्रमाचा इतरांना

फायदा होतो असे कामगाराला वाटते. कामातून अर्थ किंवा जीवनाचे ध्येय गमावण्याच्या या भावनेला अर्थहीनता असे म्हणतात.

५. सामान्यता: अर्थ गमावल्याने मूल्यांचे नुकसान होते. कार्यकर्त्याला असे वाटते की समाजात अत्यंत महत्वाची उद्दिष्टे त्यांच्यासाठी खूप दूर आहेत. तो गोंधळून जातो. आपल्या ध्येयांपर्यंत पोहोचण्यासाठी तो साध्य किंवा दिशा गमावतो. त्याला फॉलो करण्यासाठी कोणताही सेट पॅटर्न असू शकत नाही. त्याला नाकारलेले किंवा सामान्य वाटते. त्याला असे वाटते की त्याच्या निवडलेल्या उद्दिष्टांसाठी किंवा साधनांसाठी इतरांनी त्याचे कौतुक केले नाही. समाज ज्याला महत्वाचा मानतो, कार्यकर्ता हळूहळू त्यांच्यावरील विश्वास गमावत आहे. कामगारांना असे वाटते की ते सामाजिकदृष्ट्या इच्छित उद्दिष्टे साध्य करू शकत नाहीत आणि पुढे 'काम' हे स्वतःचे ध्येय राहिलेले नाही.

६. स्वतःला वेगळे करणे: कामगाराला स्वतःपासून वेगळे वाटते, शेवटी त्याला अधिक काळजी वाटत नाही. कामासारख्या आवश्यक क्रियाकलापांमध्ये स्वारस्य किंवा सहभाग कमी झाल्याचा अनुभव आहे, या क्रियाकलाप यापुढे लक्ष्य नसून उत्पन्नासारख्या इतर आवश्यक गोष्टींसाठी साधन म्हणून टिकून आहेत. हे स्वतःचे किंवा ओळखीचे नुकसान आहे कारण त्याला जे करायचे आहे ते करू शकत नाही. कार्यकर्ता गोंधळून जातो कायतो आहे किंवा तो काय करत आहे. तो स्वतःसाठी अनोळखी होतो. कामगार जितका जास्त खर्च करतो तितका त्याच्या स्वतःचा खर्च कमी होतो. परकीय कामगारांच्या समस्येवर मार्क्स यांचा उपाय म्हणजे कम्युनिस्ट किंवा समाजवादी समाज ज्यामध्ये उत्पादन शक्ती आहेत. सांप्रदायिक मालकीचे आणि कामगारांचे विशेष विभाजन रद्द केले आहे. त्यांचा असा विश्वास होता की भांडवलशाहीमध्ये स्वतःच्या विनाशाची बीजे आहेत. मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिक उपक्रमांमध्ये परके कामगारांचे केंद्रीकरण जागरूकतेला प्रोत्साहन देईल.

शोषणाचा, समान हिताचा आणि सत्ताधारी भांडवलदार वर्गाला उलथून टाकण्यासाठी संघटना कार्य सुलभ करते.

६ ब ४. समारोप:

जर्मनीतील कार्ल मार्क्स यांनी भांडवलशाहीचा जोरदार निषेध केला आणि त्यातील कमतरता दाखवल्या. विशेषतः कामगारांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण केले जाते आणि ते मालकांसाठी म्हणजेच भांडवलदारांसाठी नफा कमविण्याचे साधन बनतात. कामगारांना त्यांच्या मुलभूत हक्कांपासून वंचित वाटते आणि अशा प्रकारे भांडवलदारांविरुद्ध एकजुटीने कार्य केले जाते, ज्यामुळे कारखाने ताब्यात घेतात आणि ते स्वतः मालक बनतात. कार्ल मार्क्स यांच्या म्हणण्यानुसार भांडवलशाही उत्पादन पद्धतीचा एक महत्वाचा पैलू म्हणजे “परकेपणा”.

६ ब ५. प्रश्न

१. मार्क्स यांच्या परकेपणाच्या संकल्पनेची चर्चा करा. या संकल्पनेचा त्यांनी भांडवलशाही व्यवस्थेतील कार्य किंवा उत्पादनाशी कसा संबंध जोडला आहे?

२. ऐतिहासिक भौतिकवाद म्हणजे काय? मार्क्स यांच्या द्वंद्वात्मक भौतिकवादाच्या सिद्धांताची तपशीलवार चर्चा करा. कार्ल मार्क्स यांची परात्मता संकल्पना

३. संघर्ष म्हणजे काय? मार्क्स यांच्या वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांताची सविस्तर चर्चा करा.

६ ब ६. संदर्भ ग्रंथ आणि सूची:

1. Abraham Francis, 1982, Modern Sociological Theory, Oxford University Press.
2. Abraham, F., 1991, Sociological Thought, Madras, Macmillan.
3. Adams, B. N. and Sydie, R.A., 2001, Sociological Theory, New Delhi, Vistaar.
4. Aron Raymond, 1965, Main Currents in Sociological, Thought I&II, Great Britain, Weidenfeld & Nicolson.
5. Coser Lewis, 1971, Masters of Sociological Thought (2nded), Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
6. Fletcher Ronald, 2000, The Making of Sociology – A Study of Sociological Theory Beginnings and Foundations, New Delhi, Rawat Publications.
7. Ritzer George, 1988, Sociological Theory (2nd ed.), New York, McGraw Hill Publication.
8. Ritzer George, 1996, Modern Sociological Theory (4th ed.), New York, McGraw Hill Publication.

संघर्ष सिद्धांत
राल्फ डॅरेनडॉर्फ
CONFLICT THEORY
Ralph Dahrendorf

घटक रचना:

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ परिचय
- ७.२ संघर्षाचा अर्थ
- ७.३ डॅरेनडॉर्फचा संघर्ष सिद्धांत
- ७.४ डॅरेनडॉर्फच्या संघर्ष सिद्धांतानुसार अधिकाराची संकल्पना
- ७.५ निष्कर्ष
- ७.६ टीका
- ७.७ प्रश्न
- ७.८ संदर्भ आणि पुढील वाचन

७.० उद्दिष्टे: (Objectives)

- राल्फ डॅरेनडॉर्फच्या मते संघर्ष सिद्धांताबद्दल जाणून घेणे.
- गट, संघर्ष आणि बदल या संकल्पनेशी परिचित होणे आणि त्यांच्यातील संबंध शोधणे.
- डॅरेनडॉर्फची अधिकाराची संकल्पना समजून घेणे.
- डॅरेनडॉर्फच्या संघर्ष सिद्धांतावरील टीका समजून घेणे.

७.१ प्रस्तावना : (Introduction)

कार्यात्मक सिद्धांतकारांचा असा विश्वास आहे की समाज ही एक आंतरसंबंधित भागांची व्यवस्था आहे जी नियम, मूल्ये आणि सामान्य सहमतीने एकत्र ठेवली जाते. संघर्ष सिद्धांतकारांचा असा विश्वास आहे की समाजात संसाधने आणि पुरस्कारांचे असमान वितरण आहे. राल्फ डॅरेनडॉर्फच्या नुसार प्रत्येक समाजात संघर्ष अस्तित्वात आहेत.

अधिकार संरचना हा संघर्षाचा प्राथमिक स्रोत आहे. त्यात आदेश देणारे आणि घेणारे यांच्यात संघर्ष होतो.

संघर्ष सिद्धांत
राल्फ डॅरेनडॉर्फ

डॅरेनडॉर्फ यांनी समाजातील लोकांच्या पदांवर आणि भूमिकांवर लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी समाजातील रचना आणि विविध पदांवर लक्ष केंद्रित केले ज्यांना वेगवेगळ्या प्रमाणात अधिकार आहेत. अधिकारी व्यक्तीमध्ये राहत नाही तर पदांवर राहतो. त्या पदांवर विराजमान झालेल्या व्यक्तीच्या मनोवैज्ञानिक किंवा वर्तनात्मक वैशिष्ट्यांवर लक्ष केंद्रित करणे त्याला आवडत नव्हते. डॅरेनडॉर्फ हे प्रकार्यवादाचे समीक्षक होते, त्यांनी ही वैचारिक काल्पनिक अवस्था असल्याचे म्हटले होते. एकमत आणि एकात्मता लागू करण्यात शक्ती अधिकार आणि शक्तीची भूमिका कमी केल्याबद्दल आणि सामाजिक रचनेत अंतर्भूत असलेल्या विरोधाभासांकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल त्यांनी प्रकार्यवाद्यांवर टीका केली.

द्वंद्वात्मक प्रतिमान विकसित करताना, राल्फ डॅरेनडॉर्फचा असा विश्वास आहे की वर्ग संघर्ष हा सामाजिक जीवनासाठी मूलभूत आहे आणि सामान्य परिस्थितीपासून विचलन आहे. मार्क्सच्या रूपात, डॅरेनडॉर्फने गृहीत धरले की वर्गसंघर्ष जन्मजात विरोधाभासातून विकसित होतो जे सर्व समाजांना कार्यरत संस्थांमधील विरोधी गटांमध्ये विभागतात. तो, मार्क्सप्रमाणे, दोन वर्गाबद्दल तर्क करतो जे एकमेकांशी संबंधित असले तरी त्यांच्यात विरोधी प्रेरणा आहेत. दुसऱ्या शब्दांत, समाज दोन वर्गांमध्ये विभागला गेला: ज्यांच्याकडे अधिकार आहे आणि ज्यांना नाही. या दोन्ही संघटनांचे हितसंबंध मुळातच विरोधक आहेत. अधिकारपदावर असलेल्यांना यथास्थिती ठेवण्याची इच्छा असते, तर ज्यांना अधिकार नसतात ते अधिकार संबंधांच्या संरचनेत बदल करू पाहतात. परस्परविरोधी वर्ग हे समान हितसंबंध असलेल्या लोकांच्या या गटांना दिलेले नाव आहे.

७.२ संघर्षाचा अर्थ: (Meaning of Conflict)

दुसऱ्याच्या किंवा इतरांच्या इच्छेला विरोध, प्रतिकार किंवा सक्ती करण्याच्या हेतूपूर्ण प्रयत्नाला 'संघर्ष' असे संबोधले जाते. हितसंबंधांच्या संघर्षामुळे संघर्ष होतो. वर्ग संघर्षाची व्याख्या मूल्यांसाठी संघर्ष, किंवा स्थिती, शक्ती आणि मर्यादित संसाधनांवर हक्क म्हणून केली जाऊ शकते, ज्यामध्ये प्रतिस्पर्धी पक्षांच्या ध्येयांमध्ये केवळ इच्छित मूल्ये मिळवणेच नाही तर त्यांच्या विरोधकांना तटस्थ करणे, दुखापत करणे किंवा त्यांना दूर करणे देखील समाविष्ट आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. संघर्षाचा अर्थ स्पष्ट करून सांगा.

७.३ डॅरेनडॉर्फचा संघर्ष सिद्धांत: (Dahrendorf's conflicts theory)

डॅरेनडॉर्फला यांच्या मते वर्ग संघर्ष समाजाच्या तीन गटांमध्ये विभक्त झाल्यामुळे होतो: अर्ध गट, हितसंबंधी गट (quasi group) आणि संघर्ष गट.

अर्धसमूह हे लोकांचे संचय किंवा गट आहेत जे एकाच वेळी एकाच ठिकाणी असतात परंतु त्यांचा एकमेकांशी किंवा कोणत्याही संघटित गटाशी संबंध नाही. उदा.: बस स्टॉपवर वाट पाहणारे लोक.

अर्ध गट स्वारस्य गटांना जन्म देतात. जर सदस्यांमध्ये संघटना असेल, तर ते स्वारस्य गटात रूपांतरित होतात; अर्ध गट आणि स्वारस्य गट यांच्यातील मूलभूत फरक हा आहे की स्वारस्य गट आयोजित करू शकतात आणि "आपल्या" किंवा ओळखीची भावना ठेवू शकतात.

जेव्हा सत्ता आणि अधिकाराच्या पदांवर असलेले आणि ज्यांच्याकडे सत्ता आणि अधिकार नसतात त्यांच्यात संघर्ष होतो तेव्हा संघर्ष गट तयार होतात. परिणामी, वर्ग संघर्ष अशा संघर्षांना सूचित करेल. त्याला अधिकार मिळावा आणि त्याचे हित साधले जावे यासाठी सामान्यतः हितसमूहात रूपांतरित होण्यासाठी अर्ध-समूह लागतो.

डॅरेनडॉर्फच्या नुसार संघर्ष हा अधिकार संबंधांवर आधारित असतो. अधिकार रचना हितसंबंधांच्या उदयास आणि संघर्षाच्या शक्यता वाढविण्यास कारणीभूत ठरते. डॅरेनडॉर्फच्या विश्लेषणाचा मुख्य घटक स्थानाशी संलग्न प्राधिकरण आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. डॅरेनडॉर्फच्या संघर्ष सिद्धांताचे सविस्तर चर्चा करा.

७.४ डॅरेनडॉर्फच्या संघर्ष सिद्धांतानुसार अधिकाराची संकल्पना: (The concept of authority, according to Dahrendorf's conflict theory)

एका व्यक्तीने किंवा एखाद्या गटाने दुसऱ्यावर केलेल्या सत्तेचा कायदेशीर किंवा सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह वापर याला अधिकार म्हणून संबोधले जाते. वैधतेशिवाय कोणताही अधिकार असू शकत नाही. सत्तेपासून अधिकाराचे विभाजन करणारी एकमेव गोष्ट म्हणजे वैधता. एखाद्याला त्याच्या इच्छेविरुद्ध काहीतरी करण्यास भाग पाडण्याची शक्ती म्हणून शक्तीची व्याख्या केली जाते. शक्तीचा वापर करण्यासाठी बळ किंवा हिंसेचा वापर केला जाऊ शकतो. याउलट, अधिकार हे अधीनस्थांच्या स्वीकृतीवर आणि सत्तेच्या पदांवर असलेल्या लोकांकडून सूचना जारी करण्याच्या क्षमतेवर आधारित आहे.

अधिकार म्हणजे

अ) वर्चस्वीकरण (उच्च पद)

ब) दुय्यमीकरण (कमी रँक)

डॅरेनडॉर्फच्या मते, अधिकार हा व्यक्तीऐवजी पदांवर आधारित असतो. अधीनता आणि अधिकार हे समाजाच्या अपेक्षांचे परिणाम आहेत. अधिकार पदावर विराजमान झालेल्यांनी अधीनस्थांवर नियंत्रण ठेवणे अपेक्षित आहे. आपल्या आजूबाजूच्या लोकांच्या अपेक्षेमुळे ते वर्चस्व गाजवतात. यामुळे एका परिस्थितीत अधिकार असलेल्या व्यक्तीने इतर

परस्थितीमध्ये अधिकाराचे स्थान धारण करणे आवश्यक नाही उदा. माझा बॉस माझ्यासाठी बॉस आहे पण बाकीचे सगळे बॉस माझ्यासाठी बॉस नाहीत. अशाप्रकारे एका व्यक्तीचा अधिकार केवळ एकाच परस्थितीमध्ये मर्यादित आहे. त्याचप्रमाणे एका गटातील गौण स्थानावरील व्यक्ती दुसऱ्या गटात गौण स्थानावर असू शकत नाही. आज्ञाधारक अधीनस्थांचे कार्य पूर्ण न झाल्यास शिक्षा किंवा "मंजुरी" लादल्या जातात. जेव्हा अधिकाराच्या अनेक भूमिका निभावणे आवश्यक असते, तेव्हा या भूमिका वेगवेगळ्या प्रकारे चित्रित करणे आवश्यक असल्यास संघर्ष होऊ शकतो.

अधिकार कायदेशीर असल्याने, जे न पाळतात त्यांच्यावर शिक्षा केली जाते. समाजामध्ये अनेक घटकांचा समावेश आहे डॅरेनडॉर्फ त्यांना अत्यावश्यकपणे समन्वयित असोसिएशन म्हणतात ज्याचे नियंत्रण प्राधिकरणाच्या पदानुक्रमाद्वारे केले जाते. एखादी व्यक्ती एका ठिकाणी अधिकारपदावर आणि दुसऱ्यामध्ये गौण स्थानावर विराजमान होऊ शकते. प्रत्येक संघटनेमध्ये शासक आणि शासित यांचा समावेश असतो. विसंगत हितसंबंधांमुळे संघर्ष निर्माण होण्याची जन्मजात शक्यता असते.

डॅरेनडॉर्फच्या मते, शक्ती आणि अधिकाराच्या मुद्द्यांवरून समाजाच्या अनिवार्यपणे समन्वयित संघटना (ICA) मध्ये संघर्ष होतो. ICAs मध्ये अस्तित्वात असलेले विरोधाभासी संबंध सामाजिक क्रिया एकके आहेत. चर्च, बुद्धिबळ क्लब आणि इतर ICA या वर्गवारीत येतात. संघर्ष आंतर-समूह आणि आंतर-समूह असू शकतो कारण प्रत्येक ICA समान संस्कृतीत इतर ICA शी जोडलेला असतो. ICA मध्ये सत्तास्थानाची उतरंड असते आणि या पोलिशन्सच्या परिणामी संघर्ष उद्भवतो. कारण प्रत्येक समाज, त्याच्या विकासाच्या पातळीकडे दुर्लक्ष करून, एकापेक्षा जास्त ICAs आहेत, प्रत्येकाचे स्वतःचे प्रतिस्पर्धी संबंध आहेत. सर्व ICA, एकत्र जोडल्यावर, सामाजिक संघर्षांना हातभार लावतात. परस्परविरोधी निष्ठा ठेवण्याच्या यंत्रणेद्वारे, हे विवाद दडपले जाऊ शकतात किंवा सोडवले जाऊ शकतात, ज्यामुळे एकूण स्थिरतेसाठी योगदान होते.

अधिकाराच्या पदावर असलेले आणि गौण पदावर असलेल्यांना पर्दाफाश हितसंबंध असतात जे पदार्थ आणि दिशांमध्ये विरोधाभासी असतात. हे हितसंबंध देखील मुळात मोठ्या प्रमाणावर घटना आहेत. प्रत्येक संघटनेत प्रबळ स्थानावर असलेले लोक यथास्थिती कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करतात तर गौण पदावरील व्यक्ती बदल शोधतात. प्रत्येक असोसिएशन मधील हितसंबंधाचा संघर्ष नेहमीच छुपा स्वरूप असतो.

डॅरेनडॉर्फने या चेतन भूमिका अपेक्षांना "अप्रकट हितसंबंध" म्हटले आहे. प्रकट हितसंबंध हे सुप्त हितसंबंध आहेत जी जाणीव झाली आहेत. त्याला संघर्ष सिद्धांताची थीम म्हणून सुप्त आणि प्रकट हितसंबंध यांच्यातील कनेक्शनचे विश्लेषण आढळले. अनेक हितसंबंधांमधून संघर्ष गट निर्माण होताना त्यांनी पाहिले. त्याला वाटले की संघर्ष हा सामाजिक वास्तवाचा एक भाग आहे. संघर्षांमुळे बदल आणि विकासही होतो.

डॅरेनडॉर्फच्या मते, वर्गीय समाजांमध्ये, फक्त अंतर्निहित किंवा 'अप्रकट हितसंबंध' असलेल्या 'अर्धसमूह' मधून बदल किंवा उत्क्रांती होते जेथे सामान्य चेतनेसह 'हितसंबंधी गट' असतात. कारण त्यांचा असा विश्वास आहे की ते सारख्याच परिस्थितीत आहेत, त्यांच्या हितसंबंध त्या सर्वांना स्पष्ट होतात - म्हणजेच त्यांच्या आवडी' प्रकट होतात.

परिणामी, सुप्त हितसंबंध सामायिक करणे ही एक आवश्यक आवश्यकता असताना, प्रगती साध्य करण्यासाठी ती अपुरी आहे, ज्यामुळे समुदाय जीवन आणि संस्कृतीच्या इतर भागांची आवश्यकता आहे.

अशा प्रकारे डॅरेनडॉर्फचा दावा आहे की वर्ग संघर्ष हा अधिकार संबंधांच्या जन्मजात नमुन्यांमधून उद्भवतो. डॅरेनडॉर्फच्या मते, वरिष्ठ आणि अधीनस्थ यांच्यातील आर्थिक संबंधांमुळे संघर्ष होत नाही. तथापि, त्यांचा मुख्य युक्तिवाद हा आहे की एक किंवा अधिक लोकांकडे इतरांवर असलेली शक्ती आहे. बॉस-कर्मचारी संबंध गोंधळलेले असताना, रुग्णालय, विद्यापीठ किंवा लष्करी बटालियन यांसारख्या अधिकारी आणि अधीनस्थ असलेल्या कोणत्याही संस्थेत समान तणाव निर्माण होणे बंधनकारक आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. डॅरेनडॉर्फच्या संघर्ष सिद्धांतानुसार अधिकाराची संकल्पना सविस्तर लिहा.

७.५ निष्कर्ष: (Conclusion)

डॅरेनडॉर्फ यांनी त्यांच्या वर्ग संघर्षाच्या कल्पनांद्वारे संघर्ष सिद्धांतामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. अधिकाराच्या दृष्टीने वर्ग स्पष्ट केला आहे. वर्गसंघर्ष हा अधिकाराच्या संघर्षाभोवती फिरतो. त्यामुळे समाजातून संघर्ष पूर्णपणे संपवणे शक्य नाही. प्रत्येक समाजात एकतर अप्रकट किंवा प्रकट संघर्ष नेहमीच असतो. संघर्षाचे नियमन केले जाऊ शकते परंतु ते कायमचे सोडवणे कठीण आहे.

७.६ टीका: (Critics)

- १) डॅरेनडॉर्फचा संघर्ष सिद्धांत इतका नाविन्यपूर्ण आणि अत्याधुनिक दृष्टीकोन नाही. फार कमी समाजशास्त्रज्ञांनी संघर्ष सिद्धांत विकसित करण्यासाठी काम केले आहे.
- २) डॅरेनडॉर्फचा संघर्ष सिद्धांत मार्क्सच्या विचारांचे इतके स्पष्ट प्रतिबिंब नाही, जसे त्याने दावा केला होता.
- ३) त्यांचा सिद्धांत मार्क्सवादी सिद्धांतापेक्षा संरचनात्मक प्रकार्यावादासह अधिक सामान्य आहे.
- ४) संघर्ष सिद्धांत केवळ एक मॅक्रो समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन घेते. हे वैयक्तिक विचार आणि कृती समजून घेण्यास मदत करत नाही.
- ५) डॅरेनडॉर्फचा सिद्धांत सामाजिक जीवनाला संबोधित करण्यात अपयशी ठरला. हे सामाजिक जीवनाचा केवळ एक भाग स्पष्ट करते.

आपली प्रगती तपासा

१. डॅरेनडॉर्फच्या संघर्ष सिद्धांतावरती सविस्तर टीका लिहा.

७.७ प्रश्न : (Questions)

१. संघर्षाचा अर्थ स्पष्ट करून सांगा.
२. डॅरेनडॉर्फच्या संघर्ष सिद्धांताचे सविस्तर चर्चा करा.
३. डॅरेनडॉर्फच्या संघर्ष सिद्धांतानुसार अधिकाराची संकल्पना सविस्तर लिहा.
४. डॅरेनडॉर्फच्या संघर्ष सिद्धांतावरती सविस्तर टिका लिहा.

७.८ संदर्भ आणि पुढील वाचन: (References and Further Reading)

- Adams, B. Nand Sydnie, R.A, 2001 Sociological Theory I & II, Great Britian, Weidenfeld & Nicolson.
- Coser Lewis, 1971, Masters of Sociological Thought (2nded), Harcourt Brace Jovanovich , Inc.
- Delaney Tim, 2005, Contemporary Social Theory –Investigation and Application, Delhi Pearson Education Inc.
- Fletcher Ronald, 2000, The Making of Sociology –A Study of Sociological Theory Beginnings and Foundations, New Delhi, Rawat Publications.
- Joseph Jonathan (ed) 2005. Social Theory, Edinburg, Edinburg University Press.
- Ritzer George, 1988, Sociological Theory (2nd ed.), New York, McGraw-Hill Publication.
- Ritzer George, 1996, Sociological Theory (4th ed.), New York, McGraw-Hill Publication.-
- Srivastsan R, History of Development Thought, a Critical Anthology,(ed) 2012, New Delhi, Routledge Taylor and Francis Group .
- Turner Jonathan, 2001, The Structure of Sociological Theory (4th ed.), Jaipur, Rawat Publication.
- Wallace Ruth .A, 2006, Contemporary Sociological Theory U.S.A., Prentice Hall.

हॅरोल्ड गारफिंकेल यांची लोकान्वयपद्धती

घटक संरचना:

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ हॅरोल्ड गारफिंकेल
- ८.३ लोकान्वयपद्धतीची पार्श्वभूमी
- ८.४ लोकान्वयपद्धतीचा अर्थ
- ८.५ लोकान्वयपद्धतीच्या संकल्पना आणि तत्त्वे
- ८.६ भाषेवर भर
- ८.७ लोकान्वयपद्धतीमध्ये प्रयोग
 - ८.७.१ उल्लंघन प्रयोग
 - ८.७.२ संभाषण विश्लेषण
- ८.८ निष्कर्ष
- ८.९ संदर्भ आणि अधिक वाचनासाठी

८.० उद्दिष्टे

- लोकान्वयपद्धती समजून घेणे आणि त्याचा उद्देश वर्णन करणे.
- लोकान्वयपद्धती संकल्पना आणि तत्त्वे स्पष्ट करणे.
- लोकान्वयपद्धतीमध्ये प्रयोगाची पद्धत म्हणून उल्लंघन करणारे प्रयोग आणि संभाषण विश्लेषणाचे वर्णन करणे.

८.१ प्रस्तावना :

लोकान्वयपद्धती ही संशोधनाची एक शाखा आहे, जी समाजातील सदस्यांद्वारे त्यांच्या दैनंदिन जीवनात सामान्य ज्ञान युक्तिवादाच्या व्यावहारिक वापराशी संबंधित आहे. हॅरोल्ड गारफिंकेल यांनी टॉलकॉट पार्सन्सच्या काही मूलभूत समस्यांना त्याच्या कृतीच्या सिद्धांतासह संबोधित करण्यासाठी तयार केले होते. आदेशाच्या समस्येसाठी पार्सन्सच्या

प्रेरक दृष्टिकोनामध्ये गुंतलेले (आंतरिक मूल्यांवर जोर देणे) ही क्रमाची विश्लेषणात्मकदृष्ट्या पूर्ववर्ती संज्ञानात्मक समस्या आहे ज्यामध्ये प्रक्रिया समाविष्ट आहे ज्याद्वारे ठोस कृती तयार केल्या जातात आणि त्यांच्या परिस्थितीच्या संबंधात समजण्यायोग्य बनविल्या जातात. गार्फिन्केल यांच्या पारंपारिक संशोधनाचे उद्दिष्ट या प्रक्रियेत अभिनेते वापरत असलेल्या सामान्य ज्ञानाच्या विचारांच्या धोरणांवर प्रकाश टाकण्यासाठी होते. भाषा आणि सामाजिक परस्परसंवादाचा अभ्यास, नोकरशाही आणि लोक-प्रक्रिया संस्थांचे अंतर्गत कार्य आणि औपचारिक वैज्ञानिक ज्ञानाची निर्मिती यासह सामाजिक विज्ञान उपक्षेत्रांची विस्तृत श्रेणी, अलीकडील लोकान्वयपद्धतीची संशोधन उपक्रमांद्वारे पुनरुज्जीवित झाली आहे.

हॅरोल्ड गारफिन्केल यांची लोकान्वयपद्धती

८.२ हॅरोल्ड गारफिन्केल

हॅरोल्ड गारफिन्केल यांचा जन्म न्यूक, न्यू जर्सी येथे २९ ऑक्टोबर १९१७ रोजी झाला आणि २०११ मध्ये त्यांचे निधन झाले. ते एका व्यावसायिक कुटुंबातील होते आणि नेवार्कच्या गैर-मान्यताप्राप्त विद्यापीठात व्यवसाय अभ्यासक्रम घेतला. त्यांनी १९३९ मध्ये कोलंबिया विद्यापीठातून पदवी प्राप्त केली. ते एक समाजशास्त्रज्ञ, एक लोकान्वयपद्धती शास्त्रज्ञ आणि कॅलिफोर्निया विद्यापीठलॉस एंजेलिस येथे एक प्राध्यापक होते. हार्वर्ड विद्यापीठातील त्यांच्या शैक्षणिक कारकिर्दीत ते सिद्धांत विशेषतः प्रघटनाशास्त्रज्ञकडे आकर्षित झाले होते आणि टॅलकॉट पार्सन्स यांच्यावर खूप प्रभाव पडला होता. नंतर त्यांनी अल्फ्रेड शुट्झकडून प्रेरणा घेतली आणि हे त्यांच्या प्रबंधातून स्पष्टपणे दिसून येते. टॅलकॉट पार्सन्स आणि अल्फ्रेड शुट्झ यांचा विविध क्रिया-सैद्धांतिक मूलभूत कल्पना आणि मानसिक पार्श्वभूमी यांचा तपशीलवार अभ्यास आहे.

८.३ लोकान्वयपद्धती पार्श्वभूमी

लोकान्वयपद्धती हा शब्द, संशोधनाचे एक विशेष क्षेत्र, गार्फिन्केलने विकसित आणि स्थापित केले होते. लोकान्वयपद्धती म्हणजे लोक वापरत असलेल्या पद्धतीचा अभ्यास. हे लोक त्यांच्या सामाजिक जगाची रचना, खाते आणि अर्थ देण्यासाठी वापरलेल्या पद्धतींशी संबंधित आहे. १९६७ मध्ये गारफिन्केलच्या 'स्टडीज इन एथनो-मेथडॉलॉजी' च्या प्रकाशनासह ते पद्धतशीरपणे तयार केले गेले. गेल्या काही वर्षांत, लोकान्वयपद्धती अनेक दिशांनी प्रचंड वाढली आहे.

लोकान्वयपद्धती ही समाजशास्त्राची एक शाखा आहे, जी मानवी सामाजिक जीवनाच्या निर्मिती आणि उत्क्रांतीशी संबंधित आहे. त्याच्या मूलभूत वांशिक पद्धतीच्या दृष्टिकोनातून, हॅरोल्ड गारफिन्केल यांनी संरचनात्मक प्रकार्यवादाच्या विरोधात एक प्रतिकार तयार केला. लोकान्वयपद्धती अशा जगाशी संबंधित आहे ज्याची आपण सहसा चर्चा करत नाही.

८.४ लोकान्वयपद्धतीचा अर्थ:

लोकान्वयपद्धती या शब्दाचे दोन घटकांमध्ये विभाजन करून, अर्थ स्पष्ट केला जाऊ शकतो.

1. पहिले 'एथनो' आहे, ज्याची व्याख्या गार्फिनकेल सोसायटी सदस्यांना सामान्य ज्ञान आणि अविवाहित सदस्यांना कशी माहिती आहे. 'एथनो' आणि 'एथनोग्राफी' हे शब्द परस्पर बदलून वापरले जातात. हे दैनंदिन मानवी वर्तनाचा संदर्भ देते.

2. दुसरा भाग, 'पद्धतीशास्त्र' हा संशोधनाचा केंद्रबिंदू असलेल्या परस्पर संवादादरम्यान सोसायटी सदस्यांनी वापरलेल्या पद्धतींचा संदर्भ देतो. प्रत्यक्ष कृतीच्या संरचनेचे वर्णन करणाऱ्या 'पद्धती' या शब्दाला 'पद्धतीशास्त्र' असे श्रेय दिले जाते. लोकान्वयपद्धतीचे उद्दीष्ट ज्ञान आणि पद्धती प्रकट करणे आहे ज्याद्वारे समाजातील व्यक्ती दैनंदिन वर्तनाचे प्रमाण प्राप्त करतात.

"लोकान्वयपद्धती अभ्यास सदस्यांच्या दैनंदिन कृती दृश्यमानपणे-तर्कसंगत-सर्व-व्यावहारिक-उद्देशांसाठी, म्हणजे, सामान्य दैनंदिन क्रियाकलापांच्या संघटना म्हणून 'जबाबदार' बनविण्याच्या मार्गांचे परीक्षण करतात." कृती आणि परस्पर संवादाचे मार्गदर्शन करण्यासाठी सामान्य ज्ञान आधारित माहिती वापरली जाते. वापर करण्यास सक्षम होण्यासाठी, हे ज्ञान स्पष्टपणे आणि अर्थातच एक बाब म्हणून पाहिले पाहिजे. समाजातील सदस्य त्यांच्या दैनंदिन जीवनात वापरत असलेले ज्ञान आणि कार्यपद्धती उघड करणे हे लोकान्वयपद्धतीचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. "त्यांचे संशोधन हे शोधण्यावर केंद्रित आहे की सदस्यांच्या वास्तविक, दैनंदिन क्रियाकलाप व्यावहारिक कृती, व्यावहारिक परिस्थिती, सामाजिक संरचनांचे सामान्य ज्ञान, आणि व्यावहारिक समाजशास्त्रीय तर्क विश्लेषण करण्याच्या पद्धतींनी बनलेले आहेत; आणि सामान्य, व्यावहारिक सामान्यांचे औपचारिक गुणधर्म शोधणे. वास्तविक परिस्थितीच्या 'आतून', त्या व्यवस्थापनातील चालू उपलब्धी म्हणून क्रिया समजून घ्या." जरी वांशिक-पद्धतीशास्त्रातील प्रारंभिक संशोधन आज क्वचितच वापरले जात असले तरी, ते आपणास वांशिक-पद्धतीसंबंधी संशोधनाबद्दल चांगल्या बाजू दाखवून देतात.

८.५ लोकान्वयपद्धती संकल्पना आणि तत्त्वे

लोकान्वयपद्धतीने अद्याप संकल्पनांचा किंवा प्रस्तावांचा एकसंध भाग विकसित केला नसला तरी, त्याने विकसित केलेल्या दोन मुख्य संकल्पना समजून घेणे आवश्यक आहे: त्या आहेत: अ) प्रतीक्षितता आणि ब) अनुक्रमणिका

अ) प्रतीक्षितता: धार्मिकविधी क्रिया हे प्रतीक्षेपी क्रियेचे उदाहरण आहे. हे वास्तविकतेची विशिष्ट दृष्टी राखण्यासाठी कार्य करते. जेव्हा प्रखर प्रार्थना आणि धार्मिक विधी यामुळे इच्छित लाभ मिळत नाही, तेव्हा भक्त घोषणा करतो, "मी पुरेशी प्रार्थना केली नाही", किंवा देवाच्या मनात वेगळी योजना आहे. असे वर्तन प्रतीक्षेपी असते; ते विश्वासाला बळकट करते, विश्वास चुकीचा असू शकतो याचा पुरावा असतानाही तो स्वीकारला जातो.

ब) अर्थाचे अनुक्रम: संवाद साधणाऱ्या प्रती पक्षांनी पाठवलेले आणि प्राप्त केलेले हावभाव, संकेत, शब्द आणि इतर माहितीचा विशिष्ट संदर्भात अर्थ असतो. संदर्भाच्या काही ज्ञानाशिवाय, यामुळे परस्परसंवाद करणाऱ्या व्यक्तींमधील प्रतीकात्मक संप्रेषणाचा चुकीचा अर्थ लावला जाईल. संवादात्मक जीवनाची वस्तुस्थिती अनुक्रमणिका संकल्पनेद्वारे

दर्शविली जाते. अभिव्यक्ती अनुक्रमिक आहे असे म्हणणे म्हणजे त्या अभिव्यक्तीचा अर्थ हॅरोल्ड गारफिनेल यांची लोकान्वयपद्धती विशिष्ट संदर्भाशी जोडलेला आहे यावर जोर देणे होय.

या दोन प्रमुख संकल्पनांसह प्रतीक्षितता आणि अनुक्रमाचा परस्परसंवादी संबंधद्वारे प्रतिकात्मक संवादाची प्रक्रिया कायम ठेवली जाते. "जीवन जग", "ज्ञानाचे अंग किंवा "वास्तविक काय आहे याबद्दल नैसर्गिक लोकांची वृत्ती निर्माण करण्यासाठी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी कर्ते कसे हावभाव करतात याची चिंता आहे. जीवन जगाच्या संदर्भावर भर दिला जात नाही", परंतु वास्तविकतेची दृष्टी तयार करण्यासाठी, देखरेख करण्यासाठी किंवा अगदी बदलण्यासाठी कर्ता वापरत असलेल्या पद्धती आणि तंत्रावर लक्ष दिले जाते.

८.६ भाषेवर भर

गारफिनेल यांनी लोकान्वय पद्धती हे समजून घेण्याचा एक मार्ग म्हणून पाहिले जे लोक त्यांच्या स्वतःच्या जगाचा अर्थ लावण्यासाठी वापरतात. त्यांनी भाषेवर लक्षणीय भर दिला ज्याद्वारे वास्तवाचे बांधकाम केले जाऊ शकते. गारफिनेलच्या शब्दात: परस्परसंवाद करणे म्हणजे परस्परसंवाद सांगणे.

लोकान्वयपद्धतीबद्दल गारफिनेलच्या मुख्य मुद्द्यांपैकी एक म्हणजे ते "प्रतीक्षितता" आहेत. खाते हे असे मार्ग आहेत ज्याद्वारे कलाकार विशिष्ट परिस्थिती स्पष्ट करतात. मोजणी ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे लोक जगाची जाणीव करून देण्यासाठी जबाब योजतात. लोकान्वयपद्धती लोकांच्या खात्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी तसेच इतरांकडून जबाब प्रस्ताव आणि स्वीकारल्या किंवा नाकारल्या जातात यावर बरेच लक्ष देतात. लोकान्वयपद्धती संभाषणाचे विश्लेषण करण्यात व्यस्त असण्याचे हे एक कारण आहे. उदाहरण घ्यायचे तर जेव्हा एखादी विद्यार्थिनी तिच्या प्राध्यापकास ती परीक्षा का देऊ शकली नाही हे समजावून सांगते तेव्हा ती एक जबाब प्रस्तावीत करते. विद्यार्थिनी तिच्या प्राध्यापकासाठी, तिच्या क्रियेतून अर्थ काढण्याचा प्रयत्न करत आहे. (तिच्या या क्रियेचा योग्य अर्थ प्राध्यापकाने काढावायासाठी प्रयत्न करते.)

लोकान्वयपद्धतीना त्या जबाबाच्या स्वरूपामध्ये स्वारस्य असते परंतु सामान्यतः लेखा अभ्यासामध्ये ज्याद्वारे विद्यार्थी जबाब प्रस्तावित करतात आणि प्राध्यापक ते स्वीकारतात किंवा नाकारतात. लोकान्वयपद्धती अभ्यासक खात्यांच्या स्वरूपाचा न्याय करत नाहीत तर ते खात्यांच्या कृतीशी कसे संबंधित आहेत या दृष्टीने त्यांचे विश्लेषण करतात. ते खात्यांशी संबंधित आहेत तसेच वक्ता आणि श्रोते यांना प्राध्यापक, जबाब समजून घेणे आणि स्वीकारणे किंवा नाकारणे यासाठी आवश्यक असलेल्या पद्धतींशी संबंधित आहेत. समाजशास्त्रात (खरोखर सर्व विज्ञान) सामान्यज्ञानाच्या व्याख्यांचा समावेश होतो; लोकान्वयपद्धती समाजशास्त्रज्ञांच्या लेखाजोखांचा अभ्यास सामान्य व्यक्तीप्रमाणेच करू शकतात. अशा प्रकारे समाजशास्त्रज्ञ आणि सर्व शास्त्रज्ञांच्या दैनंदिन पद्धती वांशिक-विज्ञानशास्त्रज्ञांच्या तपासणीच्या कक्षेत येतात.

लोक काय करत आहेत याचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न करताना, आम्ही ते काय करत आहेत याचे स्वरूप बदलतो. हे समाजशास्त्रज्ञांसाठी जेवढे सत्य आहे तेवढेच सामान्य व्यक्तीसाठीही आहे.

खरंच गारफिकेल यांच्यासाठी,' संवाद साधणारे लोक त्यांच्या कृतीचा हिशेब ठेवण्याचा प्रयत्न करतात आणि इतरांना तोंडी प्रतिनिधित्व करतात. जगाची निर्मिती हाच प्राथमिक मार्ग आहे. त्यांच्या शब्दात कर्त्यांनी वापरलेले लोक तंत्र म्हणजे मौखिक वर्णन. अशा प्रकारे लोक त्यांची खाती वास्तवाची जाणीव निर्माण करण्यासाठी वापरतात.

अशाप्रकारे, एक विशिष्ट सैद्धांतिक दृष्टीकोन म्हणून लोकान्वयपद्धती हे हेरॉल्ड गारफिकेल यांनी पायाभूतसंशोधन करून दृढपणे स्थापित केले. त्यांचे कार्य "लोकान्वयपद्धतीमधील अभ्यास हे लोकान्वयपद्धतीला चौकशीचे/शोधनाचे क्षेत्र म्हणून स्थापित करते. जे लोक त्यांच्या जगाचा अर्थ काढण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पद्धती समजून घेण्याचा प्रयत्न करतात आणि ज्याद्वारे ही वास्तविकता निर्माण केली जाते ते निर्माण करणारे साधन म्हणून भाषेवर लक्षणीय भर दिला जातो.

८.७ लोकान्वयपद्धतीमध्ये प्रयोग

८.७.१ उल्लंघन प्रयोग:

गारफिकेलने वांशिक पद्धतीच्या मूलभूत तत्वांचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी अनेक 'ब्रीकिंग प्रयोगांची' उदाहरणे दिली. गारफिकेलच्या पूर्वीच्या कार्यातून मिळालेल्या उल्लंघनाचे खालील उदाहरण दिले जाते.

×		●
	×	
×		●

Tic-Tac-Toe च्या खेळामध्ये, यासुप्रसिद्ध नियम खेळामधील सहभागींना प्रत्येक चौकटीत एक चिन्ह ठेवण्याची परवानगी देतो, परंतु वरील प्रकरणात नियमाचा भंग केला गेला आहे कारण दोन चौकटीत मध्ये एक चिन्ह आहे. टिक-टॅक-टोच्या वास्तविक जीवनातील खेळातअसे घडल्यास, दुसरा खेळाडू जागा दुरुस्त करण्याचा आग्रह करेल. जर दुरुस्ती केली नाही तर दुसरा खेळाडू पहिल्या खेळाडूला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करेल की त्याने अशी असामान्य कृती का केली. Tic-Tac-Toe चे दैनंदिन जग कसे पुनर्संचयित केले जाते हे पाहण्यासाठी दुसऱ्याखेळाडूच्या क्रियेचा अभ्यास लोकान्वयपद्धती अभ्यासकाद्वारे केला जाईल.

दुसऱ्या एका उदाहरणात, गारफिकेलने आपल्या विद्यार्थ्यांना 15 मिनिटे खर्च करण्यास सांगितले. तासाभरात त्यांच्या घरात बसून ते चौकटीत असल्याची कल्पना करतात आणि मग त्या गृहितकाच्या आधारावर कृती करतात. त्यांना विनम्रपणे वागण्यास सांगण्यात आले. ते वैयक्तिक भेटणे टाळायचे, औपचारिक पत्ता वापरायचे, फक्त तेव्हाच बोलायचे.

हॅरोल्ड गारफिकेल यांची लोकान्वयपद्धती

बहुसंख्य प्रकरणांमध्ये कुटुंबातील सदस्य अशा वागण्याने निशब्द आणि चकित झाले होते. अनेकांवर क्षुद्र, स्वार्थी, ओंगळ आणि असभ्य असल्याचा आरोप ठेवण्यात आला होता. या प्रतिक्रिया दर्शवतात की लोकांनी कसे वागावे याविषयी सामान्य ज्ञानाच्या गृहीतकानुसार वागणे किती महत्त्वाचे आहे.

गारफिकेलला हे जाणून घेण्यात रस होता की कुटुंबातील सदस्यांनी अशा उल्लंघनाचा सामना करण्यासाठी सामान्य ज्ञानाचे मार्ग कसे प्रयत्न केले. त्यांनी अशा वर्तनाबद्दल विद्यार्थ्यांकडून स्पष्टीकरण मागितले. पूर्वी समजलेल्या हेतूनुसार ते स्वतःहून स्पष्टीकरण देखील क्रमवारी लावतात. साठी उदा. एखाद्या विद्यार्थ्याला जास्त काम केल्यामुळे किंवासोबतीशी भांडण झाल्यामुळे विचित्र वागणूक दिली जात असे. कुटुंबातील सदस्यांना परस्परसंवाद समजण्यासाठी असे स्पष्टीकरण महत्त्वाचे आहे.

जर विद्यार्थ्याने अशा प्रयोगाची वैधता मान्य केली नाही, तर कुटुंबातील सदस्य माघार घेतील आणि गुन्हेगाराविरुद्ध वेगळे राहतील. घरातील सदस्यांना तो समतोल जाणवला. शेवटी जेव्हा विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या कुटुंबियांना प्रयोग समजावून सांगितला, तेव्हा बहुतेक प्रकरणांमध्ये सुसंवाद पुनर्संचयित झाला.

लोक त्यांचे दैनंदिन जीवन कसे व्यवस्थित करतात हे दर्शविण्यासाठी उल्लंघनाचा प्रयोग केला जातो. असे गृहीत धरले जाते की लोक ज्या प्रकारे हे उल्लंघन हाताळतात ते त्यांचे दैनंदिन जीवन कसे हाताळतात याबद्दल बरेच काही सांगते. जरी हे प्रयोग निष्पाप वाटत असले तरी ते अनेकदा अत्यंत भावनिक प्रतिक्रिया देतात. उल्लंघनाच्या प्रतिक्रिया कधीकधी इतक्या टोकाच्या असतात की त्यांच्या वापराबद्दल सावध केले जाते. स्वारस्य असलेल्या व्यक्तींना कठोरपणे सूचित केले जाते की कोणतेही नवीन उल्लंघन अभ्यास करू नका.

८.७.२ संभाषण विश्लेषण:

"संभाषण विश्लेषण" हा शब्द हार्वे सॅक्स (१९९२) आणि इतरांनी प्रवर्तित केलेल्या संवादातील संभाषणाच्या वांशिक-पद्धतीसंबंधी अभ्यासाचे वर्णन करण्यासाठी तयार करण्यात आला होता आणि जो हॅरोल्ड गारफिकेलच्या वांशिक पद्धतीच्या दृष्टिकोनातून (१९६७) उद्भवला होता. लोकान्वयपद्धती चौकट नसणारेदेखील परस्पर संवादाचा तपास करणाऱ्या इतरांनी देखील संभाषण विश्लेषण हा शब्द वापरण्यास सुरुवात केली आहे.

संभाषण ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये सहभागींनी ते ओळखण्यासाठी आणि ते चालू ठेवण्यासाठी विशिष्ट वैशिष्ट्यांची आवश्यकता असते. लोक नजरेची देवाणघेवाण करतात, सहमतीने डोके हलवतात, प्रश्न विचारतात आणि त्यांची उत्तरे देतात, इत्यादी. ही तंत्रे योग्यरित्या लागू न केल्यास, संभाषण खंडित होईल आणि वेगळ्या प्रकारच्या सामाजिक व्यवस्थेसह बदलले जाईल.

संभाषण विश्लेषक संवादामध्ये चर्चा कशी प्रगती करते, ते कसे सुलभ होते किंवा अडथळा आणला जातो, संभाषणात कसे वळण घेतले जाते आणि या प्रक्रिया सामाजिक संदर्भानुसार कशा प्रकारे प्रभावित होतात आणि आकार देतात याचा अभ्यास करतात. व्यक्ती जे बोलतात ते संभाषण विश्लेषणात ते कसे बोलतात हे तितकेच आवश्यक असते. स्वतःला व्यक्त करताना लोकांचे विराम, तसेच ते बोलत असताना ते स्वतःला किंवा इतरांना कसे किंवा कसे व्यत्यय आणतात हे देखील लक्षणीय आहे. कायदा आणि शिक्षेच्या सामाजिक बांधणीबद्दल समजून घेण्यासाठी, संभाषण विश्लेषक न्यायालयीन कार्यवाही किंवा विधान चर्चाचे ध्वनीमुद्रण ऐकू शकतात. ते अधिक मूलभूत संवाद देखील पाहू शकतात, जसे की चहा, कॉफी किंवा पेय यावर दोन लोकांमधील बोलणे.

८.८ निष्कर्ष:

हॅरोल्ड गारफिकेल यांनी १९६० च्या मध्यात वांशिक पद्धती विकसित केली, एक मूलगामी सूक्ष्म-स्तरीय गुणात्मक दृष्टीकोन जो जॉर्ज सिमेल्स, शुट्झ आणि पार्सन यांच्या कार्यावर आधारित होता आणि प्रतिकात्मक परस्परसंवादवादी प्रगतीचा फायदा झाला. गारफिकेलच्या मते, क्षेत्रकार्य अभ्यासकाचे कार्य म्हणजे अशा यंत्रणा समजून घेणे ज्याद्वारे निरीक्षण करण्यायोग्य आणि अहवाल करण्यायोग्य वास्तव व्यक्तीद्वारे आयोजित केले जाते, तयार केले जाते आणि व्यवस्थापित केले जाते. त्यांनी दावा केला की संशोधक आणि प्रतिसादकर्ता या दोघांचा सामग्री संकलन प्रक्रियेवर परिणाम होतो. पूर्वीच्या पद्धतशीर तत्वांच्या विपरीत, लोकान्वयपद्धती अभ्यासक विश्वास ठेवत नाहीत की सामग्रीवर संशोधकाचा प्रभाव सामग्रीच्यावैधतेला हानीकारक आहे. त्याऐवजी, लोकान्वयपद्धती अभ्यासकना असे वाटते की संशोधक आणि निरीक्षणसामग्री तयार करणे केवळ विशिष्ट सामाजिक परस्परसंवाद प्रक्रिया प्रदर्शित करतात. गारफिकेलचे उल्लंघन करणारे प्रयोग ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीचे सामाजिक वास्तव क्षणोक्षणी व्यत्यय आणले जाते आणि त्यांचे अंतर्निहित गृहितक, विश्वास आणि समज प्रकट करण्यासाठी तपासले जाते, हे त्यांच्या कादंबरी पद्धतींपैकी होते. संभाषणात्मक आणि चर्चाविश्व विश्लेषण, जे भाषणाच्या नमुन्यांवर आणि संवादाच्या इतर प्रकारांवर लक्ष केंद्रित करतात, जसे की हावभाव आणि अभिव्यक्ती, ज्यामध्ये सामाजिक संवाद समाविष्ट असतो, ते देखील लोकान्वयपद्धती अभ्यासकांद्वारे सादर केले गेले. गारफिकेलचा हेतू होता की हानीकारक सामान्य ज्ञान प्रक्रिया टाळण्यासाठी ज्याचा त्यांनी दावा केला होता की पारंपारिक प्रायोगिक संशोधन पद्धतींमध्ये अंतर्निहित आहेत ज्यांचा वापर व्यक्ती त्यांचे सामाजिक वास्तव तयार करण्यासाठी पद्धतशीरपणे कार्य करणाऱ्या यंत्रणेचा शोध घेण्यासाठी विद्यमान पद्धतींचा अवलंब करतात.

8.9 REFERENCES AND FURTHER READINGS

- Adams, B. Nand Sydie, R.A, 2001 Sociological Theory I & II, Great Britian, Weidenfeld & Nicolson.
- Coser Lewis, 1971, Masters of Sociological Thought (2nded), Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- Delaney Tim, 2005, Contemporary Social Theory –Investigation and Application, Delhi Pearson Education Inc.

- Fletcher Ronald, 2000, The Making of Sociology –A Study of Sociological Theory Beginnings and Foundations, New Delhi, Rawat Publications.
- Joseph Jonathan (ed) 2005. Social Theory, Edinburg, Edinburg University Press.
- Ritzer George, 1988, Sociological Theory (2nd ed.), New York, Mc – Graw-Hill Publication.
- Ritzer George, 1996, Sociological Theory (4th ed.), New York, Mc-Graw-Hill Publication.-
- Srivastsan R, History of Development Thought, a Critical Anthology,(ed) 2012,New Delhi, Routledge Taylor and Francis Group .
- Turner Jonathan, 2001, The Structure of Sociological Theory (4th ed.), Jaipur, Rawat Publication.
- Wallace Ruth .A, 2006, Contemporary Sociological Theory U.S.A., Prentice Hall.

munotes.in

एव्हिंग गॉफमन: नाट्यशास्त्र

घटक रचना:

- ९.० उद्दिष्टे
- ९.१ पार्श्वभूमी
- ९.२ नाटकीय दृष्टीकोन
- ९.३ छाप/ठसा व्यवस्थापन
- ९.४ छाप/ठसा व्यवस्थापन मध्ये फसवणूक आणि हाताळणी
- ९.५ रंगमंच
- ९.६ रंगमंचामागील बाजू
- ९.७ खाती: सबब आणि औचित्य
- ९.८ स्व-जागरूकता, स्व-निरीक्षण आणि स्व-संवाद
- ९.९ निष्कर्ष
- ९.१० संदर्भ आणि अधिक वाचनासाठी

९.० उद्दिष्टे:

- सामाजिक बांधणी म्हणून वास्तवाची संकल्पना समजून घेणे.
- स्व-सादरीकरणाच्या सामाजिक गतिशीलतेचे विश्लेषण करण्यासाठी गॉफमनचा नाट्यमय दृष्टिकोन वापरणे.
- छाप व्यवस्थापन, मागील रंगमंच आणि रंगमंच चे महत्त्व आणि वास्तविक जीवनातील परिस्थितीमध्ये त्याची प्रासंगिकता तपासणे.

९.१ पार्श्वभूमी:

एव्हिंग गॉफमन (१९२२-१९८२) हे एक प्रसिद्ध कॅनेडियन-अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ होते ज्यांनी आधुनिक अमेरिकन समाजशास्त्राच्या निर्मितीवर प्रभाव पाडला. गॉफमन यांचा जन्म मॅनव्हिल, अल्बर्टा, कॅनडा येथे जून १९२२मध्ये झाला. १९४५मध्ये टोरंटो विद्यापीठातून पदवी प्राप्त केली आणि समाजशास्त्र आणि सामाजिक मानवशास्त्र या विषयात

पदवीसाठी शिकागो विद्यापीठात गेले. "बिग सिस्टर" नावाच्या लोकप्रिय अमेरिकन रेडिओ सोप ऑपेराला प्रेक्षकांच्या प्रतिसादावर आधारित त्यांनी १९४९ मध्ये पदव्युत्तर पदवी प्राप्त केली. त्यांची पीएच.डी. प्रबंध दुर्गम शेटलँड बेटावरील क्षेत्रभेटीवर आधारित होता. गॉफमनचे प्रमुख योगदान खालीलप्रमाणे आहेत:

- केंद्रीय सिद्धांत आणि पद्धती
- समाज, मानव आणि बदल यांचे स्वरूप
- नाट्यशास्त्र
- सामाजिक बदल
- वर्ग, लिंग आणि वंश

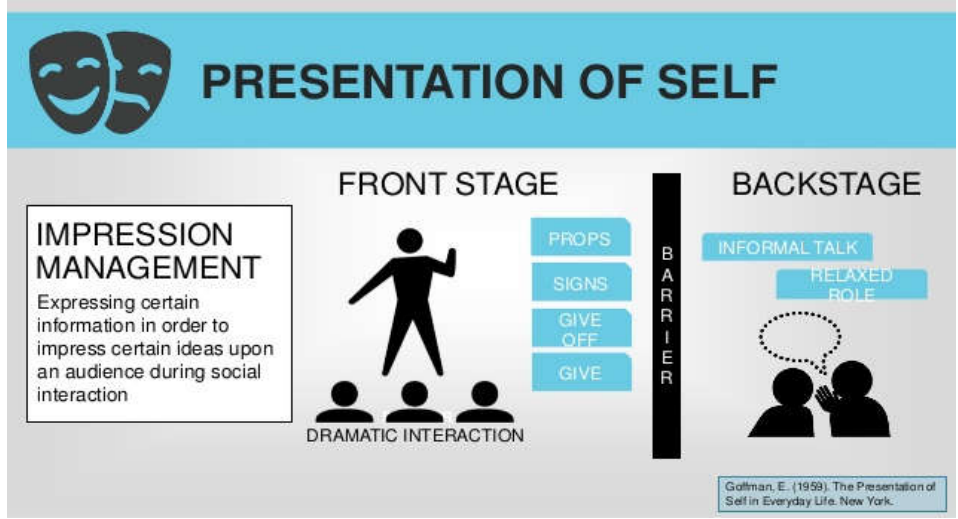
व्यवसायातील त्यांच्या अनेक भरीव आणि चिरस्थायी योगदानांमुळे, काही लोक त्यांना विसाव्या शतकातील सर्वात प्रभावशाली समाजशास्त्रज्ञ मानतात. प्रतिकात्मक परस्परसंवाद सिद्धांत आणि नाट्यशास्त्रीय दृष्टिकोनाच्या विकासासाठी त्यांच्या योगदानासाठी ते व्यापकपणे ओळखले जातात आणि त्यांचे कौतुक केले जाते.

प्रतिकात्मक परस्परसंवादात स्वतःबद्दलचे सर्वात महत्त्वाचे काम म्हणजे 'दैनंदिन जीवनात स्व सादरीकरण.' (१९५९) गॉफमनची स्वतःची संकल्पना मीडच्या कल्पनांचे वर आधारलेली आहे. त्याच्या मते, सर्व-मानवी आणि आपल्या सामाजिक आत्म्या मधला तणाव लोक आपल्याकडून काय अपेक्षा करतात आणि आपण उत्स्फूर्तपणे काय करू इच्छित नाही यातील फरकामुळे आहे. या कार्यात मध्ये रस असल्याने, गॉफमनने नाट्यशास्त्रावर लक्ष केंद्रित केले.

९.२ नाटकीय दृष्टिकोन:

एव्हिग गॉफमन यांनी त्यांच्या 'द प्रेझेंटेशन ऑफ सेल्फ इन एव्हरीडे लाइफ' या पुस्तकात १९५९ मध्ये समाजशास्त्रात नाट्यशास्त्रीय दृष्टिकोन सादर केला. त्याला ही कल्पना रंगभूमीवरून सुचली, आणि व्यक्ती समाजात कसे वागतात आणि ते स्वतःचे प्रतिनिधित्व कसे करतात यासाठी ते एक रूपक म्हणून वापरतात. ज्यामध्ये लोक कलाकार असतात आणि समाज एक रंगमंच आहे आणि व्यक्ती एकमेकांशी गुंततात, प्रवचना संवादांची देवाणघेवाण करतात आणि समाजाचे सदस्य म्हणून ते ज्या नियमांचे आणि मूल्यांचे पालन करतात त्याद्वारे निर्देशित केले जातात.

गॉफमनची स्वतःची भावना त्याच्या नाट्यमय दृष्टिकोनातून आकाराला आली. तो स्वतःला अभिनेत्याचा ताबा म्हणून नाही तर अभिनेता आणि प्रेक्षक यांच्यातील नाट्यमय संवादाचा परिणाम म्हणून समजत होता. स्व हा एक नाट्यमय परिणाम आहे जो सादर केलेल्या दृश्यातून उद्भवतो. कार्यक्षमते दरम्यान व्यत्यय येण्यास स्वतः ला असुरक्षित आहे. नाट्यशास्त्राचा संबंध अशा प्रक्रियेशी आहे ज्याद्वारे अशा प्रकारचा त्रास टाळता येऊ शकतो आणि हाताळला जाऊ शकतो. बहुतेक सादरीकरण यशस्वी होतात याकडे त्यांनी लक्ष वेधले.

९.३ छाप / पगडा व्यवस्थापन:

छाप / पगडा व्यवस्थापन हे गॉफमनच्या कल्पनेचे केंद्रस्थान आहे. गॉफमन यांनी असे गृहीत धरले की जेव्हा व्यक्ती संवाद साधते तेव्हा त्यांना स्वतःची एक विशिष्ट भावना सादर करायची असते जी इतरांद्वारे स्वीकारली जाईल. कलाकार सतत 'इम्प्रेशन मॅनेजमेंट' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या कामात गुंतलेले असतात, जेव्हा लोक इतर त्यांच्याबद्दल काय विचार करतात ते नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या मनात विशिष्ट उद्दिष्टे आहेत ज्यासाठी ते कार्य करतील. अशा परिस्थितीत, आपण ज्याच्यावर छाप पाडू इच्छितो त्या व्यक्तीला प्रदर्शित केलेले वर्तन स्वीकार्य असेल. डॉक्टर, वकील, जादूगार इ. एखाद्या विशिष्ट व्यवस्थेतच मध्ये काम करतात त्याप्रमाणे विशिष्ट संदर्भ आणि आपला इतरांवरील पगडा व्यवस्थापित करणे आवश्यक असते. वय, लिंग, पोशाख इत्यादी सारख्या आमच्या वैयक्तिक आघाड्या देखील छाप व्यवस्थापित करण्यासाठी तितकेच महत्वाचे आहेत. अशाप्रकारे तरुण डॉक्टरांनी आपल्या रुग्णांना विश्वास वाढवण्यासाठी प्रौढ (वयस्कर) दिसणे आवश्यक आहे.

उदा. जेव्हा आपण मुलाखतीसाठी जातो तेव्हा आपण औपचारिक कपडे घालू आणि आपले वर्तन सर्वोत्तम ठेऊ. तथापि, कलाकारांना देखील याची जाणीव असते की प्रेक्षकांचे सदस्य त्यांच्या कामगिरीमध्ये अडथळा आणू शकतात. अभिनेत्याला आशा आहे की त्यांनी प्रेक्षकांसमोर सादर केलेला स्वतः ला अभिनेत्याची इच्छा म्हणून परिभाषित करण्यासाठी प्रेक्षकांसाठी पुरेसे मजबूत असेल. कलाकारांनाही आशा आहे की यामुळे प्रेक्षक अभिनेत्याला हवे तसे काम करतील. गॉफमन यांनी या मध्यवर्ती भागाचे वैशिष्ट्य "छाप व्यवस्थापन" असे केले आहे. यात अभिनेते त्यांना येण्याची शक्यता असलेल्या समस्यांमध्ये विशिष्ट छाप टिकवून ठेवण्यासाठी वापरत असलेले तंत्र आणि या समस्यांचा सामना करण्यासाठी ते वापरत असलेल्या पद्धतींचा समावेश आहे.

९.४ छाप व्यवस्थापन मध्ये फसवणूक आणि हाताळणी:

बऱ्याच लोकांचा असा विश्वास आहे की छाप व्यवस्थापन फसवे आणि फेरफार करणारे आहे. हे अर्थातच अप्रामाणिक आणि अनैतिक असू शकते. हे गॉफमन (१९५९) यांच्याद्वारे ओळखले गेले, ज्यांनी इतरांसाठी हानिकारक असलेल्या समजांमध्ये फेरफार करण्यापासून सावधगिरी बाळगली. दुसरीकडे, छाप व्यवस्थापन अत्यंत फायदेशीर ठरू शकते कारण ते आपल्याला आणि इतरांना सामाजिकदृष्ट्या योग्य आणि इष्ट मार्गांनी कार्य करण्यास अनुमती देते. तुम्हाला काही शंका असल्यास, इतरांच्या भावनांची काळजी न करता आपण सर्वांनी आपल्याला हवे तेच केले तर काय होईल याचा विचार करा. आपल्यापैकी बहुतेक जण छाप व्यवस्थापनद्वारे इतरांना प्रदान केलेल्या सामान्य सभ्यता आणि सभ्यतेशिवाय सामाजिक जीवन अशक्य आहे.

गॉफमन यांनी सुचवले की आपण जी छाप पाडतो त्यावर आपले सर्वांचे नियंत्रण असते. आम्हाला हवे असलेले इंप्रेशन स्वीकारण्यासाठी इतरांचे मन वळवण्यात आम्ही काहीवेळा इतरांपेक्षा जास्त यशस्वी होतो, परंतु आम्ही नेहमी कसे दिसतो ते व्यवस्थापित करत असतो. आमच्या दैनंदिन जीवनात आम्ही आमची सार्वजनिक प्रतिमा व्यवस्थापित करण्याच्या सर्व मार्गांचा विचार करू:

- लोक कामाच्या ठिकाणी, फिरण्यासाठी आणि मित्रांसोबत आराम करताना वेगळे कपडे घालतात.
- जर आपण आपल्या घरी एकटे असलो तर आपण कोणत्याही भांड्यातून चहा पिऊ शकतो, परंतु आम्ही आपल्या मैत्रिणीच्या किंवा प्रियकराच्या कुटुंबाला भेट देत असल्यास असे करीत नाही.
- आपण आपल्या करिअर कौशल्यांबद्दल जवळच्या मित्राला सांगू शकतो, परंतु नोकरीच्या मुलाखतीत नाही.
- कंटाळवाण्या वर्गात, आपण प्राध्यापकांकडे टक लावून पाहतो आणि आपल्या वहीमध्ये लिहितो की आम्ही टिप्पण घेत आहोत अशी कल्पना तयार करतो.
- लहान मुलासमोर बोलताना आपण कठोर भाषा किंवा शिव्याशाप बोलणे टाळतो.
- एका किराणा दुकानाच्या रांगेत, लिपिक म्हणतो, "आज कसे आहात?" आणि आपण प्रामाणिक उत्तर देण्यास नकार देतो, जसे की "मला भयंकर सर्दी झाली आहे, मला काल रात्री झोप लागली नाही, उद्या माझ्या दोन चाचण्या आहेत आणि मला असे वाटते —!"

यापैकी प्रत्येक परिस्थितीमध्ये, विशिष्ट उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आम्ही आमची प्रतिमा नियंत्रित करतो, जसे की इतरांना तुम्हाला विचित्र किंवा अप्रिय समजू नये म्हणून पटवणे. आम्ही इतरांशी गुंतत असताना भूमिका स्वीकारतो.

गॉफमन यांनी सुचवले की कामगिरीच्या सादरीकरणामध्ये समोरचा टप्पा आणि मागील रंगमंचाच्या वर्तनाचा समावेश होतो.

९.५ समोरचा मंच (रंगमंच):

पुढचा भाग हा कार्यप्रदर्शनाचा भाग आहे जो कार्यप्रदर्शनाचे निरीक्षण करणाऱ्यांसाठी परिस्थिती परिभाषित करण्यासाठी सामान्य आणि निश्चित मार्गांनी कार्य करतो उदा. सर्जनला सामान्यतः ऑपरेटिंग रूम, टॅक्सी ड्रायव्हरला कॅब, बर्फ स्केटरसाठी बर्फ आवश्यक असतो. वैयक्तिक आघाडीमध्ये त्या वस्तू आणि उपकरणे असतात ज्यांना प्रेक्षक सादरीकारांतून ओळखतात आणि ते त्यांच्यासोबत व्यवस्थानात मध्ये घेऊन जाण्याची अपेक्षा करतात. एक सर्जन, उदा. वैद्यकीय गाऊनमध्ये हिंडणे अपेक्षित आहे, विशिष्ट उपकरणे आहेत, इत्यादी.

रंगमंचावरील स्व ही स्वतःची आवृत्ती आहे जी आम्ही उर्वरित जगाला प्रदर्शित करण्याची शक्यता आहे. हीच ती व्यक्ती आहे जेव्हा आपण आपला नेहमीचा परिसर सोडतो, जेव्हा आपण अशा लोकांशी संवाद साधतो ज्यांच्याशी आपल्याला अद्याप सहजता नसते, आपल्याला माहित नसलेल्या लोकांशी संवाद साधतो. इथेच आपले छाप व्यवस्थापनात कामात येते; आम्ही सामान्यतः समाजाच्या सदस्यांद्वारे सहजपणे स्वीकारल्या जाणाऱ्या कृती प्रदर्शित करतो. उदाहरणार्थ, जेव्हा आपण आपल्या मित्राच्या पालकांना पहिल्यांदा भेटतो, तेव्हा त्यांनी आपणास त्यांच्या मुलांसाठी 'चांगली कंपनी' समजावे अशी आपली इच्छा असते, म्हणून आपण आपल्या मित्रांप्रमाणेच चुकीचे वागू किंवा बोलू शकत नाही आणि आपण सिगारेट वगैरे पिणार नाही. त्याचप्रमाणे, जेव्हा आपण सुरुवातीला काम करू लागतो, तेव्हा आपण आपल्या सहकाऱ्यांवर आणि वरिष्ठांवर चांगली छाप पाडायची असते, म्हणून आपण आपल्याला नियुक्त केलेले कोणतेही काम उत्साहाने पूर्ण करून आणि विलंब न करता त्यानुसार काम करू शकतो.

९.६ मागचा मंच (रंगमंचाची मागची बाजू) :

हे एक ठिकाण आहे "जेथे कार्यप्रदर्शनामुळे वाढलेली छाप जाणूनबुजून एक बाब म्हणून विरोधाभासी आहे" ही अशी जागा आहे जिथे कलाकार आराम करू शकतो, त्यांचा पुढचा भाग सोडू शकतो, उदा. त्यांच्या कलाकार रंगमंचावर आपले संवाद बोलतो आणि विंगेत आराम करतो.

उदाहरण म्हणून गॉफमनने पुरुषांच्या तुलनेत अदृश्य स्त्रियांच्या नातेसंबंधावर सिमॉन दी ब्यूव्हाचा उल्लेख केला आहे. "इतर स्त्रियांबरोबर, एक स्त्री पडद्यामागे आहे; ती तिची साधनेवापरते, त्याचा उपयोग करत आहे, पण युद्धात नाही... रंगमंचावर येण्यापूर्वी ती आपली भूमिका निश्चित करते".

बॅकस्टेज सेल्फ (विंगेतीलस्व) ही स्वतःची आवृत्ती आहे की जेव्हा आपण आरामदायी वातावरणात असतो. आम्ही येथे स्वीकारले आहे; आपण कोण आहोत यासाठी लोक तुम्हाला ओळखतात आणि छाप निर्माण करण्याची गरज उरत नाही. जेव्हा आपण आपल्या मित्रांच्या आसपास असतो, उदाहरणार्थ, आपण अधिक आरामशीर असतो आणि आपण

असे शब्द वापरण्याची अधिक शक्यता असते जे अन्यथा अपमानास्पद मानले जाऊ शकतात. आपण रंगमंचावर नाही, म्हणून आमच्याकडे कोणाचेच लक्ष नाही आणि त्यामुळे अधिक आरामशीर आहोत. परिणामी, समाजात स्वीकारण्याची आपली इच्छा पूर्ण करण्यासाठी आपण कसे वागतो याचे रूपक बनते. बाहेरील जगासाठी आपण नाटकीय भूमिका स्वीकारतो, मित्रांमध्ये असताना नाही.

व्यक्तित्वाचा ठसा राखण्यासाठी रंगमंचाप्रमाणे पुढील रंगमंच व रंगमंचाच्या मागची बाजू यात पृथक्करण राखणे महत्वाचे आहे. हे पृथक्करण सामाजिक जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये आढळते, उदाहरणार्थ, शयनकक्ष आणि स्नानगृह ही अशी ठिकाणे आहेत जिथून प्रेक्षकांना वगळले जाऊ शकते. तेथे व्यक्तीमन मोकळ्या पद्धतीने वागते.

जेव्हा आपण एकांकी सादर करण्यासाठी जातो तेव्हा आपल्याला रंगमंचावर कलाकारांचा अभिनय पाहता येतो. जे आपल्याला दिसत नाही ते पडद्यामागे चालते. सेटवरील दृश्य, प्रकाश किंवा इतर भौतिक घटकांवर पकड काम करताना दिसत नाहीत. कलाकार त्यांच्या रेषा आणि पद्धतींचा सराव करताना आमच्या लक्षात येत नाही. कलाकारांच्या अभिनयाचे दिग्दर्शन करणारे दिग्दर्शक नाहीत. एखाद्या धार्मिक नेत्याची तोतयागिरी करणारा अभिनेता रंगमंचावर ओरडताना किंवा एखाद्या लहान मुलाला मिठी मारणारा क्षुद्र-उत्साही पात्र देखील आपल्याला दिसत नाही.

दैनंदिन जीवन समोर आणि मागील दोन्ही टप्प्यांवर घडते, जसे ते रंगमंचावर घडते. गॉफमनने आपला मुद्दा दाखवण्यासाठी रेस्टॉरंट सर्व्हरचे (जेवण वाढणारा) उदाहरण वापरले. रेस्टॉरंटमध्ये, फ्रंट स्टेजचे वर्तन ग्राहकांशी नम्र आणि लक्ष देणारे असते, अन्नाच्या गुणवत्तेबद्दल काळजी दर्शवते आणि स्वच्छतेची हमी देते. तथापि, बॅकस्टेज वर्तनामध्ये, सर्व्हरने जमिनीवर अन्न टाकणे, ते उचलणे आणि समोरच्या स्टेजवर जेवणासाठी सर्व्हर करण्यासाठी प्लेटवर ठेवणे समाविष्ट असू शकते. मागील स्टेजवरील सर्व्हर जेवण करणाऱ्यांच्या जेवणाचे नमुने घेऊ शकतात, डिनरला देण्यासाठी प्लेटवर ठेवण्यापूर्वी चीजच्या स्लाईसमधून मूस काढू शकतात किंवा ग्राहकांची चेष्टा करू शकतात.

नाटक म्हणून सामाजिक संवाद कसा चालतो हे पूर्णपणे समजून घेण्यासाठी आपण थिएटरचा पुढचा आणि मागचा टप्पा दोन्ही समजून घेतले पाहिजे. बॅकस्टेज आचरण लोकांना त्यांच्या भावना सुरक्षितपणे व्यक्त करण्यास अनुमती देते आणि समोरच्या स्टेजच्या कामगिरीमध्ये हस्तक्षेप न करता. बॅकस्टेज क्रियाकलाप गट ऐक्य वाढवू शकतात (उदाहरणार्थ, रेस्टॉरंट सर्व्हरमध्ये) आणि त्यांना प्रभावी फ्रंटस्टेज सादरीकरण डिझाइन करण्यात मदत करू शकतात. सक्षम संभाषणकर्त्यांना बॅकस्टेज क्रियाकलाप प्रेक्षकांपासून लपवून कसे ठेवायचे हे माहित आहे जेणेकरून फ्रंट स्टेजच्या कामगिरीला हानी पोहोचू नये. जेव्हा जेवणाच्या जेवणाच्या सर्व्हरला ग्राहकाच्या प्लेटमधून अन्न फुंकत असल्याचे लक्षात येते, तेव्हा सर्व्हर त्याच्या किंवा तिच्या घराच्या समोरच्या स्थानावर विश्वासाहता गमावतो. एक बॅकस्टेज क्षेत्र आहे हे जाणून घेतल्याने आपण आपले केस खाली ठेवू शकतो आणि आराम करू शकतो, दुसरीकडे, आपण करत असलेल्या अनेकदा तणावपूर्ण कामाचा सामना करण्यास सक्षम होतो.

९.७ खाती:

सबब आणि औचित्य: खाती ही अशी विधाने आहेत जी लोक अप्रत्याशित किंवा अनुचित वागणूक स्पष्ट करण्यासाठी देतात.

दोन प्रकारची खाती:

1. सबब: जबाबदारी कमी करण्याचा प्रयत्न.
2. औचित्य: वर्तनाचा काही सकारात्मक परिणाम होता हे सुचवण्याचा प्रयत्न.

स्वविकसनमध्ये आपला दर्जा वाढवण्याचा कोणताही प्रयत्नद्वारे परिस्थिती बदलण्याचा कोणताही प्रयत्न.

- A. खुशामत करणे.
- B. तुमच्या खऱ्या विश्वासापलीकडे इतरांशी सहमत राहणे.
- C. परोपकार करणे.
- D. अनुकूल वातावरणात इतरांसमोर स्वतः ला खोटेपणे सादर करणे.

९.८ स्व-जागरूकता, स्व-निरीक्षण आणि स्वतः ची प्रकटीकरण:

आत्म-जागरूकता:

जेव्हा आपले लक्ष स्वतःवर केंद्रित असते, तेव्हा आपण आत्म-जागरूकतेच्या दृष्टीने बोलतो. आपण हे आपल्या खाजगी स्व-स्वतःमध्ये करतो--स्वतःचा तो भाग ज्यामध्ये वृत्ती इतरांना समजू शकत नाही. सार्वजनिक स्वत्व हा तो भाग आहे जो आपल्या वागण्या-बोलण्यातून निघून जातो. लोक ज्या प्रमाणात स्वतः ची जाणीव ठेवतात आणि त्यामुळे होणारे परिणाम यात भिन्न असतात.

स्व-निरीक्षण:

एकदा आपण निपुण कलाकार झालो की, आपण स्वतः ची देखरेख करण्यास अधिक चांगले बनतो जेणेकरून आपण इतरांच्या प्रतिक्रियांशी अधिक जुळवून घेतो आणि त्यानुसार आपले वर्तन समायोजित करू शकतो. उच्च स्व-निरीक्षक त्यांच्या सामाजिक परिस्थितीबद्दल खूप जागरूक असतात आणि ते अंदाज घेतात. कमी स्व-निरीक्षक या उलट आहेत.

स्वयं-प्रकटीकरण:

हे असे साधन आहे ज्याद्वारे आपण इतरांना आपल्याबद्दल काय माहिती आहे याचे नियमन करू शकतो- जवळीक साधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

१.१ निष्कर्ष:

गॉफमनचे किंवा समाजशास्त्राचे नाट्यशास्त्रीय सिद्धांत आणि संशोधनाचे क्षेत्र विशेष नाही. विविध विषयांतील विद्वानांनी नाट्यशास्त्रीय संकल्पना स्वीकारली आहे आणि त्यांचा संशोधनासाठी उपयोग केला आहे. नंतरच्या काळात गॉफमनच्या विधींमध्ये रुची असल्यामुळे त्यांना एमिल दुखिमच्या नंतरच्या कामाच्या जवळ आणले. दुखिम यांच्या विश्लेषणाप्रमाणे सामाजिक तथ्ये, ते नियमांवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी आणि त्यांना सामाजिक वर्तनावरील बाह्य मर्यादांकडे पाहण्यासाठी आहे.

१.१० REFERENCES AND FURTHER READINGS:

- Adams, B. Nand Sydie, R.A, 2001 Sociological Theory I & II, Great Britain, Weidenfeld & Nicolson.
- Coser Lewis, 1971, Masters of Sociological Thought (2nded), Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- Delaney Tim, 2005, Contemporary Social Theory –Investigation and Application, Delhi Pearson Education Inc.
- Fletcher Ronald, 2000, The Making of Sociology –A Study of Sociological Theory Beginnings and Foundations, New Delhi, Rawat Publications.
- Joseph Jonathan (ed) 2005. Social Theory, Edinburg, Edinburg University Press.
- Ritzer George, 1988, Sociological Theory (2nd ed.), New York, Mc – Graw-Hill Publication.
- Ritzer George, 1996, Sociological Theory (4th ed.), New York, Mc-Graw-Hill Publication.-
- Srivastan R, History of Development Thought, a Critical Anthology, (ed) 2012, New Delhi, Routledge Taylor and Francis Group .
- Turner Jonathan, 2001, The Structure of Sociological Theory (4th ed.), Jaipur, Rawat Publication.
- Wallace Ruth .A, 2006, Contemporary Sociological Theory U.S.A., Prentice Hall.

अँटोनियो ग्राम्सी: वर्चस्व आणि सत्ताधारी कल्पना Antonio Gramsci: Hegemony and the Ruling Ideas

घटक रचना:

१०.० उद्दिष्टे

१०.१ प्रस्तावना

१०.२ चरित्र

१०.३ ग्राम्सीच्या काळातील सामाजिक चळवळी

१०.४ वर्चस्व

१०.५ राजकीय सक्रियता

१०.६ विचारवंतांची भूमिका

१०.७ ग्राम्सी विरुद्ध मार्क्स

१०.८ समीक्षक

१०.९ सारांश

१०.१० प्रश्न

१०.११ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टे: (Objectives)

१. अँटोनियो ग्राम्सीबद्दल जाणून घेणे.

२. त्याचा दृष्टिकोन, सिद्धांत आणि संकल्पना समजून घेणे.

१०.१ प्रस्तावना: (Introduction)

असे काही विद्वान आहेत ज्यांच्या कार्याचा आणि योगदानाचा समाजावर मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडतो, असे एक विद्वान अँटोनियो ग्राम्सी आहेत. त्यांचा सिद्धांत समकालीन जागतिकीकृत समाजालाही लागू होऊ शकतो. ग्राम्सीबद्दल अभ्यास करणे महत्वाचे आहे कारण ते समकालीन नव मार्क्सवादी विचारवंतांपैकी एक आहेत. जेव्हा तुम्ही तुमच्या उच्च शिक्षणासाठी समाजशास्त्राशी संबंधित स्पर्धात्मक परीक्षा जसे की मास्टर्स, एमफिल किंवा

अगदी राष्ट्रीय पात्रता परीक्षा, लेक्चरशिपसाठी राज्य पात्रता परीक्षा, जी तुम्ही तुमच्या पदव्युत्तर पदवीनंतर देऊ शकता अशा कोणत्याही स्पर्धात्मक परीक्षेला बसता तेव्हा हा धडा उपयुक्त ठरेल. जर तुम्ही नंतर पीएचडीची तयारी करत असाल / पीईटी नावाच्या पीएचडी प्रवेश परीक्षेची तयारी करत असाल तर हा विषय किंवा सर्वसाधारणपणे समाजशास्त्रीय सिद्धांत अधिक उपयुक्त ठरेल. आता आपण ग्राम्सीच्या तपशीलांकडे लक्ष देऊ.

अँटोनियो ग्राम्सी: वर्चस्व आणि सत्ताधारी कल्पना

अँटोनियो ग्राम्सी हे एक प्रमुख इटालियन मार्क्सवादी होते ते १८९१ ते १९३७ या काळात जगले. ते प्रसिद्ध सिद्धांतकार, पत्रकार आणि तत्त्वज्ञ होते. मुसोलिनीच्या काळात त्यांना ११ वर्षे तुरुंगवास भोगावा लागला. यावेळी त्यांनी सुमारे तीन हजार पानांचे 'प्रिझन नोटबुक्स' हे पुस्तक लिहिले. युद्धानंतर या डायरी त्याच्या तुरुंगातून तस्करी करून इटालियनमध्ये प्रकाशित केल्या गेल्या. तथापि, १९७० च्या दशकापर्यंत ते इंग्रजीमध्ये प्रसिद्ध झाले नाही. प्रिझन नोटबुक्सचे प्रमुख ध्येय एक नवीन मार्क्सवादी सिद्धांत स्थापित करणे हे होते जे प्रगत भांडवलशाहीच्या परिस्थितीशी जुळवून घेतले जाऊ शकते.

पुस्तक भांडवलशाही, अर्थशास्त्र, ऐतिहासिक घडामोडींसह संस्कृती यासारख्या विस्तृत विषयांवर स्पर्ष्टीकरण आणि चर्चा करते. सत्ताधारी वर्ग सत्ता कशी मिळवते, तिचे व्यवस्थापन कसे करते हे दाखवण्यासाठी त्यांनी पुस्तकात धुरिणत्व (Hegemony) ही संकल्पना मांडली. या संकल्पना चर्च, पोलीस, न्यायालये आणि अगदी कुटुंब, शाळा यासारख्या संस्थांवरही कशा लागू केल्या जाऊ शकतात हे ग्राम्सी दाखवते.

१०. २ चरित्र (Biography)

ग्राम्सी जीवनातील परिस्थितीने त्यांच्या कार्याला, शिस्तीत विद्वान म्हणून दिलेले योगदान कसे घडले हे आपल्याला माहीत व्हावे म्हणून चरित्रात्मक माहितीचे थोडेसे महत्त्व दिले आहे. ग्राम्सीचे जीवन कष्टांनी भरलेले होते, हे त्याच्या चरित्रावरून दिसते. दक्षिण युरोपमध्ये राहणे आणि नंतर ट्यूरिनमध्ये स्थलांतरित आणि नंतर तुरुंगात कैदी म्हणून त्यांचे जीवन कठीण होते.

ग्राम्सी यांचा जन्म अलेस, सार्डिनिया येथे झाला, जो नव्याने युनायटेड इटलीचा गरीब प्रदेश होता. त्याची आई श्रीमंत सार्डिनियन कुटुंबातून आली होती. त्याचे वडील एक लोकसेवक होते. त्याच्या वडिलांना प्रशासकीय अक्षमतेसाठी तुरुंगात टाकण्यात आले. ग्राम्सी हे चांगले वाचलेले, हुशार आणि शैक्षणिकदृष्ट्या यशस्वी विद्यार्थी होते. चार वर्षांनंतर त्याने विद्यापीठ सोडले, परंतु कधीही न येण्यासाठी. १९१३ मध्ये ते इटालियन सोशलिस्ट पार्टीच्या 'अवंती' या वृत्तपत्रासाठी पूर्णवेळ पत्रकार बनले. १९१७ मध्ये रशियन क्रांतीपासून प्रेरित झाल्यानंतर त्यांना राजकीय संघटन करण्यात रस निर्माण झाला आणि फॅक्टरी कौन्सिल चळवळीच्या उदयामध्ये ते एक प्रमुख व्यक्तिमत्त्व बनले.

१०.३ ग्राम्सीच्या काळातील सामाजिक चळवळी: (social movements during Gramsci period)

त्याच्या काळात, युद्धानंतर इटलीच्या अर्थव्यवस्थेला आपत्ती आली. सैनिकांना कामावरून काढून टाकण्यात आले, त्यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले. परिणामी, महागाई, कर्ज आणि बेरोजगारीची परिस्थिती अव्यवस्थित होती आणि कालांतराने ती अधिकच बिकट होत गेली. कामगार वर्ग असमाधानी होता कारण त्यांना त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणे कठीण जात होते. हे भांडवलदारांशी विपरीत होते, ज्यांचे नफा वाढतच गेले. त्यावेळी, भांडवलदारांशी व्यवहार करण्याचे सर्वात प्रभावी माध्यम ट्रेड युनियन्स असल्याचे दिसून आले. या पार्श्वभूमीवर कारखाना परिषदेच्या आंदोलनाला सुरुवात झाली.

लवाद आणि शिक्षेच्या छोट्या छोट्या समस्या हाताळण्यासाठी, ट्रेड युनियन सदस्य त्यांचे स्वतःचे "अंतर्गत आयोग" निवडत असत. ग्राम्सीच्या म्हणण्यानुसार या अंतर्गत कमिशनचे फॅक्टरी कौन्सिलमध्ये रूपांतर केले जाणार होते. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की सर्वहारा वर्गाचे भांडवलशाही नियंत्रण मिळवण्याच्या दिशेने पहिले पाऊल म्हणजे कॉर्पोरेशनमधील प्रत्येकाने त्यांच्या प्रतिनिधींना मतदान करणे होय. दुसरे, त्यांनी असा युक्तिवाद केला की परिषदेची स्थापना कारखान्याच्या कामगार विभागांवर केली पाहिजे. कामगार जनतेची मानसिकता नेतृत्वाकडे वळवणे हे परिषदेचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. परिषदेने सर्वहारा वर्गाचे प्रतिनिधित्व केले. तथापि, ट्यूरिन कौन्सिलच्या चळवळीच्या अपयशामुळे ग्राम्सीने आपला विचार बदलला.

१०.४ धुरिणत्वआव्हान विरहित अधिसत्ता (Hegemony)

वर्चस्वाचा मुख्य प्रबंध असा आहे की, मनुष्यावर केवळ शक्तीने राज्य केले जात नाही तर कल्पनांनी देखील राज्य केले आहे. ग्राम्सीने मार्क्सच्या भांडवलशाहीच्या संकल्पनेशी सहमती दर्शवली, की शासक वर्ग आणि अत्याचारित कामगार वर्ग यांच्यातील संघर्ष ही समाजाच्या प्रगतीमागील प्रेरक शक्ती आहे. तथापि, शासक वर्ग कसे नियंत्रित करतो या मार्क्सच्या पारंपरिक संकल्पनेशी ते सहमत नव्हते.

सोप्या भाषेत, वर्चस्वाची व्याख्या "सामान्य ज्ञान" अशी केली जाऊ शकते, एक सांस्कृतिक विश्व ज्यामध्ये प्रचलित विचारसरणीचा सराव आणि प्रचार केला जातो. हे सामाजिक आणि वर्ग संघर्षापासून सुरु झाले आणि लोकांच्या कल्पनांना मूस आणि नियंत्रित करण्यासाठी वापरले जाते. हा विश्वासांचा एक संग्रह आहे ज्याद्वारे वर्चस्व असलेल्या संस्था त्यांच्या नेतृत्वाद्वारे अधीनस्थ गटांचे करार मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. समाजातील इतर वर्गांना त्यांच्या स्वतःच्या नैतिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक नियमांचा अवलंब करण्यास भांडवलदार यशस्वी झाले. बहुसंख्य लोकांनी फक्त अधिकार असलेल्यांनी सूचित केलेल्या दिशेने जाण्यास सहमती दिली. ही संमती नेहमीच शांततापूर्ण नसते आणि त्यात शारीरिक सक्ती तसेच बौद्धिक, नैतिक आणि सांस्कृतिक अनुनय यांचा समावेश असू शकतो.

ग्राम्सीच्या मते, धुरिणत्व हे मूल्ये, दृष्टिकोन, विश्वास आणि नैतिकतेच्या संपूर्ण व्यवस्थेवर प्रभाव टाकणारे म्हणून पाहिले जाऊ शकते ज्याने शक्ती संबंधांमध्ये यथास्थिती राखली.

कालांतराने हे आदर्श आणि दृष्टिकोन इतके खोलवर अंतर्भूत केले गेले की असे दिसते की जणू काही गोष्टींची ही सामान्य स्थिती आहे: आणि जणू समाजीकरण प्रक्रियेने या कल्पना प्रत्येकामध्ये आत्मसात केल्या आहेत.

ॲटोनीयो ग्राम्सी: वर्चस्व आणि सत्ताधारी कल्पना

बहुतेक मार्क्सवाद्यांनी समाजाच्या पायाभूत विभाजनास सहमती दर्शविली, जी आर्थिक रचना प्रतिबिंबित करते आणि एक अधिरचना, जी समाजात व्यापक असलेल्या संस्था आणि विश्वासांचे प्रतिनिधित्व करते. ज्या संस्था उघडपणे जबरदस्ती करणाऱ्या संस्था आणि नसलेल्या संस्थांमध्ये अधिरचना विभाजित करून ग्राम्सीने याचा विस्तार केला. त्यांनी जबरदस्ती करणाऱ्यांना राज्य किंवा राजकीय समाज मानले, ज्यामध्ये सरकार, पोलिस, सशस्त्र दल आणि न्यायिक व्यवस्था यासारख्या सार्वजनिक संस्थांचा समावेश होता. इतर, जसे की चर्च, शाळा, कामगार संघटना, राजकीय पक्ष, सांस्कृतिक संस्था, क्लब आणि कुटुंब, ज्यांना त्यांनी नागरी समाज म्हणून संबोधले, ते गैर-जबरदस्तीचे होते. तर, ग्राम्सीच्या मते, समाज हा दोन प्रकारच्या संबंधांनी बनलेला असतो: उत्पादन संबंध (भांडवल वि. कामगार) आणि राज्य किंवा राजकीय समाज (जबरदस्ती संबंध).

सत्ताधारी भांडवलदार वर्गाचे वर्चस्व शासक आणि शासक यांच्यातील वैचारिक संबंधांवर आधारित असल्यामुळे, स्थिती बदलण्यासाठी धोरण आवश्यक होते. ज्यांना वैचारिक संबंध तोडायचे होते त्यांना सत्ताधारी वर्गाच्या वर्चस्वाच्या विरोधात "प्रति-वर्चस्व" निर्माण करावे लागले. दुसऱ्या शब्दांत भांडवलदारांनी बौद्धिक युद्धाद्वारे आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांवर, जनतेवर शासन करण्याचा प्रयत्न केला.

वैचारिक वर्चस्वाचा अर्थ असा आहे की बहुसंख्य जनतेने समाजावर शासन करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणून सद्यस्थिती स्वीकारली आहे. कार्य करण्याच्या विशिष्ट पद्धतींबद्दल असंतोष असू शकतो, आणि व्यक्तींनी सुधारणा शोधल्या असतील, परंतु समाजाच्या अंतर्निहित कल्पना आणि मूल्य प्रणाली सामाजिक वर्ग रचनेच्या संदर्भात तटस्थ किंवा सर्वत्र लागू म्हणून पाहिली गेली. ग्राम्सीच्या मते, शासक वर्गाचे बुद्धिजीवी प्रचंड शक्तिशाली आहेत आणि म्हणूनच ते इतर सामाजिक गटांतील बुद्धिजीवींना एकत्र करतात. परिणामी, वर्चस्वामध्ये एक अट/संकल्पना समाविष्ट असते ज्यामध्ये शासक वर्ग त्यांच्यावर वर्चस्व गाजवण्यासाठी अधीनस्थ वर्गाची परवानगी घेतो.

जोपर्यंत भांडवलदारांनी त्यांची सांस्कृतिक मक्तेदारी कायम ठेवली तोपर्यंत सर्वहारा वर्गाला क्रांती आणणे आणि त्यांची परिस्थिती बदलणे अशक्य होते. परिणामी, सर्वहारा वर्ग त्यांच्या समस्या आणि आव्हाने समजून घेण्यास असमर्थ असेल. बुद्धि वर्चस्व इतके शक्तिशाली होते की सर्वहारा वर्गाने चुकून बुद्धि वर्चस्वचे ध्येय स्वतःचे मानले आणि स्वीकारले. परिणामी, बुद्धि वर्चस्वचे हित संपूर्ण समाजात दिसून आले. भांडवलदार सक्तीऐवजी संमतीने कसे शासन करतात हे दाखवून देणारे ग्राम्सी हे पहिले मार्क्सवादी विचारवंत होते आणि अशी स्थिती निर्माण होईपर्यंत सर्वहारा क्रांती होऊ शकत नाही.

ग्राम्सीच्या मते, कामगार वर्गाला भांडवलदार वर्गावर विजय मिळवण्यासाठी प्रति-वर्चस्व मांडावे लागेल. त्यांना त्यांचे संकुचित सांप्रदायिक हित बाजूला ठेवून संपूर्ण समाजाच्या हितासाठी झटावे लागेल. श्रमिक-वर्गीय बुद्धिजीवींनी सक्रिय सहकार्य केले तरच हे साध्य होईल. ग्राम्सीने या लढाईत पक्षाला महत्वाची भूमिका बजावल्याचे पाहिले कारण ते राज्य

अधिकार बळजबरीने ताब्यात घेण्यापूर्वी नागरी समाजात पाऊल ठेवण्याच्या उद्दिष्टाद्वारे प्रतिसंस्कृती प्रदान करेल.

वर्चस्व हे केवळ बुद्धी धोरण नव्हते; किंबहुना, कामगार वर्ग राज्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे साधन म्हणून स्वतःचे वर्चस्व निर्माण करू शकतो. असे असले तरी, ग्राम्सीने असा दावा केला की हे कामगार वर्गाचे वर्चस्व प्राप्त करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे इतर गट आणि सामाजिक शक्तींच्या हिताचा विचार करणे आणि त्यांना स्वतःच्या सोबत जोडण्याच्या पद्धती शोधणे.

वर्चस्व प्राप्त करण्यासाठी, कामगार वर्गाला सामाजिक अल्पसंख्याकांसोबत युतीचे जाळे तयार करावे लागेल. या नवीन युतींना चळवळीच्या स्वायत्ततेचे रक्षण करावे लागेल जेणेकरून प्रत्येक संघटना नवीन समाजवादी समाजाच्या निर्मितीसाठी स्वतःचे अद्वितीय योगदान देऊ शकेल.

ग्राम्सीच्या म्हणण्यानुसार धुरिणत्व देखील सतत फेरबदल आणि पुनर्निर्गोशिएट केले पाहिजे आणि ते गृहीत धरले जाऊ शकत नाही. जरी वेळोवेळी, एक सेंद्रिय संकट उद्भवू शकते, ज्यामध्ये सत्ताधारी गटाचे विघटन होऊ शकते. त्यानंतर अधीनस्थ वर्ग सध्याच्या व्यवस्थेत बदल करून वर्चस्व मिळवण्यासाठी चळवळ सुरू करू शकेल. मात्र, ही संधी साधली नाही, तर सत्तेचा समतोल पुन्हा सत्ताधारी वर्गाकडे वळेल. हे नवीन युती पॅटर्नद्वारे त्याचे नियंत्रण पुन्हा स्थापित करण्यात मदत करेल.

तुमची प्रगती तपासा

1. ग्राम्सी यांनी तुरुंगात असताना लिहिलेल्या पुस्तकाचे शीर्षक काय आहे?
2. वैचारिक वर्चस्वाचा थोडक्यात लिहा.

१०. ५ राजकीय सक्रियता (Political Activism)

प्रबळ वर्चस्वाला आव्हान देण्यासाठी राजकीय सक्रियता हा एक दृष्टिकोन आहे. दुसरीकडे, ग्राम्सी यांनी विद्यमान वर्चस्व मोडून काढण्यासाठी आणि समाजवादी समाजाची स्थापना करण्यासाठी दोन प्रकारच्या राजकीय पद्धतींमध्ये फरक केला. सत्ताधारी वर्चस्वाला आव्हान देण्यासाठी राजकीय कृतीचा वापर करण्यात आला. त्याने लष्करी विज्ञान अभ्यासाच्या खालील अटींचे रूपांतर केले जसे की:

अ) युक्ती किंवा हालचाल युद्ध: या पद्धतीत, क्षेपणास्त्रे किंवा शस्त्रास्त्रे संरक्षणामध्ये अनपेक्षित उल्लंघने उघडू शकतात आणि तटबंदीवर धडक मारण्यासाठी आणि जिंकण्यासाठी सैन्य एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी वेगाने हलविले जाऊ शकते. समोरून हल्ला करून वेगाने जिंकणे हे युक्ती युद्धाचे ध्येय असते. या प्रकारची कृती विशेषतः केंद्रीकृत आणि प्रबळ राज्य अधिकार असलेल्या संस्कृतींसाठी सुचविली आहे ज्यांनी मजबूत नागरी समाजाचे वर्चस्व स्थापित करण्यासाठी संघर्ष केला आहे (म्हणजे बोलशेविक क्रांती, १९१७).

ब) स्थितीत्मक युद्ध: हे अशा परिस्थितीचा संदर्भ देते ज्यामध्ये शत्रू समान रीतीने जुळतात आणि त्यांना खंदक युद्धाच्या प्रदीर्घ कालावधीपर्यंत स्थिरावले पाहिजे. परिणामी, स्थानाच्या युद्धामध्ये दीर्घ संघर्ष होतो, विशेषतः नागरी समाज संघटनांमध्ये. केवळ राजकीय आणि आर्थिक स्पर्धेवर अवलंबून न राहता, समाजवादी शक्ती सांस्कृतिक आणि बौद्धिक लढाईद्वारे प्रभाव प्राप्त करतील. या तंत्राची विशेषतः पाश्चात्य भांडवलशाहीच्या उदारमतवादी-लोकशाही समाजांसाठी शिफारस केली जाते, ज्यांच्याकडे कमकुवत सरकारे आहेत परंतु अधिक वर्चस्व आहे (म्हणजे: इटली).

भांडवलशाही जसजशी प्रगती करत गेली, तसतसे पदांची लढाई अधिकाधिक अत्यावश्यक होत जाईल, असा ग्राम्सीचा विश्वास होता. चळवळीच्या लढाईच्या दृष्टीने, काळजीपूर्वक विचार आणि तपासणी केल्यानंतरच ती सुरु केली पाहिजे. कामगार वर्गासाठी लॉन्च करणे खूप महाग होते या वस्तुस्थितीमुळे हे घडले आहे. सिद्धांत आणि सराव एकत्रित करेल अशा तत्त्वज्ञानाच्या उभारणीत ग्राम्सीचे योगदान म्हणजे व्यावहारिक जीवनात सक्रियपणे गुंतलेल्या श्रमिक-वर्गीय बुद्धिजीवींची स्थापना, ज्यामुळे विद्यमान सामाजिक कमकुवत होईल असे प्रति-वर्चस्व निर्माण करण्यात मदत होते.

१०.६ विचारवंतांची भूमिका: (Role of Intellectuals)

मार्क्सच्या विपरीत ग्राम्सीने अधिरचनेच्या कार्यावर लक्ष केंद्रित केले. हे वास्तव समाजातील विचारवंताच्या स्थानाच्या व्याख्येत स्पष्टपणे मांडले आहे. ग्राम्सीच्या मते, सर्व मानव जन्मतःच बुद्धिजीवी असतात. तथापि, प्रत्येक व्यक्तीचे समाजात एक वेगळे काम आणि हेतू असतो. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या नोकरी आणि कार्याच्या आधारे समाजासाठी योगदान देते.

ग्राम्सीच्या म्हणण्यानुसार, बुद्धिजीवी व्यक्तीने प्रति-वर्चस्व निर्माण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली पाहिजे. त्यांचा असा विश्वास होता की भांडवलशाहीची जागा समाजवादाने घ्यायची असेल तर जनतेचा सहभाग आवश्यक आहे. कामगार वर्गाचे प्रतिनिधीत्व करणारा एक छोटा समूह समाजवाद आणू शकला नाही. हे मजूर असावेत ज्यांना त्यांच्या कृतीची जाणीव होती. परिणामी, ग्राम्सीसाठी, सार्वजनिक जाणीव महत्त्वाची होती, आणि बौद्धिकाचे कार्य महत्त्वपूर्ण होते.

वेगवेगळ्या बुद्धिजीवींनी अशा विश्वास निर्माण केले आहेत ज्यांनी संपूर्ण इतिहासात सभ्यतेला आकार दिला आहे; प्रत्येक वर्ग एक किंवा अधिक बौद्धिक गट विकसित करतो. परिणामी, ग्राम्सीने असा प्रस्ताव मांडला की जर कामगार वर्गाला वर्चस्व मिळवायचे असेल, तर त्याला नवीन विचारधारा तयार करण्यासाठी स्वतःचे बुद्धिजीवी निर्माण करावे लागतील. त्यांनी पारंपारिक आणि सेंद्रिय विचारवंतांमध्ये फरक केला. कलाकार, लेखक आणि तत्वज्ञानी यांना पारंपारिक बुद्धिजीवी म्हणून संबोधले जात असे. या गटाने दावा केला आहे की ते सामाजिक वर्गाद्वारे प्रभावित झाले नाहीत. ते ऐतिहासिकदृष्ट्या घसरलेल्या

सामाजिक वर्गांशी संबंधित होते. त्यांनी एक विचारधारा असल्याचा दावा केला, तथापि, ते जुने किंवा अप्रचलित असल्याचे वास्तव लपवण्यासाठी होते.

त्यांना स्वतःला प्रशासकीय संस्थांकडून स्वायत्त समजणे आवडते, जरी हे वारंवार कल्पनारम्य आणि भ्रम होते. ते पुराणमतवादी आणि समाजातील सत्ताधारी वर्गाला मदत करणारे म्हणून ओळखले जात होते. ग्राम्सी यांनी सेंद्रिय बौद्धिकाची भूमिका देखील परिभाषित केली. प्रत्येक क्षेत्रात-राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक-जैविक बुद्धिजीवींनी त्यांच्या वर्गाच्या सामूहिक चेतना आणि महत्वाकांक्षेचे प्रतिनिधित्व आणि कार्य केले. जैविक बौद्धिकाची शक्ती तो ज्या संस्थेशी संबंधित होता, तसेच संघटनेचा दुवा आणि तो ज्या वर्गाशी संबंधित होता त्याच्याशी जवळीकता दाखवली. हा असा सामाजिक गट होता जो नैसर्गिकरित्या सत्ताधारी उच्चभ्रू, वर्चस्व असलेल्या सामाजिक गटासह तयार झाला. ते कशासाठी आहेत हे समजून घेणे यासाठी ग्राम्सीचे कार्य साठी महत्वाचे होते.

ग्राम्सीच्या म्हणण्यानुसार, कामगार वर्गाने स्वतःचे सेंद्रिय बौद्धिक निर्माण करणे महत्वाचे होते. तरच ते आपल्या प्रयत्नात यशस्वी होऊ शकेल. परंपरागत बुद्धिजीवींवर विजय मिळवण्याबरोबरच स्वतःचे जैविक बुद्धिजीवी निर्माण करायचे होते. जैविक बुद्धिजीवींचे ग्राम्सीचे मुख्य कार्य म्हणजे कामगार वर्गाच्या महत्वाकांक्षा, क्षमता आणि आकांक्षा पूर्ण करणे, जे त्यांच्यामध्ये आधीपासूनच होते. परिणामी, सेंद्रिय बुद्धिजीवींचे कार्य द्वंद्वात्मक होते: ते ऐतिहासिक ज्ञान प्रदान करताना कामगार वर्गाकडून साहित्य घेत असत. ग्राम्सीच्या मते, पक्ष ही बुद्धिजीवींची संघटना होती आणि ती त्याच्या वर्गाशी सर्वात जवळून संबंधित होती. पक्ष असा होता जिथे लोकांच्या सामूहिक इच्छेने आकार घेतला आणि स्वतःला प्रकट केले.

ग्राम्सीचा असा विश्वास होता की सर्वहारा वर्गाला बुद्धिर्वापेक्षा जैविक बौद्धिक विकसित करणे कठीण होते. बुद्धिजीवी निर्माण करायचा असेल तर कामगार वर्गाला राज्यातून नियंत्रण मिळवावे लागेल, असेही ते म्हणाले. कामगार वर्गामध्ये सेंद्रिय बुद्धिजीवींच्या विकासाला चालना देण्याची, तसेच कामगार वर्गाच्या क्रांतीचे कारण पुढे नेण्यासाठी अधिक परंपरागत विचारवंतांच्या मदतीने त्यांची नोंदणी करण्याची ग्राम्सी यांची इच्छा होती. त्यांनी हा विचार L'Ordine Nuovo (New Order) नावाच्या प्रकाशनाद्वारे व्यक्त केला, ज्याला "समाजवादी संस्कृतीचे साप्ताहिक मूल्यांकन" असे लेबल होते. हे प्रकाशन १९१९ मध्ये ट्यूरिनच्या औद्योगिक आणि राजकीय आंदोलनाच्या उत्स्फूर्त उत्स्फूर्त उद्रेकाशी एकरूप झाले. हे औद्योगिक जगाच्या मूलभूत पायाला हादरवून सोडणाऱ्या घटनांचे प्रतिबिंबित करते.

ग्राम्सीने आर्थिक संरचनावर जास्त लक्ष केंद्रित केले नाही. त्याऐवजी सर्वहारा वर्गाला भांडवलशाही समाजातील सामाजिक आर्थिक संबंधांची समज मिळवता येईल अशा माध्यमांवर लक्ष केंद्रित केले जेणेकरून ते राजकीय मार्गाने उलथून टाकता येईल. त्यांनी अधिश्चनेद्वारे पायाचे विश्लेषण केले आणि ते मार्क्सवादी विचारवंतांपैकी एक आहेत ज्यांनी द्वंद्वात्मक दृष्टिकोनाचा सतत वापर केला.

ग्राम्सीच्या सिद्धांताचा समाजशास्त्रावर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. त्यांच्या गृहितकाचे अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी कौतुक केले आहे. त्यांच्या विचारप्रक्रियेमुळे संस्कृतीचे गंभीर समाजशास्त्र तयार झाले आणि संस्कृतीचे राजकीयीकरण झाले. तरीही त्यांनी मार्क्सच्या मूळ पद्धतीतील दोन प्रमुख त्रुटी दूर केल्या. पहिली गोष्ट म्हणजे कामगार वर्गातील क्रांतिकारी चेतनेचा उत्स्फूर्त उद्रेक होण्याच्या संभाव्यतेवर उच्च पातळीवरील अवलंबित्व; दुसरे म्हणजे जनतेमध्ये क्रांतिकारी जागृतीचा उत्स्फूर्त उद्रेक होण्याच्या शक्यतेवर उच्च प्रमाणात अवलंबून राहणे. परिणामी, ग्राम्सीने वर्गाचे वर्चस्व राखण्यासाठी कार्यरत असलेल्या रोजच्या 'सामान्य ज्ञान' संस्थांवर लक्ष केंद्रित केले.

अँटोनियो ग्राम्सीची, आर्थिक निर्धारवादाकडून अधिक समकालीन मार्क्सवादी विचारांकडे वाटचाल करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. मार्क्सवादी "निर्धारवादी, नियतीवादी आणि यांत्रिक" आहेत, जसे ग्राम्सी यांनी म्हटल्याप्रमाणे, ते "निर्धारवादी, नियतीवादी आणि यांत्रिक होते." प्रत्यक्षात, त्यांनी "भांडवल विरुद्ध क्रांती" नावाचा एक निबंध तयार केला ज्यामध्ये त्यांनी "मार्क्सच्या सर्वात प्रसिद्ध कार्य [भांडवल] च्या ऐतिहासिक तत्वांपुरते मार्क्सवाद मर्यादित करणाऱ्यांच्या आर्थिक निर्धारवादाच्या विरोधात राजकीय इच्छाशक्तीच्या पुनरुत्थानाची प्रशंसा केली." त्याने ऐतिहासिक नियमितता मान्य केली असूनही, त्याने ऐतिहासिक प्रक्रियांची संकल्पना नाकारली जी स्वयंचलित किंवा अपरिहार्य होती. परिणामी, सामाजिक क्रांती घडवून आणण्यासाठी लोकांना कृती करणे आवश्यक होते.

तथापि, जनतेने कार्य करण्याआधी, त्यांना त्यांची स्थिती आणि ते ज्या व्यवस्थेत राहत होते त्या व्यवस्थेचे स्वरूप जाणून घेणे आवश्यक होते. उदाहरणार्थ, ग्राम्सी यांना संरचनात्मक घटकांचे, विशेषतः अर्थशास्त्राचे महत्त्व समजले, परंतु या संरचनात्मक कारणांमुळे जनक्रांती घडेल असे त्यांना वाटले नाही.

या संकल्पनांनी लोकांना पटवून दिले की ते सामाजिक उलथापालथ घडवून आणतील अशा प्रकारे कार्य करतील. लुकाच सारख्या ग्राम्सी यांना अर्थव्यवस्थेसारख्या सामाजिक संस्थांऐवजी सांप्रदायिक कल्पनांमध्ये रस होता आणि दोघेही पारंपरिक मार्क्सवादी सिद्धांताचे पालन करत होते.

ग्राम्सीची संकल्पना म्हणून वर्चस्व हे हेगेलवादाचे विचार देखील व्यक्त करते, ज्याद्वारे ते नोंदवतात "'आधिपत्य' ची ऐतिहासिक-तात्त्विक कल्पना ही प्रॅक्टिसच्या सर्वात वर्तमान तत्त्वज्ञानाचा मूलभूत घटक आहे [विचार आणि कृती यांच्यातील संबंध]. ग्राम्सी वर्चस्वाची व्याख्या म्हणून करतात. शासक वर्गाचा सांस्कृतिक नेतृत्वाचा व्यायाम. तो वर्चस्वाचा विरोधाभास "कायदेशीर किंवा कार्यकारी अधिकाऱ्यांद्वारे अंमलात आणलेल्या किंवा पोलिसांच्या कृतीतून प्रकट झालेला" जबरदस्तीने करतो. ग्राम्सी यांनी "वर्चस्व" आणि सांस्कृतिक नेतृत्वाचा पुरस्कार केला, तर आर्थिक मार्क्सवाद्यांनी अर्थशास्त्र आणि राज्य वर्चस्वाच्या जबरदस्ती वैशिष्ट्यांवर जोर दिला. भांडवलदारांसाठी काम करणारे विशिष्ट बुद्धिजीवी भांडवलशाहीच्या विश्लेषणात सांस्कृतिक नेतृत्व आणि लोकांची मान्यता कशी मिळवू शकतात हे ग्राम्सी यांनी शोधण्याचा प्रयत्न केला.

१०. ८ ग्राम्सीच्या संकल्पनांवरील टीका: (Critics)

समीक्षकांनी निदर्शनास आणून दिले की ग्राम्सीची वर्चस्व कल्पना ही एकसमान, कठोर आणि अमूर्त रचना आहे. समाजातील विचारवंतांच्या भूमिकेबद्दल त्यांची मते अभिजातवादी आहेत आणि त्यांचे संपूर्ण तत्वज्ञान खूपच राजकीय आणि आंशिक आहे. ग्राम्सीच्या प्रबंधात प्रायोगिक पुराव्यांचा अभाव म्हणूनही पाहिले जाऊ शकते. हे प्रेक्षक संशोधन, मतदान किंवा लोकांशी आणि त्यांच्या वर्तनाशी थेट जोडलेल्या कोणत्याही गोष्टीसाठी जागा सोडत नाही.

काही समाजशास्त्रज्ञांच्या मते, ग्राम्सी यांचे सिद्धांत त्यांच्या मार्क्सवादी पार्श्वभूमीमुळे घटवादी आहेत. फ्रँकफर्ट विचारप्रवाहाच्या कल्पनांमध्ये आणि अल्थुसरच्या कार्यातही अशा प्रकारचा विचार आढळू शकतो. हा वर्ग-आधारित अभ्यास असल्याने लोक आणि त्यांची स्वतःची संस्कृती यांच्यातील नातेसंबंध सुलभ करण्याकडे कल असतो.

समीक्षकांनी असेही निदर्शनास आणून दिले की लोकांना स्वतःहून क्रांतिकारी विचारधारा तयार करणे आवश्यक होते, परंतु ते एकटे ते करू शकत नाहीत. ग्राम्सी एक अभिजातवादी मॉडेल अंतर्गत कार्यरत होते ज्यामध्ये विचारवंतांनी कल्पना विकसित केल्या, ज्या नंतर लोकांपर्यंत पोहोचवल्या गेल्या आणि त्यांच्याद्वारे अंमलात आणल्या गेल्या. अशा संकल्पना जनमानसातून निर्माण होऊ शकल्या नाहीत, अनुभवल्या आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. ग्राम्सी धुरिणत्वाबद्दल तुमचे आकलन काय आहे? थोडक्यात स्पष्ट करा.
२. ग्राम्सीच्या कार्यावरील एका टीकेची चर्चा करा.

१.९ सारांश: (Summary)

या प्रकरणात आपण इटालियन मार्क्सवादी ग्राम्सीचे कार्य आणि योगदान समजून घेतले. समाजावर प्रभाव टाकणाऱ्या विचारवंतांच्या भूमिकेबद्दल आपल्याला माहिती मिळाली आहे. वर्चस्वाची कल्पना आपल्याला केवळ भांडवलशाहीच्या अंतर्गत वर्चस्व समजून घेण्यास मदत करत नाही तर क्रांतीबद्दल ग्राम्सीचे विचार समजून घेण्यास देखील मदत करते. म्हणजेच क्रांतीद्वारे अर्थव्यवस्थेवर आणि सरकारी यंत्रणेवर नियंत्रण मिळवणे पुरेसे नाही; समाजावरील सांस्कृतिक नेतृत्वाचे धुरिणत्व देखील आवश्यक आहे. कम्युनिस्ट विचारवंत आणि कम्युनिस्ट पक्ष यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत असल्याची ग्राम्सीची कल्पना आहे.

१.१० प्रश्न: (Question)

१. ग्राम्सीच्या धुरिणत्व संकल्पनेची चर्चा करा.
२. ग्राम्सीच्या सिद्धांतातील बुद्धिजीवींच्या भूमिकेची चर्चा करा.
३. ग्राम्सीची राजकीय सक्रियता स्पष्ट करा.

- Fusaro, L., Xidias, J., & Fabry, A. (2017). *An Analysis of Antonio Gramsci's Prison Notebooks*. Macat Library.
- Urbinati, N. (1998). From the Periphery of Modernity: Antonio Gramsci's Theory of Subordination and Hegemony. *Political Theory*, 26(3), 370–391. <http://www.jstor.org/stable/191840>
- ¹ <https://www.britannica.com/biography/Antonio-Gramsci>
- ¹ Bates, T. R. (1975). Gramsci and the Theory of Hegemony. *Journal of the History of Ideas*, 36(2), 351–366. <https://doi.org/10.2307/2708933>
- Ritzer, G. (2017). *Sociological theory*. Sage publications.
- Gramsci, A. (2011). *Prison Notebooks Volume 1, 2*. Columbia University Press.

